

Національний інститут
проблем міжнародної
безпеки

Регіональне представництво
Фонду ім. Фрідріха Еберта
в Україні, Білорусі і Молдові

**РОЗШИРЕНА ЄВРОПА
ТА ВИКЛИКИ БЕЗПЕЦІ
В ЧОРНОМОРСЬКО-
КАСПІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ**

A 03 - 03295

Київ -2003

Головний редактор — Б. Парахонський.

Розширена Європа та виклики безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні:
Р 65 Збірка статей на основі матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 2003 / Національний інститут проблем міжнародної безпеки, Фонд Фрідріха Еберта; Гол. редактор: Б. Парахонський. — К., 2003. — 196 с.
ISBN 966-7521-24-9

У збірці представлено погляди українських та зарубіжних фахівців щодо визначення місця, ролі та подальших перспектив розвитку регіону, який завдяки своєму політичному та економічному потенціалу стає об'єктом дедалі зростаючої уваги з боку розвинутих країн та впливових міжнародних організацій. Значну увагу приділено регіональному та міжрегіональному співробітництву — проблемі, що становить особливий інтерес і для окремих країн, і для Європи загалом, у контексті прагнень європейської спільноти створити дієву систему загальноєвропейської безпеки. Статті містять також міркування науковців різних країн стосовно визначення позицій окремих держав у регіоні, ролі регіональних міжнародних організацій та перспектив розвитку співробітництва в межах регіону та більш широкого європейського простору.

ББК 66.4(0)
Р 65

ISBN 966-7521-24-9

© Національний інститут проблем міжнародної безпеки, 2003
© Фонд ім. Фрідріха Еберта, 2003
© «Академпрес», оригінал-макет, 2003

ПЕРЕДМОВА

Пирожков С., директор Національного інституту проблем міжнародної безпеки РНБО України 5

ВСТУПНЕ СЛОВО

Курт Г., керівник Регіонального представництва Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні, Білорусі і Молдові 7

РОЛЬ ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКОГО РЕГІОНУ В НОВОМУ КЛІМАТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Парахонський Б. Європа — Чорноморський регіон: нові виміри безпеки та співробітництва 11
Айдін М. Внесок ОЧЕС у розвиток євразійського простору: альтернативні перспективи для архітектури європейської безпеки 17
Гончаренко О. Чорноморсько-Каспійський регіон у системі європейської та глобальної безпеки 26
Мамедов І. Важливість Каспійського регіону для європейської безпеки 31
Серебрянін О. Розширення НАТО на Південно-Східну Європу та перспективи регіональної безпеки Чорноморського регіону .. 36
Сенченко О. Євроатлантичне партнерство в регіональному вимірі: проблеми і перспективи розвитку 40

ВИКЛИКИ БЕЗПЕКИ В ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ: РОЛЬ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ УГОД

Переполиця Г. Проблеми безпеки країн ГУАМ у контексті нових загроз у Чорноморському регіоні 47
Маначинський О. Грузія: зона підвищеної конфліктності в системі ГУАМ 55
Конonenko М. Правові аспекти підтримання стабільності та безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні 68

<i>Басараб М.</i> Роль ЄС у стабілізації Чорноморсько-Каспійського регіону	76
<i>Молостовцева В.</i> Південний Кавказ як джерело етнічної напруги в Чорноморсько-Каспійському регіоні. Досвід світової спільноти в розв'язанні етнічних проблем	83
<i>Стародуб Т.</i> Вплив процесів формування регіональної чорноморської ідентичності на побудову нової системи європейської безпеки	91

ПРІОРИТЕТИ ТА СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

<i>Паніколау Я.</i> Взаємозв'язок між регіональним економічним співробітництвом та безпекою: роль ОЧЕС	103
<i>Кузьменко В.</i> Спільні економічні інтереси країн ЄС та Чорноморсько-Каспійського регіону в контексті глобалізації	114
<i>Хамра О., Русанова Т.</i> Трудова міграція населення країн Чорноморсько-Каспійського регіону: виклик безпеці чи прискорювач соціально-економічного та демографічного розвитку	133
<i>Новікова А.</i> Транспорт — основа економічного розвитку та інтеграції країн Чорноморсько-Каспійського басейну	139
<i>Кушкумбаев С.</i> Транспортування каспійських енергоресурсів: проблеми та перспективи	145
<i>Прейгер Д., Мальячук І.</i> ГУУАМ та Європейсько-Азіатський нафтотранспортний коридор	153
<i>Жангожа Р.</i> Політична складова транспортування нафти з каспійського шельфу трубопроводом Одеса — Броди — Гланськ	160

Щодо дискусій на тему: «Розширена Європа та виклики безпеці в Чорноморсько-Каспійському регіоні: визначення нових орієнтирів співробітництва»	179
Відомості про авторів	192
CONTENTS	194

Тема збірки «Розширена Європа та виклики безпеці в Чорноморсько-Каспійському регіоні: визначення нових орієнтирів співробітництва» торкається широкого кола проблем не тільки самого регіону, але й проблем транснаціональних, глобальних. Це питання взаємодії регіонів у системі загальної конфігурації європейської безпеки, ширше — трансатлантичної. Але нас також цікавить співробітництво всередині самого регіону, яким чином відбувається взаємодія країн з урахуванням наявних та потенційних конфліктів? Оскільки регіон набуває дедалі більшого значення в міжнародних і світових глобальних геополітичних процесах, то виникає запитання — якою повинна бути система взаємодії на регіональному і глобальному рівнях між об'єднаною Європою і новими регіональними структурами, які формуються в її оточенні?

Інституціональне співробітництво в Чорноморсько-Каспійському регіоні почалося в 1992 р., з утворенням Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), де акцент зроблено більше на економічному і торговельно-економічному співробітництві. Але з розширенням сфер діяльності організації її складові змінюються. Нещодавно відбулася презентація нафтопроводу Баку — Джейхан, яким транспортуватимуть каспійські енергоресурси. Тривають інтенсивні переговори щодо транспортувань енергоресурсів й іншими маршрутами, у тому числі Баку — Адрія (через Констанцу), Баку — Одеса — Броди через Одеський термінал та за іншими схемами транспортування. Триває також робота з економічної взаємодії й співробітництва.

То який вигляд має Чорноморсько-Каспійський регіон у контексті глобальних процесів, що відбуваються в сучасному світі? Європа готується до розширення, Північноатлантичний альянс перебуває напередодні важливих рішень. На цьому тлі регіон залишається зі своїми проблемами — і в галузі економіки, і в галузі безпеки, хоча він також зазнає істотних динамічних змін. Конфлікти між Російською Федерацією і Грузією, проблеми Придністров'я і Молдови створюють сьогодні певну напругу в регіоні і не зважати на це було б неправильно. Є проблеми в об'єднанні ГУУАМ, у якому другу «У» вже беруть у дужки, через те, що, на жаль, Узбекистан вагаться й не прийняв остаточного рішення щодо своєї участі в цій регіональній організації.

Отже, з одного боку, формуються нові регіональні структури, і це природно, а з другого — відбувається процес глобалізації сучасного світу, і зокрема Європейсько-Чорноморсько-Азійського регіону (я б таку дав йому назву, маючи на увазі не традиційний Євразійський регіон з Російською Федерацією як базовою державою, а саме Європейсько-Чорноморсько-Азійський із включенням країн Чорноморсько-Каспійського регіону). На мою думку, ця складова, цей регіон також починає відігравати дедалі вагомішу роль у сучасних глобальних процесах формування міжнародної безпеки, особливо після трагічних подій 11 вересня 2001 року.

Ми поставили собі за мету на експертному рівні розглянути, як змінилася роль регіону у зв'язку з початком глобальної анти-терористичної операції. З одного боку, відбувається суто географічна ідентифікація цього регіону, з другого — продовжується глобалізація, що не має географічних обрисів і пов'язана із загальною боротьбою з міжнародним тероризмом і тими викликами, що сьогодні можна визначити як невоєнні. Це боротьба з тероризмом, незаконним обігом наркотиків, поширенням зброї масового враження, нелегальною міграцією і цілою низкою інших сучасних проблем, що спричиняють багато неприємностей на національному, регіональному і вже на глобальному рівні. Тому наша мета — висловити різні точки зору стосовно ролі регіону в сучасному світі, насамперед у геополітичному просторі від Атлантики до Тихого океану, показати його специфіку, масштаби його взаємодії і форми співробітництва, оскільки очевидний той факт, що альтернативи нормальному, повноцінному співробітництву і взаємодії сьогодні немає.

Конфронтація і формування конфронтаційних моделей — це вже в минулому. Після «холодної» війни розпочалася нова епоха, нове бачення цих проблем. І те, як відбуватиметься формування сучасних структур безпеки і моделей взаємодії і співробітництва, багато в чому залежатиме й від творчих зусиль окремих політиків, експертів, учених.

Сподіваюся, що завдяки спільним зусиллям науковців та аналітиків різних країн значно просунуться наші уявлення і погляди на проблему формування нової системи безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні.

Сергій ПИРОЖКОВ
Національний інститут проблем міжнародної безпеки

Такі події, як 11 вересня 2001 року та війна в Іраку, є переломними в системі міжнародних відносин, оскільки вони розширюють коло питань міжнародної стабільності і безпеки і змушують шукати відповіді на нові виклики. В цьому контексті варто наголосити на значущості регіонального та міжрегіонального співробітництва як для окремих країн регіону, так і для Європи, оскільки в інтересах самої Європи мати дієву загальноєвропейську систему безпеки. Тому перед конференцією було поставлено завдання напрацювати позиції країн регіону, проаналізувати роль регіональних та міжнародних організацій та визначити перспективи розвитку співробітництва в межах регіону та в загальноєвропейському просторі. Враховуючи велике значення Чорноморсько-Каспійського регіону для світової політики, його країни мають відігравати активнішу роль. Неврегульовані територіальні конфлікти на Кавказі, як, наприклад, у випадку з Чечнею або абхазька проблема, є причиною значної нестабільності та небезпеки. Як можливі рішення такі автори, як, наприклад, Айдін, пропонують створити регіональний орган безпеки в рамках ОЧЕС. Проте більшість авторів виступає за те, що будь-яка регіональна організація безпеки має бути інтегрована в європейську систему. Представник НАТО також підкреслив необхідність розвитку дієвої системи безпеки, орієнтованої на нові виклики. В усіх міркуваннях щодо питання безпеки в публікації неодноразово підкреслюється, що важливою передумовою для консолідації регіонів є відновлення та розширення економічного співробітництва.

Підсумовуючи, можна констатувати, що ця публікація є намаганням усвідомити необхідність співробітництва з Чорноморсько-Каспійським регіоном і таким чином спонукати ЄС до розбудови відносин із країнами та регіональними організаціями Чорноморсько-Каспійського регіону на якісно новому рівні.

Гельмут КУРТ
Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові
Фонду ім. Фрідріха Еберта

**РОЛЬ ЧОРНОМОРСЬКО-
КАСПІЙСЬКОГО РЕГІОНУ
В НОВОМУ КЛІМАТІ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ**

ЄВРОПА — ЧОРНОМОРСЬКИЙ РЕГІОН: НОВІ ВИМІРИ БЕЗПЕКИ ТА СПІВРОБІТНИЦТВА

У традиційному для наших щорічних обговорень переліку таких проблем Чорноморського регіону, як безпека та розвиток транспортно-енергетичних комунікацій, врегулювання локальних конфліктів, формування регіональних систем безпеки та співробітництва тощо, за останній рік у зв'язку з відомими подіями дедалі більше заявляє про себе і тема боротьби з міжнародним тероризмом у регіональному контексті. З нею пов'язана також і проблема формування такого середовища, яке підживлює та підтримує терористичну активність у будь-яких його проявах і має криміногенний вимір, і виміри більш глибокого гатунку — соціально-політичні негаразди в ряді країн регіону, економічна неспроможність, проблема бідності, міжетнічне протистояння тощо. Все це живить радикалістські настрої, фундаменталізм, нелегальну міграцію тощо. До того ж залишаються застарілі регіональні конфлікти, неврегульованість яких створює сприятливий ґрунт для спроб розв'язувати проблеми силовим шляхом, а отже, і для асиметричних відповідей у вигляді терористичних актів.

Сам регіон знаходиться у досить конфліктогенному оточенні. З одного боку, він межує з Балканами, з його далекими до розв'язання міжетнічними та соціально-економічними проблемами, а з другого — з Близьким Сходом, де на наших очах формується вибухонебезпечна ситуація у зв'язку з очікуваними операціями США проти Іраку. На півночі з боку Росії посилюється тиск на Грузію, яка начебто не спроможна власними силами перешкоджати діяльності чеченських партизан і таким чином створює загрозу її південним регіонам.

У гео економічному сенсі простір регіону можна позначити як природну сферу тяжіння прилеглих країн до басейнів Чорного і Каспійського морів, що беруться як продуктивні господарсько-економічні і транспортні зони, спроможні сформувати відповідні

домінанти інтересів окремих країн. Але для того, щоб об'єднати їх певним спільним вектором розвитку, потрібна ціла низка умов суб'єктивного характеру, насамперед, спільне бачення майбутнього регіону та відповідна політична воля держав, які до нього належать. Можна було б говорити про можливість формування *регіонального інтеграційного угруповання* як головної консолідуючої ідеї, але без кріпкого і послідовного узгодження політичних та економічних інтересів різних держав регіону це має вигляд утопії. Завдяки цьому може бути сформована й основа лінії економічної інтеграції континенту, що, певно, виявиться стимулюючим чинником і щодо організації відповідної геополітичної структури.

Очевидно, що власними зусиллями країни регіону йтимуть до цього ідеалу значно довше і з більшими труднощами. Про це свідчить приклад млявого та непевного розвитку системи ГУУАМ. Не всі сподівання виправдала й організація ЧЕС. Реалізація проєктів розбудови стратегічних транспортних комунікацій з Європи в Азію відбувається не так швидко і не в таких масштабах, як очікувалося. До того ж Росія інтенсивно вдосконалює власні стратегічні транспортні маршрути, що створюють конкуренцію Великому шовковому шляху.

Завдання будь-якої стійкої інтеграції цього надзвичайно гетерогенного регіону на внутрішніх засадах уявляється майже неможливим. Відмінність у шляхах історичного розвитку і в очікуваних долях країн регіону, наявність ряду масштабних конфліктів, вирішення яких бачиться малоймовірним у найближчій перспективі, зіткнення інтересів і цілей різних держав, явна зацікавленість у регіоні зовнішніх геополітичних сил — усе це навряд чи сприяє формуванню оптимістичної картини майбутнього регіону.

У пошуках шляхів розв'язання власних проблем країни регіону дедалі більше повертаються в бік стабільної й економічно розвиненої Європи і сподіваються, що її потужний потенціал може бути активніше залучений до процесів геополітичної та соціально-економічної розбудови Чорноморського регіону. Такі чорноморські країни, як Болгарія та Румунія, перебувають в очікуванні вступу до НАТО та ЄС. Цього ж прагнуть Україна та Грузія. Відкритий шлях до вступу в ЄС для Туреччини. Росія також знаходить прийнятні для себе форми партнерських відносин з НАТО та ЄС. Отже, всі чорноморські країни так

чи інакше поступово залучаються до процесу європейської інтеграції, в кінцевому підсумку якого і має бути сформована нова Європа.

Питання в тому, якою мірою сама Європа усвідомлює важливість розв'язання проблем Чорноморського регіону і яку роль вона готова взяти на себе? Очевидно, що стабільний і безпечний регіон, який є частиною європейського світу і країни якого мають демократичний устрій, розвинену економічну систему, спрямовану на добробут населення, значною мірою сприятиме підвищенню і гео економічного, і геополітичного статусу всієї Європи. Зрозуміло, що за нинішніх реалій це може мати дещо утопічний вигляд, але це той ідеал, у напрямі здійснення якого варто працювати всім зацікавленим країнам. Альтернативою цьому може бути лише скочування регіону в безодню соціально-економічного та геополітичного хаосу і як наслідок — формування нових, масштабніших загроз європейському світу.

Регіон сьогодні набуває нового значення у процесах глобалізації, боротьби з тероризмом і новими викликами євроатлантичної безпеки. Зауважимо, що після 11 вересня 2001 р. країни НАТО перебувають у стані оголошеної війни з міжнародним тероризмом. Головна проблема полягає в тому, як визначити та локалізувати «ворога», аби здійснити відповідні антитерористичні операції. Зрозуміло, як діяти, якщо ворог уявний, існує у вигляді певної організованої сили на зразок «Аль-Каїди» або афганських талібів. Але якщо він лише уявний, це нагадуватиме війну з вітраками, під приводом якої великі світові спільноти можуть реалізовувати власні далекосяжні інтереси. Тому, зрештою, європейці не дуже схильні підтримувати збройні акції США проти Іраку, так само, як і антигрузинські випадки Росії.

Разом з тим існує така реальність, що цілком підпадає під визначення «ворога», хоча і в дещо нетрадиційному тлумаченні цього терміна — це «хворобливе» середовище, яке живить тероризм і, як уже йшлося, Чорноморський регіон значною мірою уражений такою хворобою. Питання лише часу, коли хвороба отримає явні ознаки і потребуватиме хірургічного втручання. Отже, чи не краще зайнятися її профілактичним лікуванням уже тепер, коли «ракова пухлина» ще не увійшла в критичну стадію?

Проте багато залежить і від того, хто саме візьме на себе функцію «лікаря», тобто яка саме з глобальних сил перейматиметься проблемами регіону і схильна буде заповнити існуючий тут вакуум безпеки?

Сьогодні ситуація така, що найактивніше в аспекті вирішення регіональних питань поводить себе Росія, яка прагне закріпити та поглибити свій геополітичний вплив на Кавказі, інтенсивно працює над забезпеченням свого контролю над енергоресурсами Центральної Азії та формує передумови для встановлення контролю над українською газотранспортною системою, іншими стратегічними підприємствами та комунікаціями. При цьому Російська Федерація прагматично використовує сприятливу для себе ситуацію зближення із Заходом на хвилі боротьби з тероризмом, що дає їй змогу дешево нейтралізувати негативні реакції з боку Заходу щодо подій у регіоні.

У регіоні сфокусовані геополітичні, військово-політичні, фінансово-економічні та інші інтереси основних світових і регіональних організацій. Глобалізація питань боротьби з тероризмом, зміна політики США щодо країн пострадянського простору можуть стимулювати процеси фрагментації сфери безпеки на території СНД, що спричинить і зміну політики Росії щодо безпеки в контексті регіональних процесів та появу нових геостратегічних зон.

Разом з тим навряд чи можна бути впевненим у тому, що, реалізуючи власні інтереси в регіоні, Росія готова взяти на себе цілковиту відповідальність за його долю загалом. Розв'язання регіональних проблем насамперед передбачає створення соціально-політичних та економічних передумов для динамічного і стабільного розвитку країн регіону, а не тільки військово-політичну присутність та дипломатичну активність у врегулюванні конфліктних ситуацій. Але чи є в росіян, наприклад, бажання концентрувати зусилля, щоб сприяти проведенню демократичних реформ та соціально-економічних перетворень у країнах регіону? Питання постає з огляду на наявність в самій Росії проблеми демократичного розвитку. Погодьтеся, що замало для великої країни опікуватися лише власними інтересами, не враховуючи інтереси менш потужних регіональних держав, так само, як і брати на себе відповідальність за їх безпеку, якщо вони цього не бажають.

Захід зацікавлений передусім у каспійських енергоносій, значення яких зростає для енергетичної безпеки Європи з огляду на гостру ситуацію на Близькому Сході. З введенням в дію стратегічного нафтопроводу Баку — Джейхан основні потоки каспійської нафти підуть у напрямку Середземномор'я. Здійснення такого масштабного проекту не може не позначитись на геополітичному розкладі сил у

регіональному вимірі. Так, насамперед, можна очікувати посилення інтеграційного руху країн кавказького півдня в європейсько-середземноморському напрямку. З другого боку, північні чорноморські країни, зокрема Україну та Молдову, ще більше виштовхуватимуть на периферію західних інтересів, і вони підпадатимуть під геополітичний вплив Росії. Як очікується, не маючи наповнення азербайджанською нафтою, український нафтопровід Одеса — Броди слугуватиме для транспортування нафти з Казахстану через Новоросійськ. Отже, загалом поглиблюватиметься розкол, обумовлений дією тих самих сил, що і раніше гальмували розвиток ГУУАМ та інших регіональних угруповань.

Особливий інтерес становлять нові аспекти політики США в Чорноморському регіоні, що пов'язано з їх енергетичними інтересами та з можливим включенням у НАТО таких чорноморських країн, як Румунія та Болгарія. Американські експерти з питань Чорноморського регіону часто посилаються на висловлення Дж.Буша восени 2001 року щодо зацікавленості США у безпеці країн від Балтики до Чорного моря. Цей вислів розглядають як фактичну ініціативу щодо розробки нової стратегічної політики США стосовно Чорноморського регіону.

Варто зазначити, якщо з країнами Балтії ситуація для США видається цілком однозначною (питання їхньої безпеки вирішуються шляхом приєднання до НАТО), відносини з Росією становлять окреме коло проблем, то посилення уваги до чорноморського простору є новим елементом в американській зовнішній політиці. Отже, якщо раніше в регіоні основним геополітичним гравцем виступала Росія і такі менш впливові учасники, як Туреччина та Україна, то тепер видається, що в гру рішучіше налаштовані вступити і США. Це радикально змінює баланс сил та інтересів у регіоні і має бути належним чином усвідомлено і прораховано.

Переміщення південного флангу НАТО з Середземномор'я в Чорноморський регіон стає дедалі відчутнішим. Розширення НАТО за рахунок Румунії та Болгарії робить Чорне море майже цілком зоною євроатлантичної відповідальності. Євроатлантичний альянс через Туреччину межує з країнами Близького Сходу, зокрема з проблемним Іраком, який США вважають ворогом номер один в антитерористичній війні.

Російській Федерації дедалі складніше утримувати свої позиції серед держав регіону, і вона активізує тут свою політику. Зміна геополітичного балансу сил у регіоні в найближчому майбутньому може породити нові конфігурації міждержавних відносин, контури яких нині лише можна намітити.

Для нашої держави це матиме досить істотні наслідки, оскільки, крім розбудови системи відносин України з НАТО та ЄС, з одного боку, та розвитку відносин з РФ — з другого, більше уваги маємо акцентувати на нашому південно-східному векторі, пов'язаному з Чорноморським регіоном.

ВНЕСОК ОЧЕС У РОЗВИТОК ЄВРАЗІЙСЬКОГО ПРОСТОРУ: АЛЬТЕРНАТИВНІ ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ АРХІТЕКТУРИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Незважаючи на те, що Чорноморський регіон — це периферія Європи, він відіграв і відіграє важливу роль у формуванні європейської історії. Різноманітність регіону та його периферійні субрегіони становили джерело потенційно небезпечних конфліктів, які загрожували і міжнародній стабільності.

Упродовж віків Чорноморський регіон, розташований на перехресті Європи та Азії, був місцем міжусобиць. Під час «холодної» війни тут точилася стратегічна боротьба між Сходом і Заходом. Протягом 40 років, під час війни, рішуча політика і військова присутність супердержав забезпечували стабільність, хоча й напружену. Після закінчення блокового протистояння регіоном стало важче керувати. Розпад Радянського Союзу звільнив давні джерела напруги та претензій, які придушувала та маскувала «холодна» війна.

Окрім того, з античних часів регіон, з його послабленим плюралізмом, або був задвірками тієї чи іншої країни, або — свідком змагання цих країн за домінування в ньому. Спочатку це були візантійці, потім османці і нарешті росіяни, які прагнули домінувати і фактично закрили регіон для зовнішнього світу на роки. Подібна ситуація існувала і під час «холодної» війни. За винятком Туреччини, регіон був оточений Радянським Союзом та його сателітами і закритий для зовнішнього впливу.

Фундаментальні геополітичні зміни після закінчення «холодної» війни призвели до абсолютно нової геометрії в Чорноморському регіоні. З одного боку, зростаюча кількість територіальних, національних, етнічних та релігійних суперечок сприяла появі «гарячих» точок (Югославія, Крим, Південна Осетія, Абхазія, Чечня, Нагорний Карабах...). Наявні миротворчі інструменти та інструменти вирішення конфліктів, як-от

ООН, ОБСЄ, НАТО, а також договори з розбудови безпеки та довіри (як, наприклад, ЗСЄ 1990 року), були не зовсім успішні.

З другого боку, після закінчення «холодної» війни навколо Чорноморського регіону склалася нова ситуація: вперше з античних часів у регіоні можна побачити справді численну міжнародну присутність. Це, разом з виникненням регіональних організацій, які можуть компенсувати характерну слабкість більш широких міжнародних колективних безпекових угод, збільшило надію на майбутнє співробітництво та стабільність у регіоні.

РЕГІОНАЛЬНІ ОБ'ЄДНАННЯ ТА МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА

У взаємозалежній світовій економічній системі регіоналізація розглядається як засіб інтеграції та глобалізації. Це також інструмент переходу від тоталітарної економічної системи до ринкової економіки, укріплення демократичних процесів та демократичних інституцій. Окрім того, як сподіваються, регіональні об'єднання з їх ефективно розташованими засобами розбудови довіри сприятимуть геополітичній стабільності. Наприклад, через узгодження дій щодо запобігання сучасним викликам (організований злочинності, тероризму, незаконному рухові наркотиків та зброї), які загрожують регіональній безпеці та стабільності.

Регіональні об'єднання можуть:

- протидіяти встановленню нових розділових ліній, створюючи багатосторонні, транскордонні мережі співробітництва. Запобігаючи поділам, вони закладають підґрунтя концепції неподільної безпеки;
- поліпшити складну концепцію безпеки шляхом охоплення великої кількості невоєнних питань безпеки — в політичній, економічній, екологічній, соціальній та культурній сферах;
- опосередковано сприяти безпеці, оскільки вже самий факт їх існування сприяє розвитку дружніх взаємовідносин і зменшує використання немирних засобів при забезпеченні національних інтересів;
- розвивати почуття спільного інтересу і, до певної міри, загальної ідентичності;
- забезпечувати форум, на якому державні, субдержавні і недержавні учасники могли б налагоджувати контакти, з'ясовувати і розуміти позиції одне одного з ряду питань;

- забезпечувати умови для полегшення отримання спільного рішення країнами-членами, що складніше зробити в більших, глобальніших організаціях;
- залучати місцеві адміністрації до участі у процесі інтеграції і, таким чином, розширювати демократичний плюралізм;
- дозволяти недержавним учасникам, які можуть вирішувати практичні питання, відігравати істотну роль у розвитку безпеки.

Регіональні об'єднання також мають потенціал, аби допомагати тим країнам, які намагаються стати членами таких більш широких утворень (організацій), як, наприклад, ЄС. Вони готуються до вступу, створюючи міцніший економічний і соціальний фундамент для інтеграції і заздалегідь приймаючи певні норми і стандарти цих організацій. Отже, схеми регіонального співробітництва можуть сприяти безпеці шляхом поширення і поглиблення інтеграції та тіснішого співробітництва.

Через економічне співробітництво вони стимулюють покращення економічних умов життя в країнах-членах, допомагаючи розумінню спільних інтересів і взаємозалежності. Ці зусилля сприятимуть більшій національній та регіональній стабільності і прискорять процес політичних і економічних реформ, необхідних для переходу до демократичних режимів та ринкової економіки. Отже, вони роблять значний внесок у розбудову довіри та спрямовують зусилля на вирішення нових викликів безпеки. Фактично вони можуть підвищувати безпеку просто через діалог, персональні контакти та спільне розуміння.

ЧИ Є ЧОРНЕ МОРЕ РЕГІОНОМ?

До того, як говорити про переваги деяких згаданих позитивних моментів, які властиві регіональним структурам, країни певного географічного простору мають перш за все узгодити, чи створюють вони разом регіон, чи мають вони достатню внутрішню згуртованість та зовнішні ознаки відмінності від інших.

У цьому контексті деяких аналітиків запитали, чи вважають вони простір Чорного моря регіоном. Вони стверджують, що таких ознак як ззовні (міжнародна спільнота), так і зсередини (самі країни Чорного моря) чітко виокремити не можна. Деякі з них називають простір Чорного моря «інтелектуально створеним регіоном».

Для більшості країн простору чорноморсько-регіональна ідентичність на тлі широких міжнародних завдань — це другорядна ознака. Фактично всі країни регіону не пов'язують свої цілі виключно з інтеграцією в регіональні структури і дивляться ширше. Отже, з цієї точки зору Чорне море не має ні внутрішнього, ні зовнішнього потенціалу для розбудови регіону. Те саме трапилося у просторі Чорного моря і з ОЧЕС, який може розглядатися більше як побічний ефект європейської інтеграції, ніж як власне регіональне будівництво.

Втім, усі регіони — це перш за все конструкція широких регіональних інтелектуальних спроб. Спочатку всі регіони створюються в розумах людей (інтелектуальні, політичні та економічні суспільства). Тож існує чи ні регіон — це не питання, і немає потреби в певному переліку елементів, щоб сприйматися як регіон. Фактично немає узгодженого переліку ознак регіону. Це усіма визнана політична воля зацікавленого уряду (з попереднім інтелектуальним уявленням), що перетворює географічний простір на регіон. Регіони створюються там, де політики хочуть, щоб вони були створені. Як зазначає Клем, «регіон слугує для географів класифікаційним планом приблизно так, як для істориків періоди. І як немає універсального визначення хронології, так і немає універсального визначення географічного простору». З політичних причин і для спрощення вони «визначають регіон часто на основі політичних кордонів, хоча ці кордони зазвичай охоплюють важливі внутрішні протиріччя і поділяються як території. Тому діюче визначення регіону не може абсолютно задовольнити чийсь особисті потреби».

З огляду на це Чорне море є регіоном як результат волевиявлення урядів, що було продемонстровано створенням ЧЕС (1992 р.). Однак це не означає, що простір завжди був регіоном. Навпаки, нове утворення — бажання співпрацювати в регіоні. З цієї точки зору простір Чорного моря сьогодні більше регіон, ніж він був ним 10 років тому. Водночас має застосування термінів «регіон/простір ОЧЕС» або «Євразія» виходить за межі простого політико-географічного поділу, яке використовується державами, так само, як вони нехтують загальновизнаним та зручним шляхом використання стратегічних і геополітичних значень та загроз безпеці різних регіонів, відокремлених один від одного. Вищезазначена проста версія геополітичної класифікації («регіон ОЧЕС» або «Євразія») в цій доповіді стосується

великого регіону, який простягається від Центральної Європи до західного узбережжя Каспійського моря (включаючи Центральну Азію) і базується на твердженні, що «попри властиві регіоналізації проблеми, багато що об'єднує цей регіон у відносно єдине ціле», особливо в геополітичному та геоekonomічному сенсі, водночас дозволяючи ідентифікацію окремих субрегіонів. Отже, хоча поза сумнівом, Південно-Східна Європа, Чорне море, Кавказ і Каспій — це окремі регіони на бурхливому пострадянському просторі з різною політичною динамікою, які переповнені внутрішніми розбіжностями та конфліктами, визначення «регіон ОЧЕС/Євразія», яке використовується в цій доповіді, має на меті виявити взаємодію економічних, політичних та стратегічних інтересів численних учасників у цьому регіоні і слугує фундаментом для опису та пояснення складної геополітики важливого динамічного простору.

Справді, ці субрегіони мають деякі спільні характеристики. Усі регіони поліетнічні за своєю сутністю зі спірними кордонами, які розділяють взаємопов'язані етнічні групи. Вони стикаються з однаковими економічними, політичними та соціальними змінами та труднощами, які почалися після розпаду Радянського Союзу. Ці регіони, з більш ніж 100 різними етнічними та мовними групами, нині стикаються з тими руйнівними силами, які стримував раніше авторитарний радянський режим. Вони залишаються регіонами, де наслідками раптово отриманої незалежності та реалізації етнічної ідентичності титульної нації стали спалахи етнічних зіткнень, вимушеної міграції, економічних збитків та безробіття. Таким чином, не дивно, що їх перехід від централізованої економіки і тоталітарного правління до ринкової економіки ознаменувався вибухом різноманітних конфліктів, які забрали близько 100 000 життів та стали причиною появи більш як 5 мільйонів біженців у Європі.

НЕСТАБІЛЬНІСТЬ У ЄВРОПІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЄС

Часто кажуть про те, що незважаючи на низку проєктів (таких, наприклад, як TRACECA та INOGATE), залучення Європи до регіону Євразія/ОЧЕС обмежене енергетичною сферою і недостатнє в політичній та стратегічній. Учені обговорюють питання стосовно того, що Близький Схід включає нині ряд пострадянських регіонів, як-от Центральна Азія та Кавказ, і чи повинно європейсько-середземно-

морське співробітництво включати країни ОЧЕС з огляду на те, що проблеми Чорного моря впливають на європейсько-середземноморську стабільність. Однак методичних спроб знайти загальні засади для співробітництва всередині регіонів та між ними не було зроблено.

Незважаючи на географічну цілісність, є ряд причин, що пов'язують євразійську нестабільність з європейською (чи, краще сказати, простором ЄС) стабільністю та безпекою. Перш за все в енергетичній сфері. Оскільки Європа залишається залежною від нафти Близького Сходу та газу Росії, безпечне і безперервне постачання з нових джерел Каспійського басейну через та вздовж Чорного моря надзвичайно важливе. З цієї причини питання, що стосуються Каспійського басейну, зачіпають і європейські інтереси.

Серед них — обговорення статусу Каспію. Боротьба країн регіону за європейські енергетичні ринки збуту та загроза стабільному та безперервному постачанню енергоресурсів через регіональні суперництва та внутрішню регіональну нестабільність позначається на європейських країнах, особливо коли проекти нафто- та газопроводів, що з'єднують Європу з регіоном, стануть діючими і таким чином диверсифікують європейські джерела енергопостачання на тривалий час.

Друга група факторів, що походять з регіону ОЧЕС і мають вплив на Європу, — це проблеми навколишнього середовища. Небезпечні форми життя у воді (як, наприклад, різні види медуз) уже виникли в турецьких протоках та Мармуровому морі і як наслідок великої кількості транзитних грузопотоків з північної частини Чорного моря. Якщо кількість кораблів, що перетинають протоки, зростатиме, то ці нові форми життя рухатимуться спочатку до Егейського моря, потім до Середземномор'я, і це стане лише питанням часу, коли почнуться проблеми, оскільки поглинати місцеві колонії риб. Ще однією проблемою може стати ризик зіткнення нафтових танкерів у системі проток. Така вірогідність несе небезпеку як для морського життя, так і для людей, і вимагає регіонального співробітництва та рішень. Однак недостатність ініціатив і бажання до співробітництва, коли такі ініціативи висуваються, гальмують розв'язання проблем.

Третя група факторів пов'язана з тим, що в регіоні діє певна кількість американських та європейських компаній, і тому проблеми регіону впливають і на інтереси країн Заходу. В цьому сенсі інтеграція ринків Центральної Азії та Кавказу з Європейсько-Середземноморським

регіоном буде важливою з точки зору економічної перспективи. Тому будь-яка загроза стабільності регіону ОЧЕС і очевидне безальтернативне входження ринків Центральної Азії та Кавказу до Європейсько-Середземноморського регіону з часом впливатиме на європейські економіки.

Мало того, ці регіони (Європа та Чорне море) пов'язані з Грецією (членом ЄС та НАТО), Туреччиною (давнім союзником НАТО та кандидатом до ЄС), Болгарією, Румунією (країнами-кандидатами) та Україною (що тісно співпрацює з НАТО). Тому і ЄС, і регіональні країни зацікавлені в регіональній стабільності. Навіть якщо деякі країни регіону стануть членами ЄС, ймовірний розвиток різноманітних криз у регіоні ОЧЕС. У цьому контексті європейські сили виступатимуть за чийомусь боці. Це буде фактично неможливо, якщо конфлікт не зачіпатиме інтереси Європейсько-Середземноморського регіону. Тому інтеграція регіону ОЧЕС у Європу — це важливий аспект для ЄС і не тільки з енергетичної точки зору, а й з політичної, стратегічної та безпекової.

До того ж ЄС уже проголосив, що він зацікавлений в укріпленні державного суверенітету та стабільності в Євразії, що розглядається як важлива передумова для подальшої демократизації та економічних реформ у регіоні. Тому ЄС включив умови дотримання прав людини в Договір із взаємодії та співробітництва, який був підписаний регіональними країнами. Вони також були зобов'язані розв'язувати проблеми, пов'язані з правами меншин у нових незалежних країнах. Усе це віднесено до економічного співробітництва країн регіону. Країнам, послаблено громадянськими заворушеннями, важко приділяти увагу та виділяти ресурси на політичну та економічну трансформацію. Громадянські війни не сприяють торгівлі та співробітництву.

Зростаюча загроза радикального ісламізму на північному Кавказі теж може впливати на Європу. Крім того факту, що реальні загрози ісламу та пов'язана з цим нестабільність у регіоні можуть гальмувати подальшу демократизацію і стримувати відносини між європейськими країнами та країнами регіону, тут маємо ще набагато глибшу проблему. Як показали останні місяці, деякі групи (з або без ісламського підтексту), які виборюють свої права, автономію, національну консолідацію або незалежність, вважають за доцільне організовувати терористичну діяльність по всій Європі, особливо для привертання уваги мас-медіа. Прикладом може слугувати окупація п'ятизіркового

готелю в Стамбулі в травні 2001 року прихильниками чеченської війни. Подібні спроби можуть мати місце і в інших містах далі на Захід, якщо Захід ігноруватиме чеченський конфлікт.

І нарешті — нелегальна міграція, рух наркотиків та зростаюча кримінальна активність взагалі викликають занепокоєння в Європі. Визнаючи їх потенційно дестабілізуючий ефект, країни — члени ЄС підписали в лютому 2000 року план дій, метою якого є перешкоджання рухові наркотиків між центральною Азією та ЄС через Кавказ та простір ОЧЕС. Однак зростаючий у регіоні тероризм, пов'язаний з наркотиками, залишається проблемою, з якою ЄС матиме справу й надалі.

Демографічні зміни, міграція, потоки біженців також непокоять Європу. Очевидно, що міграція та переміщення населення, спричинені різними конфліктами і погіршенням умов життя та навколишнього середовища, можуть стати причиною небезпеки, посиляти етнічну напругу, підірвати регіональний соціальний порядок і, отже, вплинути на сусідні європейські країни. З цієї точки зору найбільше занепокоєння викликає потік біженців з Центральної Азії, Кавказу та Чорноморського регіону, що значно зріс з 1999 року. Крім того, проблеми довкілля (особливо пов'язані з нестачею води та радіоактивним забрудненням) також загрожують Європейському регіону.

ШЛЯХИ МАЙБУТНЬОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Для сприяння стабільності в регіоні європейським країнам слід підтримувати культуру регіонального співробітництва і прискорювати регіональну взаємодію, оскільки багато країн регіону просто не співпрацюють одна з одною. Заохочування до взаємодії та співробітництва означатиме значний внесок у стабільність. Нині є кілька слабких прикладів регіональних об'єднань, більшість з яких не працює належним чином або існує лише на папері.

Дуже важливо пов'язати цей простір з більшим Європейсько-Середземноморським регіоном і не тільки в енергетичній сфері (нафта та газ), а також у створенні інфраструктури (будівництво шляхів та ін.), поліпшувати зв'язок та взаємодію між Європою, Близьким Сходом, простором ОЧЕС і Центральноазійським та Кавказьким регіонами. Це буде внеском у створення більшого євразійського простору. Є також і політичний вимір цього співробітництва. Розвиток регіональної інфраструктури, особливо Південного Кавказу (Азербайджан, Вірменія

та Грузія) та України, послабить їх залежність від російського верховенства та створить альтернативи.

Один з найефективніших шляхів розв'язання регіональних проблем — це створення регіональної спільної організації з безпеки в рамках ОЧЕС з можливими постійними миротворчими силами країн регіону. Нині майже жодних передумов для створення спільної регіональної організації з безпеки та механізмів запобігання конфліктам у регіоні не існує. Однак європейська допомога та досвід сприятимуть їх створенню. Інакше найгірший сценарій може допускати поширення збройного конфлікту з регіону ОЧЕС, руйнуючи комунікації та співробітництво, створюючи подальшу нестабільність та біженців, і, нарешті, втягування європейських країн у важкий конфлікт.

Проте країни Чорного моря повинні визначити пріоритетні сфери співробітництва (транспорт, енергетична галузь, захист навколишнього середовища, що важливо як для країн Чорного моря, так і для регіону загалом).

Окрім того, виникнення динамічного центру важливо для будівництва регіону. Цей центр повинен мати як геополітичні та функціональні ознаки, так і — з інтелектуальної точки зору політичного лідерства — складатися з двох або більше країн на чолі (скажімо, як Німеччина та Франція в ЄС). Інші країни будуть важливі з погляду встановлення центру тяжіння в регіоні.

Проект ОЧЕС має міцне політичне підґрунтя, підкріплене великим політичним бажанням. З одного боку, як функціональна, складна ініціатива ОЧЕС — це зразкова сучасна модель неорегіоналізму. З другого, ЄС є основним прагненням країн ОЧЕС. Правда в тому, що ОЧЕС не тільки не перешкоджає членству в ЄС або створенню інших структур співробітництва, а навпаки, заохочує ці процеси.

Також ЄС не сприймає регіональні ініціативи співробітництва, в тому числі і ОЧЕС, як конкуруючі структури. Такі проекти, як ОЧЕС, можуть бути корисними для панєвропейської інтеграції як додаток до ЄС, оскільки деякі країни ОЧЕС готуються до європейської інтеграції.

Регіональним країнам ОЧЕС може забезпечити підготовчу базу для європейської інтеграції. ОЧЕС слугує моделлю співробітництва країн-членів у різних сферах, що в свою чергу сприятиме євроінтеграції. Отже, можна стверджувати, що ОЧЕС — це важливий фундамент загальної європейської архітектури і подальшої розбудови євразійського простору.

ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКИЙ РЕГІОН У СИСТЕМІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ГЛОБАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Хотів би звернути увагу на ті визначальні події, що відбулися в регіоні останнім часом. Я не став би тісно їх пов'язувати з ситуацією, що склалася після 11 вересня 2001 року. Традиційно в регіоні було п'ять основних гравців: Росія, Туреччина, Іран, Китай і Сполучені Штати. Саме ці гравці розігрували між собою «покер на п'ятьох» у регіоні, а інші виступали суб'єктами великої геополітики.

Події 11 вересня минулого року і все, що трапилося після цього, викликали лавиноподібний процес структурних змін у регіоні, процес, який ми ще не до кінця усвідомили і до кінця не уявляємо, до чого це призведе. Поза сумнівом — до нового світового порядку, питання лише — в якому вигляді? Основна причина цього зсуву полягала в тому, що США, які справді перетворилися сьогодні на світовий центр ваги і впливу, фактично проголосили цей регіон сферою своїх життєво важливих інтересів і почали діяти в цьому напрямі. Раніше такого не було. Це був важливий для Сполучених Штатів регіон, у якому вони, без сумніву, мали свої інтереси, але ніколи не виступали тут у ролі основного принципового гравця. Мало того, в ролі гравця, який поставив за мету домінування в регіоні і, за можливості, витіснення всіх інших принципових гравців.

Щодо цього досить символічно виглядає остання Стратегія національної безпеки США. Ця Стратегія значною мірою поклала край усім коливанням, невпевностям зовнішньої політики США, що спостерігалися упродовж останнього року. Тут остаточно викристалізувалися цілі, наміри, методи політики США на геополітичній арені світу та в регіоні зокрема. У зв'язку з цим хотілося б коротко зупинитися на деяких базових поняттях та напрямках цієї Стратегії.

Стратегія проголошує як свою мету зробити світ не так безпечнішим, як кращим за той, що був за часів «холодної» війни, особливо

наголошуючи на тому, що для виконання цього завдання необхідні зусилля країн усього світу. Проте це зауваження, зроблене на початку, надалі майже повністю нівелюється всіма тими конкретними заходами, передбаченими для досягнення мети.

По-перше, проголошується, що у зв'язку з появою нових загроз потрібно змінити характер реагування на ці загрози. Традиційним було реагування на загрози рефлекторне, тобто у відповідь на конкретну загрозу розроблялися і проводилися певні акції. Події 11 вересня, поява нових асиметричних загроз продемонстрували принципову неспроможність, обмеженість такого підходу. І тут уперше в Стратегії США з'являється *ідея превентивного реагування*, тобто Сполучені Штати та інші країни світу повинні реагувати не на наявні загрози, а навіть на потенційну загрозу виникнення таких викликів безпеці і вживати запобіжні дії, у тому числі і з застосуванням сили, військовими методами. Тобто ранне попередження виступає як основний метод протидії новим загрозам.

Другий важливий фактор — наголос на необхідності створення широких коаліцій на ситуативній основі; сприяння не створенню блоків із чіткими статутами, зоною відповідальності, відповідними структурами, у тому числі військово-політичним командуванням і т.ін., а саме неформальних, розмитих структур. До речі, це те, що ми бачимо в «Аль-Каїді», те нове, що проявилось в цих терористичних організаціях світу, — неформальні, розмиті, без чіткої структури, що несуть найбільшу небезпеку. Сполучені Штати пропонують протиставити їм відповідні коаліції на ситуативних засадах, в основі цих коаліцій можуть бути наявні блоки та організації — НАТО, ЄС, АСЕАН, однак особливо важливою проголошується участь інших країн, зокрема країн Чорноморсько-Каспійського регіону, а також країн Азійсько-Тихоокеанського регіону — Японії, Кореї, Пакистану та інших.

Ще один цікавий момент — чіткий акцент на розширення військової присутності США в усіх регіонах світу. Тобто те, що ми бачимо нині, — присутність американських військових у країнах Центральної Азії, Грузії, в Афганістані, Перській затоці, це частина загального плану, що офіційно визнається в Стратегії національної безпеки США. Це є дуже символічним з багатьох точок зору, але поставимо запитання: до добра чи до зла веде така присутність і процес загальною? Я думаю, що для всіх країн регіону, особливо для тих, що не мають геополітичних

великодержавних амбіцій, військова присутність США може розглядатися як важливий стабілізуючий чинник, що відповідає базовим інтересам цих країн. Ніякої загрози від військової присутності США ці країни не відчувають, а в деяких випадках, наприклад, у Грузії, це важливий фактор підвищення національної безпеки.

Інша неабияка проблема — нерозв'язання. В регіоні виникли два принципово важливих осередки, які можуть спровокувати непередбачувані події. Справа не лише в Іраку, є ще Пакистан і Індія. Особливе занепокоєння викликає Пакистан. Якщо пам'ятаєте, однією із причин припинення напруженості між Індією і Пакистаном стали натяки офіційного Ісламабада на можливість приходу до влади в країні радикальніших мусульманських елементів, які інакше вирішати проблему контролю над ядерною кнопкою. Навіть така замаскована загроза викликала миттєву реакцію, причому не лише в Індії, а й в усьому світі. Загроза справді є, і уявити ядерну бомбу в руках ісламських екстремістів — досить важке завдання з точки зору прогнозування можливих наслідків для всієї цивілізації.

Дуже стисло хотілося б зупинитися на ролі і місці Росії в регіоні. Росія завжди мала інтерес до регіону і розглядала його як виключно важливий фактор своєї національної безпеки. Поступ до теплих морів був пріоритетом російської політики, починаючи від Павла I й закінчуючи Афганістаном та Жириновським, який закликав російського солдата помити чоботи в теплих морях. Проте цей інтерес часто-густо призводив і призводить до прямого втручання Росії у внутрішні справи інших країн, до прямих колоніальних воєн, до того, що відбувається нині в Чечні. У світлі цих подій можна по-різному оцінювати і неформальні, джентльменські домовленості між Росією і США: Росія не заперечує проти військової присутності США в регіоні, проти операцій в Афганістані і досить помірно критикує майбутнє втручання до Іраку, в обмін на що колоніальна війна в Чечні була визнана антитерористичною операцією. Фактично геноцид цілого народу проголошується метою антитерористичної кампанії. Це вкотре підтверджує, що не всі заяви великих гравців варто сприймати прямо, інколи треба бачити за великими гуманістичними проголошеннями жорстке прагматичне просування власних національних інтересів, інколи за рахунок інших держав.

Проте суперництво США і Росії в цьому регіоні посилюється, хоч би як воно було прикрито. Масовано зменшується російська присутність у

регіоні, російський геополітичний вплив. Провал Договору про колективну безпеку став очевидний, входження Узбекистану лише підкреслило цю ситуацію. Фактично лише на Казахстан деякою мірою зберігається вплив Росії, хоча й там він значно послаблюється, адже не випадково Сполучені Штати збільшують обсяг допомоги цій країні приблизно на 30% щорічно.

Звичайно, нафта — значущий, проте не єдиний фактор, що обумовлює геополітичну важливість регіону. Те, що ми спостерігаємо — ігри довкола нафти, нафтопроводу Баку — Джейхан, є лише проявом цієї традиції. З самого початку були три стратегічні шляхи транспортування нафти — через Іран, Туреччину та Росію. США зробили все можливе й неможливе, чинили навіть прямий тиск на нафтодобувні компанії з капіталом, що перевищує ВВП більшості країн регіону, аби прокласти саме цей маршрут. Мета одна — не допустити контролю Росії над транспортуванням нафти, а також пролягання нафтового коридору через Іран. Неодноразово наголошувалося, що така позиція неправильна, що доцільніше було б розглянути альтернативні варіанти, у тому числі маршрут Одеса — Броди. Однак цей шлях не вважають реальною альтернативою ні США, ні Росія. Україна загалом втратила будь-який вплив, а Росія робить усе, щоб не допустити будівництва продовження трубопроводу на Гданськ. Скандал, що розгорівся в Польщі, його розслідування вказує на те, що публікація у впливовій польській газеті, яка дискредитувала саму ідею, була аж ніяк не випадкова, що за нею стоять певні сили, не зацікавлені в будівництві продовження Броди — Гданськ, а витоки цього всього знаходяться за межами Польщі. Президент Квасньовський особисто контролює цю справу, думаю, що Польща не допустить блокування ініціативи, яка відповідає її національним інтересам і просто економічно вигідна.

Треба зауважити, що ці чинники Росії — і щодо трубопроводу Одеса — Броди — Гданськ, і щодо інших подій у регіоні — засвідчують, що Росія відчуває подвійну гру Сполучених Штатів, масштабну й планомірну, спрямовану на витіснення Росії з регіону. Вона намагається протидіяти цьому, іноді не зовсім коректно з точки зору безпеки регіону, якщо згадати офіційні та неофіційні поставки ядерних та ракетних технологій до Ірану.

Подивімося на Україну. Хоча вона і регіональний гравець, проте внаслідок свого геополітичного розташування могла б відігравати важливу стабілізуючу роль. Якою мірою це їй вдається, це вже інше питання. Реальна роль України абсолютно не відповідає її потенціалу з двох причин: перша — внутрішня слабкість країни, внутрішні конфлікти, а друга — непослідовність геополітичної позиції. До речі, якщо в попередніх стратегіях національної безпеки США і Буша-старшого, і Клінтона Україні присвячувалося хоча б щось, її згадували поряд з Росією чи іншими країнами регіону, то в новій Стратегії про неї взагалі не йдеться.

Слабкість усередині країни, відсутність єдиного національного менталітету та розуміння національних цілей і пріоритетів на світовій арені визначають таку саму зовнішню політику. Наслідком цього є і провал інтеграційних процесів з ЄС, що ми могли спостерігати нещодавно в Зальцбурзі, і те, що відбувається з НАТО, коли Україні практично перекривають дорогу до MAP (План підготовки до членства в НАТО, Membership Action Plan), провал ГУУАМ, переговорів з Румунією, що закінчилися стратегічним виграшем Румунії. Підписанням декларації з Румунією за наявності проблем навколо кордону ми, з одного боку, відкрили Румунії шлях до НАТО, а з другого, зафіксували наявність цих проблем. Це означає, що, потрапивши до НАТО, Румунія почне розмовляти з Україною з позиції сили. А це — кордон, морський кордон, нафтові запаси навколо Зміїного. Всі ці наслідки мають принциповий вплив на весь регіон.

На закінчення своєї доповіді хотілося б зауважити таке. Позиція України в регіоні виключно важлива — і з точки зору безпеки, і з точки зору геополітики. Великий шовковий шлях, транспортні коридори, багатства регіону — це можливості для створення нового світового порядку, адже Великий шовковий шлях — це не лише трансфер товарів чи нафти, а й трансфер цінностей, культури, процес зближення, що є однією з підвалин нового світового порядку, у створенні якого світ зацікавлений. І Великий шовковий шлях справді може і буде відігравати тут ключову роль. На мою думку, на жаль, без України.

ВАЖЛИВІСТЬ КАСПІЙСЬКОГО РЕГІОНУ ДЛЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Каспійський регіон почав привертати до себе увагу світової спільноти на початку 90-х років XX століття. Навіть «Каспійський регіон» як термін не існував до того часу і виник у цей період. У моєму виступі я використовую термін «Каспійський регіон», по-перше, з точки зору участі регіону в міжнародних відносинах, і, по-друге, з точки зору важливості регіону для регіональних країн, міжнародних учасників та європейської безпеки загалом.

Але спочатку звернімося до терміна «Каспійський регіон». Як ми його визначаємо? Ключове слово — «Каспійський». З географічної точки зору Каспійський регіон включає 5 приморських країн: Азербайджан, Іран, Казахстан, Росія, Туркменістан. Але ми знаємо, що Каспійський регіон сьогодні сприймається як політико-економічний або краще — геостратегічний термін. По суті, Каспійський регіон включає 5 приморських країн та до цього двох безпосередніх сусідів Азербайджану — Грузію та Туреччину, так само, як і Киргизстан, Узбекистан та Таджикистан у Центральній Азії. Список цих країн обумовлюється чинниками, які характеризують важливість регіону. Хоча ці країни становлять геостратегічну сутність регіону, однак участь, роль та важливість кожної з них неоднакова і залежить від розташування, природних ресурсів та зовнішньої політики.

По-друге, нам необхідно звернутися до тих факторів, які з 90-х років XX століття додали важливості регіону в міжнародних відносинах, привернули до нього увагу світової спільноти. Є кілька груп факторів:

1. Виникнення незалежних країн навколо Каспійського моря.
2. Наявність значних покладів нафти та газу в Каспійському морі.
3. Сприятливе географічне розташування регіону.
4. Ризики та виклики, що загрожують регіону і що походять з

регіону.

Доцільно дати свою оцінку цих чинників.

Перша група. За радянських часів Каспійський регіон використовувався переважно СРСР і він був закритий для зовнішнього втручання. Коли Радянський Союз розпався і виникли незалежні країни в регіоні Каспійського моря, які почали дотримуватися власної політики, з'явилися і нові можливості для міжнародних спільнот встановити відносини з цими країнами в різних сферах. Ключовий момент — без незалежності і суверенітету і без політики відкритості для Заходу, якої дотримуються колишні радянські республіки, регіон не набув би тієї значущості, яку має сьогодні. Цю політику проводили Азербайджан, Грузія, Казахстан, Узбекистан, не кажучи вже про Туреччину, що дало змогу Заходу використовувати переваги регіону в таких питаннях, як енергетичний розвиток, розвиток транспортної інфраструктури, відродження Великого шовкового шляху та в антитерористичній коаліції.

Друга група. Наявність великих покладів нафти та природного газу в Каспійському морі робить регіон важливим і привертає інтерес ззовні. Є різні дані стосовно кількості покладів. За одними підрахунками, запаси нафти, які видобуваються, сягають 40 — 60 млрд. барелей, за іншими — 100 або навіть 200 млрд. Підрахунки запасів газу коливаються від 10 до 20 трильйонів куб. м. Але я не вдаватимуся до цифрових подробиць, оскільки вони не настільки важливі для теми, яку розглядаємо. Якими б не були підрахунки, вони зводяться до того, що запаси вуглеводню Каспійського регіону більші, ніж запаси Північного моря і менші, ніж запаси Близького Сходу. Важливість запасів вуглеводню Каспію для європейської безпеки полягає не в його розмірах (хоча вони й чималі), а в тому, що каспійська нафта дозволяє диверсифікувати шляхи постачання нафти до Європи та США, і, подруге, може впливати на ціни на міжнародному ринку нафти. Коротко кажучи, каспійська нафта зменшує залежність Європи та США від нафти Близького Сходу як з погляду умов постачання, так і цін. Це ключовий аспект, що робить каспійську нафту такою важливою для європейської безпеки. Контракт століття, що підписали державна нафтова компанія Азербайджану й 11 міжнародних нафтових компаній 20 вересня 1994 року, і вибір маршруту Баку — Джейхан як основного нафтотранспортного коридору (незважаючи на труднощі, опозицію і навіть погрози) були стратегічним рішенням, яке визначило майбутнє Каспійського регіону.

Однак щоб окреслити картину загалом, необхідно висвітлити ще два моменти:

- невизначеність статусу Каспійського моря. Азербайджан, Казахстан та Росія досягли згоди стосовно розподілу узбережжя і таким чином зробили важливий крок на шляху розв'язання проблеми. Однак Іран не погоджується з таким рішенням. Інцидент, який мав місце 23 липня 2001 року в азербайджанському секторі Каспійського моря, був першою загрозою використання сили на Каспії. Переговори, що тривають, є єдиною правильним шляхом розв'язання проблеми;
- різні підходи стосовно основних експортних трубопроводів, постачання каспійської нафти на світові ринки. Завдяки твердим позиціям Азербайджану, Грузії, Казахстану та Туреччині в цьому питанні, які до того ж збігаються, проект почав упроваджуватися в життя. 18 вересня 2002 року в Баку відбулася церемонія закладення фундаменту трубопроводу Баку — Тбілісі — Джейхан.

Третя група. Країни регіону розташовані в центрі Євразійського континенту. Така позиція важлива з двох причин:

- вигідне розташування — на традиційних торговельних шляхах, які з'єднують Схід і Захід, Північ і Південь, Азію та Європу і відомі як Великий шовковий шлях; у відновленні зацікавлені і ЄС, і США. У 1993 році ЄС ініціював проект TRACECA з метою використання вигідного географічного положення регіону для торговельних цілей. Конгрес США прийняв закон, у тому числі й акт стратегії щодо Шовкового шляху 1999 року. Цей акт був поданий на розгляд уряду США як акт підтримки демократичного розвитку, створення громадянського суспільства й активного сприяння економічному розвитку країн Каспійського регіону. Азербайджан, Грузія, Туреччина та країни Центральної Азії підтримують відродження Великого шовкового шляху. 8 вересня 1998 року в Азербайджані було проведено конференцію, на якій розглядалися питання відновлення Великого шовкового шляху;
- сусідство регіону з Близьким Сходом, особливо з Афганістаном. Це було важливим для США, які очолили антитерористичну операцію в Афганістані. Азербайджан, Грузія та Узбекистан приєдналися до антитерористичної коаліції і надали свій повітряний простір і територію для операцій.

Четверта група. Ризики та виклики, які можуть бути поділені таким чином:

1. Регіональні конфлікти на території Грузії — в Абхазії та Південній Осетії, конфлікт у Нагорному Карабасі між Вірменією та Азербайджаном. Ці конфлікти загрожують не тільки країнам — учасникам цих конфліктів, а й європейській безпеці взагалі. Перешкоджають регіональному співробітництву та проектам, у яких беруть участь зарубіжні партнери. Попри зусилля ООН, ОБСЄ, Росії, США та деяких європейських країн ці конфлікти і досі не вирішено.

2. Нетрадиційні загрози:

тероризм. Протягом 1988 — 1995 років Азербайджан був об'єктом 32 вірменських терористичних дій, унаслідок яких загинуло понад 2000 безневинних людей. Країни Центральної Азії також постраждали від терористичних актів, підготовлених на території Афганістану. Трагічні події 11 вересня підтвердили нагальність об'єднання зусиль у боротьбі проти тероризму;

незаконний експорт зброї, торгівля наркотиками і нелегальна міграція. Окуповані Вірменією азербайджанські території, що межують з Іраном, активно використовують з цією метою. Подібна ситуація і в країнах Центральної Азії — сусідів Афганістану.

3. Труднощі національного будівництва. Країни, що перебувають у перехідному періоді, стикаються з широким спектром внутрішніх і зовнішніх проблем: громадянська війна, яка була зупинена в 1993 році, спроби державного перевороту в 1994 та в 1995 роках в Азербайджані так само, як і в Грузії та Узбекистані, та громадянська війна в Таджикистані.

Каспійський регіон розглядається як ціле з урахуванням його енергетичних ресурсів і стратегічно-географічного положення, які можна використовувати для транспортно-комунікаційних проектів і які дозволяють проводити операції в Афганістані. Країни регіону проводять політику інтеграції в міжнародну спільноту, світову економічну систему, що є стратегічно важливим як для цих країн, так і для країн Заходу. Ці характеристики регіону відкривають великі можливості для зовнішніх відносин і співробітництва у сфері політики, економіки та безпеки. Каспійський регіон геостратегічно та геополітично важливий для європейської безпеки.

Роль країн цього регіону залежить від їх потенціалу, положення і політики. Азербайджан, незважаючи на загрози, перед якими він опинився, Туреччина, Грузія, Казахстан, Узбекистан становлять основу регіону. Вірменія, наприклад, з її агресивною, спрямованою в минуле політикою стала недоречною і не бере участі в різних проектах і, як результат, не може розглядатися як частина Каспійського регіону. Захід проводить політику, вигіднішу для себе, ніж для деяких країн регіону. Політику Заходу щодо вирішення конфліктів цього регіону не завжди поділяють. Захід не настільки рішучий у вирішенні конфліктів на південному Кавказі, як він це продемонстрував на Балканах. Тому виникає велика кількість питань, у тому числі щодо безпеки регіону та його орієнтації.

РОЗШИРЕННЯ НАТО НА ПІВДЕННО-СХІДНУ ЄВРОПУ ТА НОВА АРХІТЕКТУРА БЕЗПЕКИ ЧОРНОМОРСЬКОГО БАСЕЙНУ

Наближення Празького саміту НАТО активізувало дебати щодо можливості нової архітектури безпеки в Чорноморському регіоні в разі розширення Альянсу на Південний Схід Європи. За два місяці в чеській столиці глави держав та урядів Північноатлантичного союзу обговорюватимуть чотири кандидатури — Балканські держави, які заявляють про своє бажання приєднатися до Альянсу, — Албанію, Македонію, Румунію та Болгарію.

Політична преса на Заході та на Південному Сході континенту вже винесла в принципи свій вердикт — Албанії та Македонії бути членами НАТО поки що рано, а Болгарія і Румунія, здається, мають реальні шанси стати наприкінці осені 2002 року членами союзу. І це незважаючи на те, що ще зовсім недавно, кілька місяців тому, шанси цих двох держав увійти до Альянсу оцінювалися більшістю експертів як надто малі. Головними причинами були незадовільний стан економіки та безздатності збройних сил обох країн, а також небажання провідних західних держав, насамперед США, даремно псувати відносини з Росією, з якою, як здавалося, вони налагодили реальне стратегічне партнерство після 11 вересня 2001 р. Однак за півроку ставлення Вашингтона до розширення НАТО на Балканах змінилося. Сумний настрій у Софії та Бухаресті, де вже готувалися до нового зовнішньополітичного фіаско, минул після того, як президент Буш заявив, що США зацікавлені у приєднанні Болгарії та Румунії до союзу з огляду на зміцнення південного флангу НАТО, для безпеки та стабільності на Балканах. Ще прихильніше до розширення НАТО на Південний Схід Європи ставляться Італія і Франція, країни, які настійливо боролися за включення Румунії до Альянсу ще на Мадридському саміті.

То що змусило американців змінити своє ставлення до Бухареста і Софії? На момент, коли у Вашингтоні дали зрозуміти, що США можуть підтримати кандидатури цих двох країн на вступ до НАТО, відносини між Кремлем та Білим домом були досить добрими. Цікаво й те, що в Москві цього разу не спостерігалось ніякої антинатовської ейфорії. Здається, що у Кремлі не помічають ані перспективи вступу до НАТО балтійських держав, ані можливості розширення союзу на Балканах.

Французький політолог Клод Нігуль вважає, що причина цієї політичної аномалії — саме в новому стратегічному партнерстві між Москвою та Вашингтоном, новій формулі партнерства між Росією і НАТО, партнерства, яке фактично ставить Москву на один рівень з силами Альянсу.

У той самий час, коментуючи нещодавно в Будапешті нинішню позицію Москви у зв'язку із запланованим розширенням НАТО на Схід, колишній спеціальний радник Генерального секретаря НАТО Манфреда Вернера Жан Клод Рено сказав, що насправді угода між Вашингтоном і Москвою може бути набагато ширша, ніж просте партнерство двох держав. Він не виключив, що Кремль та Білий дім визначили так звані зони відповідальності в Європі, кордон між якими збігається із західним кордоном СНД. Ця точка зору була підтримана в молдовській та румунській пресі після того, як у лінійні ОБСЄ представило Кишиневу проект федералізації Республіки Молдова за прикладом Сербії та Чорногорії, тобто створення такого самого союзу Бессарабії та Придністров'я. Усіх здивувало те, що проект однаково підтримали і Москва, і Вашингтон, і що Тирасполь раптово виявився налаштований проамериканськи більше, ніж Кишинів. У відповідь на реакцію румунської преси американці дали зрозуміти, що проект урегулювання придністровського конфлікту підтримується США саме через Празький саміт, оскільки кандидатура Румунії може не пройти і цього разу, якщо біля східного кордону цієї держави є невирішений конфлікт, у якому непрямо задіяна і сама Румунія.

У самій Молдові перспектива розширення НАТО на Південний Схід Європи розглядається двозначно. З одного боку, праві та деякі лівоцентристські партії широко сподіваються на прийняття цих двох країн, у першу чергу Румунії, до Альянсу. Вони очікують, що членство Румунії в НАТО зміцнить прорумунські настрої електорату, а сама Румунія завдяки новому статусу стане привабливішою для іноземних інвестицій, і, в результаті, стабільнішою з економічної точки зору. Деякі політики та спостерігачі мають надію і на позитивніше для Республіки Молдова

вирішення придністровського конфлікту, якщо Молдова стане державою, що межує з НАТО.

У сусідстві з Північноатлантичним альянсом вбачають і запоруку стабільності регіону і самої Молдови, і гарантію нерозповсюдження тоталітарних, насамперед комуністичних, режимів. Одночасно не всі однаково позитивно дивляться на можливість розширення НАТО на Південний Схід Європи. Саме правляча комуністична партія, деякі партії лівого соціалістичного спрямування налаштовані промосковськи, а також кілька дрібних крайньо правих та ультранационалістичних партій вважають, що приєднання Румунії до Альянсу нічого доброго не принесе. Причина стурбованості проросійських партій зрозуміла, а аргументи ультранационалістичних партій проти вступу Румунії до НАТО такі: вже самий факт, що Румунія стала кандидатом у члени європейського союзу, негативно вплинув на ставлення офіційного Бухареста до бессарабського питання, було призупинено автоматичну видачу румунського громадянства громадянам Республіки Молдова, введено паспортний режим при перетині кордону, призупинено програму підтримки молдовської преси румунською мовою і т. ін. Якщо Румунія вступить до НАТО, вважають вони, то це буде новою зрадою національних інтересів з боку правлячого режиму.

У самій Румунії ставлення як суспільства, так і найвпливовіших політичних партій однозначно позитивне. Членство в НАТО розглядається і як додатковий аргумент у переговорах з Євросоюзом. Такі само настрої панують і в Болгарії. Скептицизм щодо НАТО, який спостерігався в основному в лівоцентристських та націоналістичних партіях Румунії в 1998 р., цілковито відійшов. До того ж північноатлантична ейфорія затьмарила всі розмови щодо майбутнього Республіки Молдова, національного об'єднання румунів тощо.

Розширення НАТО на західне Причорномор'я призведе і до переоцінки ролі України, яка з прийняттям Румунії та Словаччини до Альянсу стане разом з Молдовою та Білоруссю буферною зоною між трансатлантичним союзом США та системою Євросоюзу, з одного боку, і ще нестабільнішою і, як завжди, непередбачуваною Росією — з другого. У провідних країнах заходу вже кажуть про новий підхід до України, Білорусі та Молдови в разі розширення НАТО та ЄС до кордонів СНД. Першими виступили з такою ініціативою британці, які запропонували своїм партнерам по Європейському союзу розглянути можливість створення своєрідного пакту стабільності для цих країн. Одночасно голова Євро-

пейської комісії Романо Проди визнав нещодавно в інтерв'ю італійській газеті «La Stampa», що розширенню ЄС у передбачуваному майбутньому можливе лише до західних кордонів нинішнього СНД. Тобто НАТО та ЄС повинні поки що думати про інші формули співробітництва, акцентуючи на стабілізації та демократизації Білорусі, Молдови та України.

Прихильність Києва до можливості розширення НАТО в західному Причорномор'ї зрозуміла. Україна відкрито прагне до ЄС, вона має спеціальну угоду про партнерство з Північноатлантичним альянсом, і наближення НАТО впритул до українських кордонів не розглядається офіційним Києвом як загроза.

Інша справа — Росія, країна, яка перед першою хвилею розширення НАТО на схід загрожувала не лише «бідним кандидатам», а й самому Альянсу — і створенням військового блоку всередині СНД, і ренуклеаризацією Кенігсберга і т. ін. Ще рік тому всі песимісти щодо просування НАТО на схід, насамперед у напрямі багпійських держав та західного Причорномор'я, аргументували свою позицію саме «російським вето» — що американці чи західноєвропейці не сварились з Москвою через якусь Естонію чи Румунію. Проте, як бачимо, Москва, принаймні на даний момент, і на офіційному рівні не робить явних антинатовських декларацій на випадок, якщо у Празі вирішать прийняти до НАТО більшу частину кандидатів.

Звичайно, що на тлі розбіжностей у позиціях Москви і Вашингтона навколо Іраку ситуація може ще змінитися. У Москві, незважаючи на демонстрований нейтралітет у цьому питанні, аж ніяк не всі дотримуються думки, що розширення НАТО на схід є безпечним для Москви. Комуністи, з одного боку, та праві екстремісти, з другого, наполягають на тому, що так звана друга хвиля розширення НАТО на схід має виключно антиросійський характер. Про це кажуть і такі російські геополітики, як Дугін, Митрофанов, коментарі яких щодо цього розширення вкрай негативні.

Як впливатиме розширення НАТО на західне Причорномор'я, на стратегічну ситуацію в регіоні? Прийняття Румунії та Болгарії до НАТО справді може означати новий етап розвитку політичної карти Причорномор'я, насамперед, у морально-політичному сенсі. Це буде підтвердженням того, що Захід, який так довго не міг вирішити, яку саме політику слід сформулювати щодо Південно-Східної Європи, визнав і цю частину материка складовою північноатлантичної родини. Щодо військово-політичного аспекту, то очікувати корінних змін геополітичної обстановки в регіоні через прийняття Румунії та Болгарії до НАТО, мабуть, поки не варто. Напевне, саме на цьому і ґрунтується спокій Москви.

ЄВРОАТЛАНТИЧНЕ ПАРТНЕРСТВО В РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Сьогодні й у найближчій перспективі навряд чи можна говорити про Чорноморсько-Каспійський регіон як про єдиний політико-економічний простір. З цим тісно пов'язане питання про можливість вироблення та реалізації узгодженої політики з проблем регіональної безпеки. Беручи до уваги роль Чорноморсько-Каспійського регіону в контексті загальноєвропейської безпеки, створення багатосторонніх механізмів на регіональному рівні набуває ключового значення. Логіка така: недостатньо умов, але є потреба. Це той парадокс, подолання якого є сьогодні основною проблемою для ГУУАМ.

Навряд чи в надто фрагментованому чорноморсько-каспійському політико-економічному просторі інтеграційні процеси охоплюватимуть усі або, принаймні, більшість країн регіону. ОЧЕС — очевидне тому підтвердження.

Тож розвиток субрегіонального співробітництва може виступати стимулом загальноєвропейських інтеграційних процесів. При цьому на регіональному рівні важливо відрізнити його економічний вимір від безпекового. Обидва — зрізи одного цілого. Але відокремлення є важливим з методологічної точки зору. Якщо процеси економічної інтеграції на субрегіональному рівні, хоча й з певними труднощами, все-таки розвиваються (наприклад ГУУАМ), то стан справ у сфері безпеки як на субрегіональному, так і регіональному рівнях набагато складніший.

Ключову роль у цьому контексті можуть відігравати НАТО і Європейський союз як два найвпливовіших інститути загальноєвропейського значення в питаннях безпеки та міжнародного співробітництва.

Сьогодні на загальному тлі динаміки сучасних міжнародних відносин помітно виокремлюється, насамперед, євроатлантичний вимір. Для характеристики стану безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні

вживається, як правило, поняття «вакуум». Мається на увазі не тільки фактична відсутність системи відповідних багатосторонніх зобов'язань на регіональному або субрегіональному рівнях, а й сил, що могли б стати опорою та рушійною силою в справі формування згаданої системи.

Після саміту в Празі НАТО в основному окреслить свої кордони на найближчі роки. Ті країни, що «пройдуть» Празький саміт, одночасно є й кандидатами на вступ до Європейського союзу, а питання їхнього членства практично вже вирішене. Сьогодні це — вже переважно технічний бік справи. НАТО і Європейський союз наближаються до нових рубежів, що розділятимуть загальноєвропейський простір безпеки і співробітництва на Європу, забезпечену жорсткими гарантіями всередині системи колективної безпеки, з одного боку, і щось невизначене й аморфне з точки зору безпеки, з другого.

Таким чином, Європа цілеспрямовано рухається до інтеграції не тільки в економічній галузі, через Європейський союз, а й у сфері безпеки, через механізми взаємодії НАТО і ЄС. Найближчим майбутнім ми побачимо єдине, монолітне ціле з величезним потенціалом, підґрунтя якого становитимуть узгоджені підходи та співробітництво Північноатлантичного альянсу і Євросоюзу. Нові можливості, що забезпечуватиме зв'язка НАТО — ЄС, реалізовуватимуться, у тому числі й у сфері політичної безпеки на міжнародній арені. Це означає, що з'явиться нова межа, яка відокремлюватиме частину Європи з гарантованою безпекою від тієї її частини, майбутнє якої у цьому сенсі сьогодні невизначене.

Стабільне і безпечне оточення — невід'ємна умова життєздатності систем колективної безпеки. Але чітких відповідей на запитання, як співіснуюватимуть дві частини Європи, як упоратись з майбутнім розподілом у сфері міжрегіонального співробітництва і безпеки, дотепер немає.

З другого боку, є Договір про колективну безпеку (ДКБ) країн СНД, до якого належать і деякі країни Чорноморсько-Каспійського регіону. З моменту створення й до останнього часу договір залишався недержавним механізмом із досить розмитими практичними цілями і невизначеним внутрішнім змістом. Політика Росії всередині ДКБ, як і роль самого ДКБ у зовнішній політиці Москви, зумовили обережне ставлення до нього як до інструменту посилення російського впливу на пострадянському просторі. Сьогодні йдеться про перегляд статусу ДКБ і створення міжнародної організації, що діятиме на взаємних колективних зо-

бов'язаннях у сфері безпеки. Проте цілі та внутрішній зміст реформованого утворення залишатимуться незмінними. Політична прив'язка до договору до ЄврАзЕС, з нерівномірним розподілом можливостей впливу на рішення, що приймає співтовариство, фактично означатиме збереження за Росією провідної ролі щонайменше в регіоні ДКБ.

Таким чином, за рамками взаємних гарантій безпеки залишаються ті країни, що найближчим часом, найвірогідніше, не увійдуть ані до НАТО чи Європейського союзу, ані до ДКБ. Закономірне запитання: як ці країни відчуватимуть загрози та виклики їхній безпеці, не кажучи вже про те, як вони зможуть на них відповідати, перебуваючи у подібному вакуумі? Чи виграє від цього ідея загальноєвропейської безпеки? Ось це є найважливішим питанням. Подібна ситуація не може бути прийнятною, оскільки на практиці йдеться про створення двох полюсів впливу: НАТО — ЄС, з одного боку, і Росія — ДКБ — ЄврАзЕС, з другого. Взаємовідносини між ними визначатимуть подальший розвиток не тільки у сфері безпеки, а й економічного співробітництва в загальноєвропейському просторі.

Згадані процеси призводять до остаточного оформлення «сірої зони», яку складуть переважно країни Чорноморсько-Каспійського регіону. Теоретично можливо передбачити її розмивання за рахунок приєднання цих країн до одного з центрів впливу. Але реальність доводить інше. Фактична відмова об'єднаній Європи на тлі принципового небажання зазначених країн розглядати питання про рух у напрямі ДКБ — ЄврАзЕС є хиткою опорою для загальноєвропейської безпеки.

Сьогодні Росія і НАТО мають обопільне прагнення до співробітництва і, напевно, найголовніше, загальні інтереси. Мало того, нинішні відносини між НАТО і Росією набувають іншого змісту. Робляться спроби здійснити саме якісні, а не просто механічні зміни.

Водночас, новий формат є лише початковим етапом розвитку двосторонніх відносин, а його проблематика розширюватиметься залежно від цілої низки не так внутрішніх, як зовнішніх, непрямих чинників. Отже, розвиток нового механізму визначається тим, наскільки збігаються інтереси учасників. Виходячи з того, вироблятимуться загальні підходи і напрями спільних дій.

Із встановленням нових відносин із НАТО Росія пом'якшила її критику з питання розширення НАТО, у тому числі й стосовно вступу до альянсу чорноморських країн — Болгарії і Румунії, як це зараз передба-

чається. Вступ двох країн до НАТО і ЄС означає, насамперед, що ці потужні центри європейської інтеграції матимуть більше можливостей впливати на процеси в Чорноморсько-Каспійському регіоні. Таким чином, цілкова інтеграція Болгарії та Румунії до НАТО і Європейського союзу буде однією з найважливіших подій в історії об'єднаної Європи, що неминуче спричинить перегляд європейської політики в галузі безпеки і в економічній сфері. З огляду на те, що Росія традиційно розглядає Чорноморсько-Каспійський регіон через призму інтересів своєї національної безпеки, згадані регіональні проблеми, напевно, посідатимуть особливе місце у відносинах Росії з НАТО і ЄС.

Основне питання у цьому зв'язку — якою повинна бути взаємодія НАТО і Європейського союзу з метою інтеграції Чорноморсько-Каспійського регіону в загальноєвропейський простір безпеки і співробітництва? Формування останнього, тією або іншою мірою, залишалося однією з найважливіших проблем протягом двох останніх десятиліть.

Для переважної більшості країн Чорноморсько-Каспійського регіону зв'язок із НАТО в рамках таких структур співробітництва має надзвичайно важливе значення. Існуючими в рамках НАТО Радою євроатлантичного партнерства і «Партнерством заради миру» передбачено співробітництво з питань безпеки, у тому числі й із тими країнами, що не розглядаються як потенційні кандидати на вступ до Північноатлантичного альянсу.

У рамках Ради євроатлантичного партнерства напрацьовано корисний досвід і потенціал зі створення і діяльності регіональних груп. Сьогодні одна група працює з проблем Кавказу. Подібним чином планується дедалі більше взаємодіяти з проблем Центральної Азії.

Свого часу Росія виступала проти ідеї перенесення схеми регіонального співробітництва, що міститься в Ініціативі НАТО для Південно-Східної Європи, на Кавказький і Центральноазіатський регіони. Але це був період, коли були практично заморожені відносини Росія — НАТО через проблему Югославії. Й перспектив для розвитку подібні форми співробітництва тоді не мали. Цілком припустимо, що за умов успішного розвитку відносин НАТО та Росії зміниться і ставлення Росії до подібних питань.

У межах Чорноморсько-Каспійського регіону можна і потрібно працювати у згаданому напрямі, аби реалізувати можливості майбутніх ме-

ханізмів взаємодії НАТО — Євросоюз з розв'язання проблем регіональної безпеки і можливості ЄС — в економічній сфері. Європейський союз міг би забезпечити підтримку в питаннях, які залишаються відкритими щодо співробітництва на загально регіональному рівні. У цьому зв'язку питання про те, якими можуть бути схеми майбутньої співпраці, — мабуть, ключове питання.

Європейський союз і НАТО вже мають унікальний досвід спільної роботи з проблем Південно-Східної Європи — це так звані регіональні столи, створені в рамках Пакту стабільності.

Цілком імовірно, що Росія серйозно розглядатиме співробітництво з НАТО за активної участі Європейського союзу в рамках субрегіональних проєктів у Чорноморсько-Каспійському регіоні, наприклад «робочих груп», «регіональних столів» тощо. Ось це видається одним з найперспективніших підходів, у рамках якого було б можливе використання наявного унікального досвіду, а не тільки потенційних можливостей зацікавлених сторін.

ВИКЛИКИ БЕЗПЕЧИ В ЧОРНОМОРЬСЬКО- КАСПІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ: РОЛЬ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ УГОД

ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ КРАЇН ГУУАМ У КОНТЕКСТІ НОВИХ ЗАГРОЗ У ЧОРНОМОРСЬКОМУ РЕГІОНІ

Для того, щоб ГУУАМ справді мав серйозну перспективу як міжнародна організація, такому організаційному оформленню повинні передувати серйозні теоретичні, концептуальні напрацювання.

Оскільки таких концептуальних розробок поки що не існує, а є тільки дискусія з приводу сталих думок, то, очевидно, з їх обговорень і можуть бути виведені певні концептуальні положення. До таких дискусійних думок належить, насамперед, твердження, що ГУУАМ може відбутися тільки як субрегіональна економічна організація. Будь-яка апеляція до проблем безпеки погубить ідею ГУУАМ у принципі, оскільки це зачіпає інтереси Росії в Кавказькому і Чорноморському регіонах.

Не зменшуючи в жодному разі важливості економічної сфери співробітництва в рамках ГУУАМ, хотілося б звернути увагу на деяку слабкість і логічну необгрунтованість викладеної вище думки.

Прихильники подібних тверджень, очевидно, не враховують двох найважливіших чинників, характерних для цього регіону. По-перше, його внутрішню нестабільність. По-друге, надзвичайну геостратегічну важливість для зовнішніх геополітичних гравців, насамперед, таких, як США, Росія, країни Заходу, Туреччина, Іран. Як відомо, економічні відносини не можуть інтенсивно розвиватися у внутрішньо нестабільному і зовнішню суперечливому регіоні, яким є регіон країн ГУУАМ. Отже, якщо ГУУАМ не вирішуватиме проблеми своєї власної безпеки і безпеки регіону, то рано чи пізно будуть створені інші субрегіональні об'єднання й ініціативи, котрі візьмуть на себе цю функцію. Утворення «кавказької четвірки» і Пакту стабільності для Кавказу — яскраве тому підтвердження.

Що стосується Росії, то вона, справді, дуже ревниво реагує на зміцнення ГУУАМ. Подібну реакцію в майбутньому теж не варто оцінювати як постійну й однозначну. Все залежатиме від обраного нею шляху

розвитку. Якщо Росія й надалі дивитиметься на навколишній світ як на вороже оточення, то будь-яка регіональна організація, в якій не передбачається російське домінування, вважатиметься ворожою. Коли політика Росії буде спрямована на «боротьбу за панування в регіоні» і підтримку старого імперського або радянського статус-кво, то тоді ГУУАМ є перешкодою на шляху досягнення такого монопольного домінування в Кавказькому регіоні і розширення впливу на сусідні регіони.

Якщо Росія щодо країн СНД прагнучиме «вдтворення єдиної і неподільної держави», то в цьому випадку ГУУАМ об'єктивно становить певну загрозу реалізації таких намірів. Якщо Росія проводитиме подібну політику, вона, насамперед, намагатиметься зруйнувати ГУУАМ, посилити свою військову присутність у Кавказькому і Чорноморському регіонах і тримати в «заспороженому» стані внутрішні конфлікти, які існують у цих регіонах. Але тоді ціною за подібну політику Росії стане неминуче поширення нестабільності на її власну територію, що, до речі, вже не раз продемонструвала Чечня.

А якщо Росією в основу політики своєї національної безпеки буде покладено не домінування в інших, хоча й близьких до неї регіонах, а піклування, насамперед, про безпеку власних кордонів, а не ефемерних давно зниклого Радянського Союзу, то тоді вона буде зацікавлена в такій регіональній організації, як ГУУАМ. Оскільки реалізація цілей ГУУАМ у галузі регіональної безпеки може дати Росії дивіденди у вигляді безпеки її південних кордонів, сприяти стабільності на Північному Кавказі. Розвиваючи співробітництво з ГУУАМ, Росія зменшить можливість встановлення панування в регіоні інших недружніх їй центрів сили. Країни ГУУАМ мають спільні з Росією інтереси в справі зміцнення регіональної стабільності і боротьби з тероризмом.

Переважа співробітництва в рамках ГУУАМ у галузі безпеки полягає в тому, що це дозволяє краще враховувати військові, військово-політичні і військово-технічні інтереси кожної з країн і ефективніше використовувати їх національні можливості. Цими спільними інтересами і потенційними можливостями кожної з країн і визначається перспектива існування ГУУАМ. До спільних інтересів і основних цілей країн ГУУАМ слід віднести:

посилення спільних зусиль і координація політики країн щодо інтеграції в структури європейської безпеки. У цьому відношенні ГУУАМ може бути подібний до Вишеградської групи центральноєвропейських країн.

Основним завданням цієї структури, як відомо, було об'єднання спільних зусиль країн-учасниць стосовно вступу до НАТО і ЄС;

проведення спільної політики у сфері безпеки і в структурах СНД, а також поза її межами. Така політика дозволяла б забезпечувати інтереси власної національної безпеки на пострадянському просторі. Невипадково підвалини для появи ГУУАМ були закладені у Відні у спільній позиції, яка визначилася в результаті переговорного процесу щодо адаптованого договору про звичайні збройні сили в Європі. Грузія, Україна, Азербайджан і Молдова опинилися у «фланговій зоні». 8 квітня 1997 року в рамках консультативної групи у Відні Україна зробила спільну з Азербайджаном і Молдовою заяву, у якій наголошувалося на неможливості розміщення озброєнь і техніки Російської Федерації, обмежених Договором «фланговим» районом без відповідних двосторонніх домовленостей.

Країни ГУУАМ, як відомо, не входять до Системи колективної безпеки СНД. Оскільки ця система показала свою неефективність, країни ГУУАМ могли б розв'язувати проблеми своєї безпеки в межах цієї новоствореної структури.

Одна з таких проблем — врегулювання конфліктів у Придністров'ї, Абхазії, Нагірному Карабаху. Україна вже нині направляє в зони конфліктів своїх військових спостерігачів, що діють у рамках наданих їм мандатів ООН/ОБСЄ. Необхідно також відзначити, що Україна має достатні можливості для того, щоб узяти на себе роль миротворця в європейській частині пострадянського простору. По-перше, її геополітичне положення дозволяє їй повною мірою враховувати політичні, кліматичні, соціально-економічні і культурно-етнічні особливості східноєвропейського регіону. По-друге, Україна має навчальні центри і структури, відповідні сили і засоби, необхідні для підготовки і проведення миротворчих операцій. У Міністерстві оборони України створено Центр координації миротворчих операцій, а також прийнято рішення про створення спеціалізованого навчального центру з підготовки миротворчих сил. По-третє, власні інтереси України як позаблокової держави великою мірою збігаються з інтересами підтримки миру і стабільності в Східноєвропейському і Чорноморському регіонах.

Що стосується принципів миротворчої діяльності, то Україна готова надати свої контингенти для участі в миротворчих операціях за умови, якщо ці операції проводитимуться під егідою ООН/ОБСЄ, миротворчі

сили будуть багатонаціональними і підпорядковуватимуться не російському командуванню, а міжнародному штабу.

Щодо конкретних форм реалізації миротворчої діяльності України, то, з урахуванням особливостей кожного конфлікту, вони будуть різні. У Нагірному Карабаху миротворча діяльність України, очевидно, буде обмежена наданням посередницьких послуг, проведенням технічних консультацій, діяльністю військових спостерігачів. На міжнародному рівні Азербайджан може розраховувати на всебічну підтримку у відновленні його територіальної цілісності.

У Грузії можливості миротворчої діяльності України ширші. Грузинська сторона неодноразово зверталася до України з проханням про введення в зону безпеки українських миротворчих контингентів. На сьогоднішній день опрацьовується пропозиція про створення грузино-азербайджано-українського миротворчого батальйону. Попередня згода сторін на його створення вже є. Україна готова надати свій контингент для врегулювання конфлікту в Абхазії. Постійний представник України в ООН під час зустрічі з Генеральним секретарем ООН у серпні 1997 року акцентував на необхідності активного залучення України до врегулювання конфліктів на території колишнього СРСР. При цьому Україна розраховує на підтримку США як країни, безпосередньо зацікавленої в зміцненні безпеки в Чорноморському регіоні.

Стосовно Молдови Україна вже взяла на себе зобов'язання бути посередником у врегулюванні Придністровського конфлікту і гарантом безпеки сторін. Разом з Росією Україна підписала меморандум, що закладає підвалини стабільності у взаємовідносинах Тирасполя і Кишинєва.

Важливим для безпеки цих країн є також зміцнення режимів нерозповсюдження ядерної й інших видів зброї масового знищення, а також запобігання постачанню зброї в зони конфліктів.

Спільною метою в сфері безпеки для країн ГУУАМ повинна стати скоординована політика щодо ліквідації російської військової присутності на їх території.

Спільним військово-політичним і політико-економічним інтересом для країн ГУУАМ є *гарантування безпеки функціонування транскавказького нафтового коридору*.

Україна кровно зацікавлена в енергоносіях — газі і нафті. Той маршрут для транспортування газу, що нам надала Росія, робить цей газ — туркменський і узбецький — неконкурентоспроможним на українсько-

му ринку. Це змушує нас, як зазначив Президент України Леонід Кучма, шукати інші можливості. ГУУАМ, за його словами, виник як засіб для одержання енергоносіїв дешевим і коротким шляхом із зони Каспійського моря і Центральної Азії, а також для дешевої доставки вантажів, оскільки тарифи транспортування територією Росії роблять їх неконкурентоспроможними. «І слава Богу, що ми створили цей транспортний коридор і залізничний пором, оскільки завдяки цьому зібрали врожай 1999 року за рахунок каспійської нафти», — зазначив він.

Усі учасники ГУУАМ — Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан і Молдова — нині активно задіяні в реалізації грандіозного європейського проєкту відродження Великого шовкового шляху. Тут інтереси країн ГУУАМ цілком збігаються з інтересами країн Євросоюзу і НАТО. Тому створення і зміцнення ГУУАМ можна розглядати як частину інтеграційної політики країн — його учасників до структури європейської безпеки.

Реалізація цих інтересів повинна ґрунтуватися на таких ключових принципах діяльності ГУУАМ у галузі безпеки:

Перше. Функціонування ГУУАМ як субрегіональної організації. У рамках реалізації цього принципу потрібно створити постійно діючі виконавчі органи і всі інші необхідні атрибути й механізми, властиві повноцінній міжнародній організації.

Друге. Діяльність в рамках ГУУАМ не може бути спрямована проти третіх країн або груп країн. ГУУАМ — не військовий союз і не система колективної оборони. Організація повинна працювати на зміцнення регіональної і власної національної безпеки.

Третє. Головним для ГУУАМ слід вважати внутрішні аспекти безпеки, що орієнтує діяльність цієї організації, насамперед, на зміцнення внутрішніх чинників безпеки й усунення внутрішніх загроз.

Четверте. Тісне і всебічне співробітництво в галузі безпеки з іншими міжнародними організаціями, представленими в Чорноморсько-Каспійському регіоні, — ООН, НАТО, ОЧЕС, ОБСЄ, ЄС, СНД.

У контексті останнього принципу принципово різні організації. Якщо країни Співдружності об'єднують спільне минуле, то країни ГУУАМ — намір мати спільне європейське майбутнє.

ГУУАМ є принципово іншою системою взаємовідносин. СНД нежиттєздатна, зокрема, тому, що продовжує традиції взаємовідносин між центром і республіками, котрі існували за часів Радянського Союзу: нині роль центру в Співдружності, стосовно тепер уже незалежних республік, виконує Росія.

На відміну від СНД, у ГУУАМ немає центру, а є система рівних партнерів, об'єднаних спільними інтересами.

Якщо СНД забезпечувала безконфліктну й організовану дезинтеграцію того простору, що раніш називався Радянським Союзом, то ГУУАМ покликаний забезпечити регіональну інтеграцію. І якщо можна говорити про інтеграційні процеси в СНД, то це, зокрема, стосується ГУУАМ.

При цьому мета в ГУУАМ і СНД різна. Країни СНД мають три взаємовиключні цілі. Одні держави, як, приміром, Росія і Білорусія, виступають за відновлення єдиної держави з центром у Москві. Інші — вбачають у СНД форму цивілізованого розлучення. Треті майбутнє співдружності бачать у перенесенні відносин на двосторонній рівень.

В основу формування ГУУАМ, на відміну від СНД, повинна бути покладена триєдина мета: економічна кооперація на засадах відтворення Великого шовкового шляху; політична й економічна інтеграція в Європу; забезпечення регіональної і національної безпеки. Разом члени цього об'єднання можуть становити ту «критичну масу», яка змусить рахуватися з їх інтересами і саму Росію, й інших найбільших геополітичних гравців регіону.

Спільна позиція країн ГУУАМ може сприяти реформуванню СНД, підвищенню її дієвості й ефективності. Проте ГУУАМ не може бути кораблем, для якого СНД залишається єдиною гаванню. Вельми важливою передбачається роль ГУУАМ у форматі таких організацій, як ОЧЕС, НАТО, ОБСЄ, ЄС.

Усі члени ГУУАМ, за винятком Узбекистану, є учасниками Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). Спільна участь у роботі ОЧЕС дає можливість ГУУАМ досягати гармонійніших економічних відносин з такими регіональними лідерами, як Туреччина і Росія.

Головною організацією для ГУУАМ у сфері регіональної безпеки повинна стати ОБСЄ.

ОБСЄ залишається поки що єдиною загальноєвропейською організацією безпеки. Це надає їй особливу роль у створенні системи

європейської колективної безпеки і розв'язанні проблем безпеки її членів. Основні зусилля країн ГУУАМ у рамках ОБСЄ повинні бути сконцентровані на таких напрямках: удосконалення механізму превентивної дипломатії; контроль над озброєнням і заходи щодо зміцнення воєнної довіри; поширення демократичних цінностей.

Оскільки найбільшу загрозу для безпеки Європи становлять регіональні конфлікти, то їх врегулювання і запобігання стає головною з функцій ОБСЄ. Орієнтуючись на цю тенденцію, необхідно брати активнішу участь представникам ГУУАМ у місіях ОБСЄ з підтримки миру і розробки механізмів ліквідації причин конфліктів на ранніх стадіях.

Великі можливості для воєнного співробітництва країн ГУУАМ з НАТО відкриває програма «Партнерство заради миру» (PFP). Адже НАТО в цій програмі має дві стратегічно важливі мети: по-перше, зберегти свій оборонний союз шляхом прийому до Альянсу нових членів, по-друге, трансформуватися в структуру безпеки, спроможну ефективно реагувати на виклики нестабільності в Європі. Такий широкий підхід дав змогу залучити до програми майже всі країни Європи.

Проте об'єднати в одній організації функції оборонного союзу, що передбачають певні силові заходи проти країн, котрі становлять загрозу, і водночас залучати ці держави до будівництва системи загальноєвропейської безпеки дуже важко. Тому країнам-партнерам доводиться надавати перевагу тому або іншому напрямку «Партнерства».

Країни Центральної Європи і Балтії заявили про свій намір вступити до НАТО. В Україні, як і в інших держав ГУУАМ, — ситуація, що не дозволяє розраховувати на швидке приєднання до НАТО. Відтак ці країни надають перевагу тим аспектам «Партнерства», що сприяють трансформації Альянсу в структуру загальноєвропейської безпеки.

Виходячи з такого бачення, пріоритетними напрямками співробітництва країн ГУУАМ і НАТО можуть стати:

- спільна діяльність у миротворчих операціях;
- підвищення ефективності Північноатлантичного консультативного комітету;
- підвищення боєздатності національних збройних сил і перехід на стандарти НАТО;
- демократизація збройних сил і цивільний контроль над ними;
- менеджмент кризами і конфліктами;
- сумісність воєнних доктрин і воєнних стратегій;

- узгодження підходів і заходів зі зміцнення стабільності і безпеки в Європі;
- доступ до інформації і технологій НАТО.

У реалізації цих напрямів співробітництва певним прикладом для інших країн ГУУАМ може бути Україна.

Україна бере участь у більш ніж 100 практичних заходах щорічно відповідно до своєї індивідуальної програми.

Найбільш значимими з цих заходів є спільні навчання. Щорічно НАТО проводить до 15 — 20 навчань у рамках PFP. Україна бере участь приблизно в десяти з них.

Україна не тільки бере участь у навчаннях у рамках «Партнерства», а й надає свої полігони і навчальні центри для їх проведення: загальновійськовий полігон «Широкий Лан» Одеського військового округу, Львівський загальновійськовий полігон Прикарпатського військового округу, база Державних курсів цивільної оборони України.

Найвідповідальнішими заходами військової інтеграції України в структури європейської безпеки є її участь у миротворчих операціях у рамках багатонаціональних сил НАТО під егідою ООН або ОБСЄ.

Як відомо, у складі сил IFOR у Боснії і Герцеговині Україну представляє 240-й батальйон і загін, який складається з 10 військово-транспортних літаків ІЛ-76. Дії українського батальйону підпорядковані командванню французької дивізії, що входить до складу багатонаціональних сил, які дислокуються в Сараєві.

Окрім того, Україна була присутня кількістю в дві вертолітні ескадрильї чисельністю 20 вертольотів з особовим складом до 230 осіб, а також танковий батальйон (40 танків) на Балканах у Східній Славонії у складі миротворчих сил ООН. Планується також розгорнути українсько-польський миротворчий контингент у Косові, в американській зоні відповідальності.

Отже, проведений аналіз перспектив ГУУАМ у галузі регіональної безпеки вказує, що основні пріоритетні напрями в цьому процесі :

- орієнтація на НАТО і ЄС як стратегічну перспективу;
- зміцнення ОБСЄ як складової частини фундаменту загальноєвропейської безпеки;
- розвиток регіональних структур безпеки і двостороннього військового співробітництва.

ГРУЗІЯ: ЗОНА ПІДВИЩЕНОЇ КОНФЛІКТНОСТІ В СИСТЕМІ ГУУАМ

З моменту атаки терористами США минуло не так вже й багато часу, а геополітична картина світу змінилася несподівано. Американці активно освоюють пострадянський простір у Середній Азії, їхні бази розгорнуто в Киргизстані, Таджикистані й Узбекистані і Таджикистан відіграв ключову роль в антитерористичній операції, яку успішно провели американці в Афганістані. І Буш, і пакистанський лідер Мушарраф повинні, як то кажуть, до кінця життя бути вдячні і президентам Карімову і Рахмонову, і особливо Путіну, без санкції якого узбецькі і таджицькі керівники, звичайно, не змогли б пустити до себе американських військових. Незважаючи на свої успіхи, американці не тільки не збираються йти з Центральної Азії, а й нарощують там свою військову присутність на авіабазі Ханабад в Узбекистані й в аеропорту Манас у Киргизстані. Крім того, США мають намір збільшити утримання своєї допомоги Узбекистану, довівши її до 150 млн. доларів на рік, а також допомогти республікам регіону в модернізації їхніх збройних сил. «Вашингтон пост» пише: «Американський інтерес в посиленні своєї участі в справах мусульманських країн Центральної Азії ширший, аніж проблема військових баз...».

Є ряд факторів, що пояснюють посилений інтерес Вашингтона до цього регіону. По-перше, це нафта, американські нафтові компанії беруть участь у видобутку казахстанської нафти, з чим пов'язана і проблема прокладання нафтопроводів до Чорного моря або Індійського океану. Гарантом безпеки транспортування нафти є стабільність у Центральній Азії. По-друге — цей фактор тісно пов'язаний з першим — боротьба з екстремістськими ісламістськими угрупованнями у цьому регіоні: американці побоюються, що узбецькі і таджицькі однодумці розбитих афганських талібів можуть перетворити Центральну Азію на нове вогнище міжнародного тероризму. По-третє, цей фактор особливо

не виділяється, — допомога владі Узбекистану, Таджикистану і Киргизстану в створенні сучасних боездатних збройних сил, аби вони змогли успішно протистояти підірваним елементам, — і озброєння і військова техніка американського виробництва, — тим самим витіснивши Росію із середньоазійського ринку зброї. По-четверте, всесвітнє зменшення впливу Ірану в регіоні відбувається через усі американські зовнішньополітичні акції. По-п'яте, курс на звуження сфери російського впливу в регіоні, що загалом має довготривалий характер. У цих умовах вісь Москва — Тегеран стає фактором захисту національних інтересів обох держав.

Глобальні інтереси США і їх союзників не залишають сумнівів, що ерозія ролі Росії в Середній Азії і Закавказзі залишається однією з пріоритетних цілей.

Присутність у Перській затоці і можливі воєнні дії проти Іраку, присутність Сполучених Штатів у Туреччині і їхнє зближення з Азербайджаном, а тепер ще й присутність в Афганістані, Пакистані і Середній Азії на постійних чи тимчасових засадах — усе це, по-суті, створює кільце навколо Ірану, який Вашингтон відносить до «вісі зла». США будь-що прагнуть виключити Іран з участі в регіональних організаціях, залишаючи за собою право вибирати напрямок транспортування нафти.

Знову різко загострилися відносини Вашингтона з Мінськом: Білий дім звинувачує білоруський режим у продажу зброї країнам-ізолям, що зараховує Білорусь до держав горезвісної «вісі зла» і породжує скептичні прогнози щодо політичної долі Олександра Лукашенка.

При цьому маємо всі підстави вважати, що сама по собі боротьба з міжнародним тероризмом нехай і дуже важлива, але не єдина і навіть не найголовніша складова того, що відбувається. Американці, як правило, не обмежуються вирішенням локальних завдань, особливо якщо це пов'язано з колосальними витратами. Стратегія процесів, що розвиваються, — це не лише встановлення військового контролю над тими чи тими регіонами і створення навколо Росії нового «санітарного кордону», у чому зазвичай підозрюють Захід. Зрештою, Росія — це аж ніяк не СРСР і скільки-небудь серйозної загрози ні для США, ні для Європи не становить. Водночас історичний досвід свідчить, що американська експансія в будь-якому куточку планети останні півтора століття (починаючи з війни з

Мексикою за Техас і Каліфорнію) — це прагнення установити контроль над вуглеводневими ресурсами, забезпечивши країні енергетичну незалежність і створивши найсприятливіші умови для розвитку власної економіки. В усякому разі, внаслідок антитерористичної операції утворився коридор присутності США, який колись належав Британській імперії, на стику Індії, Середньої Азії і Близького Сходу. Для Росії найуразливіший з точки зору військової безпеки напрямок — це саме стик європейського і центральноазійського стратегічних районів.

У цьому сенсі нинішня політика Вашингтона аж ніяк не нова й не оригінальна. Можна припустити, що кінцевою метою всесвітньої операції з боротьби з тероризмом є встановлення контролю не так над новими територіями, як над потужними енергетичними ресурсами Каспійського регіону, Середньої Азії і бажано Іраку та Ірану. Крім прямих дивідендів, володіння невичерпними запасами нафти і газу дозволить і надалі регулювати ціни на них. Наприклад, випуск на ринок великих партій казахської і каспійської нафти, туркменського й узбєцького газу мінімізує можливості ОПЕК і Росії — і фінансові, і політичні, на тривалий час забезпечивши Захід дешевими енергоносіями.

Нові держави Узбекистан, Туркменистан, Азербайджан і Грузія не приховують свого задоволення таким розвитком подій. Цим можна пояснити факт появи нових американських баз і опорних пунктів саме там, де плануються проведення стратегічних експортних нафто- і газопроводів, наприклад, Баку — Тбілісі — Джейхан і Центральна Азія — Афганістан — Пакистан — узбережжя Аравійського моря. Створення потужної транспортної і трубопроводної інфраструктури в Середній Азії вимагатиме колосальних коштів. Можливість фінансового і технологічного партнерства розглядають Китай, Індія, Японія, арабські країни.

Не останню роль для середньоазійських грузопотоків відіграє Закавказзя, через нього можна здійснити вихід до Чорного моря, а згодом і Європи.

Сьогодні в Закавказзі кожна держава веде свою партію, як то кажуть, у кожного своя гра. Тут і боротьба за виживання, за самоствердження і, зрештою, стратегічна орієнтація. В усякому разі, становлення молодих країн Закавказзя відбувається нерівно. Та й як інакше. Національні ру-

хи, що прийшли до влади, виявилися неспроможні будувати державу «з людським обличчям», натомість спостерігаємо втрату соціальних завоювань, злидні, біженці і невизначеність подальшого розвитку. Все, що було створено за часів СРСР, приватизовано, з'явилися дуже заможні і чимало надто бідних. Серед соціальних проблем — стрімке зростання злочинності. Збільшилося число порушень закону, пов'язаних з наркобізнесом. Одне слово, Закавказзя підтверджує свою репутацію виручючого регіону, перенасиченого кризовими ситуаціями, що не виключають нових соціально-політичних ускладнень. Тут зосереджені конфліктогенні зони, що у будь-який момент можуть підірвати кволу регіональну стабільність і вилитися в затяжний збройний конфлікт, до якого можуть бути втягнуті всі держави регіону. Сьогодні не дозволено ігнорувати Закавказзя нікому. Грузія, Вірменія й Азербайджан утворюють стратегічний коридор, який з'єднує Південну Європу з Центральною Азією. Європа, що відчуває дефіцит енергоносіїв, зацікавлена в створенні транспортних магістралей, що з'єднують Закавказзя і Європу.

Одним з основних чинників ефективного міжнародного товарообігу, що безпосередньо стосується Чорноморського регіону, й України зокрема, є розвиток програми «Транспортний коридор Європа — Кавказ — Азія» (TRACECA). Підбиваючи підсумки чотирирічного становлення цієї системи, учасники саміту в Києві (12 — 13 березня 2002 р.) оцінили результати як задовільні й перспективні.

Закавказзя стає центром не лише антитерористичної, а й енергетичної операції, що має, судячи з усього, не менший геополітичний розмах. У першу чергу це Грузія і її президент Шеварднадзе, який прагне отримати в такій ситуації економічні і, головне, політичні дивіденди.

До країн, які накопичили значний конфліктний потенціал, віднесено й Грузію.

Грузія з усіх пострадянських республік перебуває в складному становищі: з одного боку, економіка, що кульгає на обидві ноги, з другого — офіційний Тбілісі давно втратив контроль над своїми територіями, а це Абхазія, Аджарія, Південна Осетія, Ахметовський район (більш відомий як Панкиська ущелина), котрі стали некерованими з 1999 року, відколи Росія почала антитерористичну операцію в Чечні. Аджарія теж майже у «вільному польоті». Панкиська ущелина дедалі більше викликає занепокоєння купченнями не тільки біженців, а й проникненням сюди чеченських бойовиків.

Тому Грузія сьогодні нагадує Афганістан, можна стверджувати, що центральна влада поширюється на Тбілісі і його околиці. Нинішня грузинська державність досить примарна, фактично вона існує тільки на папері, а реально є надскладним неоднорідним змішанням різних, найчастіше суперечливих інтересів етнічних і конфесійних груп, лише злегка завуальованим поняттям державності. І так було завжди в середньовічній Грузії, що змушувало центральну владу лавірувати між цими групами в спробах забезпечити хоча б видимість стабільності. У нинішні часи розброду і хитань перед президентом Шеварднадзе стоїть воістину титанічне завдання з розчищення грузинських авгієвих стаєнь. Грузія активно підтримує українське керівництво, оскільки Київ добре розуміє, що спроможність ГУУАМ залежить від стабільності Грузії.

Населення Грузії — приблизно 4,5 млн. чоловік (грузинів — 73%, вірменів — 8%, азербайджанців — 6%, росіян — 4%, осетинів — 3%, абхазців — 2%, інших — 2%).

Стратегічне значення Грузії для Москви, а також для Вашингтона аж ніяк не вичерпується операцією проти терористів «Аль-Каїди» чи війною в Чечні. До того ж для ГУУАМ це головна ланка, тому що Грузія забезпечує вихід каспійської нафти до Чорного моря за маршрутом Баку — Супса, через неї планується прокласти нафтопровід до Джейхана (Туреччина). Найбільшу зацікавленість у функціонуванні ГУУАМ виявляють Азербайджан, Грузія й Україна.

Через Грузію передбачається прокласти трубопроводи для експорту каспійської нафти і газу в Туреччину в обхід Росії й Ірану. США підтримують саме цей варіант. Останні десять років усі геополітичні маневри в регіоні зводилися до боротьби за шляхи транспортування каспійської нафти. Росія безуспішно намагалася змусити президента Грузії Едуарда Шеварднадзе діяти в руслі російської політики. Щоб послабити уряд Тбілісі, Москва, зокрема, не сприяла у вирішенні конфліктної ситуації в Абхазії. Якщо тепер США не прислухаються до заперечень Москви і направлять більш-менш значний військовий контингент до Грузії, це покладе кінець ілюзії, що начебто своєю участю в боротьбі проти талібів Москва купила у Заходу ведення антитерористичної операції в Чечні. Якщо американці закріпляться в Грузії, це плумачитимуть як вигнання Росії з її власного подвір'я.

Якими б дружніми не були особисті стосунки між президентами Бушем і Путіним, геополітика присутня завжди.

Російський і грузинський уряди заявляють, що сепаратисти становлять загрозу для регіону. Але це, мабуть, єдине, у чому вони погоджуються один з одним. Москва заявляє, що Тбілісі дозволяє бойовикам використовувати Панкиську ущелину для нападів на російські сили в Чечні, і вимагає, щоб грузинський уряд допустив в ущелину російські війська, щоб вилловлювати сепаратистів.

Підтримавши США у війні проти тероризму, Москва у відповідь очікувала від американців на підтримку своєї війни в Чечні і ставлення до себе як до геополітичного партнера. Тому багато хто в Москві і сприймає прибуття до колишньої радянської республіки американських радників і вертольотів як ляпас. Тим більше, що американці вперше мають намір з'явитися в колишній радянській республіці, яка безпосередньо межує з Росією, а також і з Чечнею. Крім того, Грузія неподалік від Іраку, на який американцям теж дуже хочеться поширити свою боротьбу з міжнародним тероризмом і який належить до сфери серйозних економічних і політичних інтересів Росії.

І наступне питання: як завжди в цьому регіоні, події стосуються нафти. Каспійське море тут зовсім поруч: нафтопровід з Баку до Туреччини (Баку — Джейхан) планується через Грузію, в обхід Росії. І в тому суть проблеми. На цьому тлі зрозумілим стає невдоволення Москви. Прагнення до каспійських багатств може витіснити на задній план навіть американську турботу про популярність Путіна.

У той самий час до Грузії для боротьби з тероризмом можуть бути додатково спрямовані сотні американських військовослужбовців. Але почнемо з того, що уряди Росії і Грузії не збігаються в оцінці того, кого ж вважати терористами. Москва давно вже вимагає для себе права вести військові дії проти всіх чеченських бійців, що базуються на території Грузії, передусім — у Панкиській ущелині. Однак Грузія, що прагне позбутися двовікового російського впливу, воліє називати повстанців «борцями за незалежність Чечні» і не дозволяє Росії почати бойові дії на своїй території. Тепер Грузія запросила американських радників для підготовки власної антитерористичної операції. Але США і Грузія мають намір нейтралізувати лише жменьку арабських екстремістів, що давно борються в складі радикальних чеченських угруповань. А Росія прирівнює всіх чеченських сепаратистів до терористів організації «Аль-Каїда».

У своїх спробах врятувати становище президент Шеварднадзе змушений тримати хибкий баланс. Він домагається зближення з

Заходом і водночас змушений дослуховуватися до Росії. Але поступатися усім вимогам Москви він не може. Правозахисні організації уже виявляють невдоволення тим, що він піддався тиску Москви і закликав чеченських біженців залишити Панкиську ущелину. Мимоволі він змушений був також погодитися на продовження мандата російських миротворчих сил в Абхазії, яка прагне відокремлення. Позиція Шеварднадзе усередині країни похитнулася й через смерть секретаря ради безпеки Грузії генерала Нугзара Саджая, який 25 лютого у своєму кабінеті наклав на себе руки.

У Грузії, де усі підозрюють усіх у пособництві Росії, відразу було висунуто масу версій про шантаж і змови з боку Москви. Отже, якщо американці справді коли-небудь висадяться в Грузії, вони опиняться в цілковитому хаосі. І, можливо, зітхновуться з проблемами, серйознішими, ніж дюжина-друга розлючених ісламистів.

Тим часом після зустрічі з генеральним секретарем Альянсу Робертсоном глава грузинського парламенту Ніно Бурджанадзе повідомила, що НАТО має намір надалі серйозно опікуватися забезпеченням безпеки Грузії. Заплановану участь європейських сил НАТО в операції в Панкиській ущелині можна розглядати як початок цих зусиль. Мало того, грузинське керівництво, за словами радника президента Грузії Шалви Пічхадзе, не збирається на цьому зупинятися. Радник підтвердив, що «глибше військове співробітництво Тбілісі і Вашингтона» повинне полегшити вступ Грузії до НАТО.

Панкиська ущелина. Терорист заводить там і тоді, де і коли послаблено урядовий контроль — це одна з істин нової ери і часу війни з тероризмом. Однією з таких тероронебезпечних територій стала мальовнича Панкиська ущелина на кордоні Грузії і Чечні, тобто Грузії і Росії. Нині вона більше відома викраденням людей і вбивствами. Панкиська ущелина — район, що належить законно тбіліському уряду, який не має тут влади, — це важливий коридор для чеченських бойовиків і закордонних ісламистів, які проникають у Чечню, щоб воювати з росіянами.

Довідка. В Панкиській ущелині шість сіл, у яких живуть близько 7 тисяч осіб. Переважають місцеві чеченці-кистинці, але є й осетини, грузини, а також близько 8 тисяч біженців з Чечні. Найбільше село — Дуїсі, засноване чеченцем Дуї-це на початку XIX століття. В ньому є дві мечеті: одна стара, побудована чеченцями з суфійського ордену Кадірія у

1888 році, і друга — зовсім нова. Кістинці до нової мечеті не ходять. Кажуть, це «ваххабітська» мечеть, її будували ваххабіти — біженці з Чечні».

«Ваххабіти кажуть, що нам треба повернутися до чистого ісламу, відмовитися від звичаїв-адатів, вони забороняють ходити на могили наших предків, виконувати зикр, — розповідає літній кістинець. — Але як сьогодні можна повернутися до середньовічного ісламу? І потім у Корані не написано про ісламські громади — джамаати, а ваххабіти нав'язують нам джамаати і признають там командирів. Виходить, що це не чистий іслам, а якась нова релігійна течія. Чеченці-кістинці завжди ставилися до старих шанобливо, а ваххабіти створили в Чечні після першої війни шариатські суди, і судді, молоді люди, були старих цінками. Вони руйнують наші звичаї» (Батюев В. В поисках дорогого Бена // Московские новости. — 2002. — 15 берез. — С. 45).

Практично неконтрольована грузинською владою ущелина стала останнім часом примчею во язицех у зв'язку з тим, що США і Грузія дійшли згоди про спільні військові зусилля з очищення цього регіону від бойовиків. А саме: американські військові фахівці повинні навчити й оснастити грузинський спецназ, аби взяти Панкиську ущелину під свій контроль. Сьогодні на вході до цієї ущелини стоїть грузинський блокпост, а на території самої ущелини господарює кримінал, бойовики Руслана Гелаєва й інших чеченських командирів, наркодільки, хто завгодно, але не сучасна цивілізація. У такому міні-Афганістані може завестися і «Аль-Каїда» з Бен Ладеном. Сьогодні базато хто каже про своєрідний переклик двох ущелин, Панкиської і Кодорської. Чи не подаються витіснені бойовики чи ті, яких витісняють, з Панкиси до Кодор'я?

Пентагон — Тбілісі. За даними газети «Вашингтон пост», американські військові інструктори навчають прийомам боротьби з терористами близько 1200 грузинських солдатів. Міноборони Грузії визначило чотири батальйони і роту збройних сил Грузії, яких у рамках програми грузино-американського оборонного співробітництва підготують американські військові фахівці. Інструктаж, включаючи три-чотири тижневі навчання, триватиме не менш ніж півроку. Крім того, грузинських солдатів й офіцерів забезпечать легкою зброєю, засобами транспорту і зв'язку на загальну суму 64 мільйони доларів. Грузинські офіційні особи, зі свого боку, повідомили, що наприкінці

березня до Тбілісі прибудуть близько ста вісімдесяти американських військових радників.

Нагадаємо, що останнім часом Тбілісі одержав від Вашингтона допомогу майже у 150 млн. доларів. Окрім того, Туреччина подарувала Грузії два вертольоти «Ірокез», ще шість машин надіслав Пентагон.

Анкара — Тбілісі. Грузинська і турецька сторони в квітні 2000 року підписали угоду, відповідно до якої Міністерство оборони Грузії отримає від Турецької Республіки передбачене грантом матеріально-технічне спорядження на суму в 3,5 млн. доларів США. Акція проводиться в рамках оснащення збройних сил Грузії сучасними технічними засобами зв'язку і поліпшення соціально-побутових умов грузинської армії. За даними «Інтер-Прес», 5 березня на Вазіанській військовій базі відбулася передача передбаченого турецьким грантом спорядження.

Ним буде оснащено 11-ту бригаду у Вазіані і виділені батальйони. Підготовка грузинських військ проходитиме також на базі 11-ї бригади, підполігона у Коджорі і Яглудже. Для цього відібрані Сачхерський гірський батальйон, батальйон «командос», два батальйони й одна рота з 11-ї бригади, яких готуватимуть американські фахівці в рамках військового співробітництва зі США. Американські військові інструктори, що прибули наприкінці березня для підготовки антитерористичних сил Грузії, були розміщені саме у Вазіані.

Збройні сили Грузії налічують 16,780 тис. осіб і 250 тис. слабо наведених резервів. Сухопутні війська — близько 8,6 тис. осіб, дві мотострілкові й одну артилерійську бригади, а також бригаду національної гвардії. Є кілька окремих батальйонів, у тому числі і підготовлений американськими інструкторами. У бойовому складі сухопутних військ 90 танків Т-55 і Т-72, 185 БМП і БТР. Артилерія переважно представлена застарілими гарматами калібру 85 і 100 мм. Відносно сучасні самохідні гармати і знаряддя, що їх буксирують калібру 122 і 152 мм, а також 16 реактивних систем залпового вогню «Град» мають в одиничних екземплярах.

У складі ВПС Грузії близько 1300 чоловік особового складу і 6 штурмовиків Су-25, 3 бойових вертольоти Мі-24 і 4 багатоцільові Мі-8. В особливий період у разі надзвичайних обставин на тбіліському авіазаводі можна добувати обмежену кількість штурмовиків Су-25.

ВМС мають близько 1000 чоловік особового складу, включаючи 10 патрульних катерів і 6 десантно-транспортних кораблів.

Органи військового управління Грузії слабо навчені і не мають досвіду планування і ведення сучасних загальновійськових операцій. Країна не має системи підготовки кваліфікованих військових кадрів.

Загалом збройні сили Грузії скоріше обмежено боєздатні, ніж боєздатні. Усе це сприяє чималі труднощі у справі залучення їх до встановлення правопорядку в Панкиській ущелині.

Хоча грузинські лідери стверджують, що операцію, проведену грузинськими спецслужбами разом з підрозділами збройних сил, завершено цілковитим витісненням чеченських бойовиків з території Грузії, російська влада до цих заяв ставиться з недовірою.

Російські війська. На території Грузії розташований штаб групи російських військ у Закавказзі (Тбілісі), 12-та (Батумі) і 62-та (Ахалкалакі) військові бази, склади боеприпасів у Сагареджо, окремо розміщуються мотострілковий полк у Хелвачаурі і вузол зв'язку в Коджорі. Крім цього, в Південній Осетії й у Кодорській ущелині Абхазії знаходяться підрозділи російського миротворчого контингенту. Загальна чисельність угруповання становить близько 15 тис. осіб, на озброєнні вони мають до 1000 одиниць бронетехніки, кілька вертольотів.

Пролог до засвоєння Закавказзя. Словом, для Пентагону на Північному Кавказі настала година «Х» — під приводом боротьби з афганськими талібами замінити російське угруповання в цьому регіоні. Тим більше, що протягом останніх років грузинський президент неодноразово виявляв знаки підвищеної уваги до присутності військ чи то США, чи то НАТО на своїй території, і, як він зізнається, проводить консультації з американськими спецслужбами.

Нині з великою помпою готують навчання «Кооперейтів бест Еффорд-2002», передбачені програмою НАТО «Партнерство заради миру». Заявки на участь у них надійшли з 16 країн, серед яких армії США, Великобританії, Італії, Туреччини, Греції, України і держав Південного Кавказу. Росія демонстративно утримується від участі. Центр їх проведення — військова база «Вазіані», в минулому російська база, розформована влітку минулого року. У реальних маневрах братимуть участь підрозділи США, Великобританії, Туреччини і, звичайно, Грузії. Показово, що час їх проведення збігається з взаківками, що викликали суспільний інтерес, генерального штабу з виведення російських військ із Грузії «у порядку бойової тривоги».

Військово-політичний вакуум на Кавказі виключено: після 200-літнього російського перебування так чи інакше настає американська ера. Панкиська ущелина Грузії перетворюється все-таки не на міні-Чечню, а на міні-Афганістан.

«Нью-Йорк таймс» нагадує, що Північноатлантичний альянс висунув ідею щомісячних зустрічей 19 членів НАТО і Росії, на яких обговорюватимуть питання, що становлять взаємний інтерес, зокрема — спільні зусилля у боротьбі з тероризмом. Газета радить включити до порядку денного цих зустрічей конкретне питання про шляхи викорінення тероризму на Кавказі і тим самим не допустити перетворення нової форми співробітництва НАТО і Росії на порожній дипломатичний ритуал.

Неспроможність грузинського керівництва дати лад на власній території підтовхує їх до пошуку союзників, готових допомогти Грузії. Президент Шеварднадзе хоче домогтися відправки українського миротворчого контингенту до Грузії, що реально не вписується в довгострокову політику офіційного Києва, адже ситуація в регіоні не така вже проста, як її намагаються зобразити деякі аналітики, тому що до Закавказзя легко ввійти, але важко буде виходити. В усякому разі неспроможність офіційного Тбілісі контролювати власну територію лише підсилює тезу: «Україні ні до чого втручати у внутрішні грузинські розбірки, а тим більше в грузино-російські».

Висновок: прибуття американського контингенту в Грузію для боротьби з бойовиками в Панкиській ущелині дає Москві важливий пропагандистський козир. Адже тим самим американці фактично підтвердили обвинувачення, які Кремль висуває ось уже кілька років: чеченські бойовики, що базуються в Панкиській ущелині, зв'язані з Бен Ладеном.

Якщо американська військова допомога у встановленні правопорядку в Панкиській ущелині виявиться успішною, вона зможе стабілізувати ситуацію в північно-східній частині Грузії. По-перше, буде ліквідовано вогнище нестабільності, яке нині — одне з потенційно можливих притулків як чеченських бойовиків, так і «Аль-Каїди». По-друге, Росія не зможе більше скористатися анархією в цьому районі як приводом для введення російських військ і тиску на Грузію. По-третє, буде ліквідований один із трьох найконфліктонебезпечних районів. Судячи з усього, висадка американського спецназу в Грузії має в першу

чергу геостратегічні інтереси (створення військових баз на Закавказзі і контроль нафтових потоків).

Відомо про наміри міжнародного консорціуму на чолі з англо-американською «Бритиш Петролеум» форсувати підготовчі роботи з будівництва нафтопроводу Баку — Тбілісі — Джейхан вартістю 2,95 млрд. дол. Проблема в тому, що сьогодні серйозне будівництво нафтопроводу Баку — Тбілісі — Джейхан пов'язане з високим політичним ризиком у регіоні, і зокрема в Грузії. Однак вже в середині вересня відбулася урочиста церемонія закладання першого каменя, у якій взяли участь президенти Азербайджану, Туреччини і Грузії на Сангачальському нафтовому терміналі поблизу Баку.

Хоча будівництво цього нафтопроводу офіційно проголошено і встановлено термін 2 роки на його завершення, у багатьох фахівців усе це викликає сумнів, тому що будівництво нафтопроводу здійснюватиметься через гірський масив Східної Анатолії, що створює певні проблеми, до того ж, нафтопровід проходитиме через місця постійного розселення курдів, що вже само по собі приховує небезпеку. І в той самий час роль Курдського автономного району на території Грузії можуть зіграти відразу три не підконтрольних офіційному Тбілісі регіони — Аджарія, Абхазія і Південна Осетія. Таким чином, зони нестабільності в Грузії зливаються з зоною нестабільності в Туреччині, що може призвести до непередбачуваних наслідків.

Тому можна сказати, що мета американських військовиків у Грузії — це не так боротьба з терористами в Панкисі, як підвищення рейтингу нафтопроводу й встановлення цілковитого контролю над його будівництвом.

У разі, якщо американські війська залишаться в Грузії (це американці демонструють скрізь, де ступала нога американського солдата), то, цілком імовірно, дружба Росії і США умре.

Потенційним центром впливу на розвиток ситуації в зоні Абхазького конфлікту є Вашингтон. У тому сенсі, що сьогодні він прагне впливати практично на всі райони земної кулі, багаті на природні ресурси або розташовані на шляхах їхнього транспортування. З цієї точки зору Абхазія з Грузією американцям потрібні лише тому, що неподалік каспійська нафта. Але коли врахувати, що нафтопровід Баку — Супса не пролягає через абхазьку територію й абхазі не зможуть загрожувати прокачуванню ним «чорного золота», висновок напрашується сам:

надія деяких грузинських політиків на те, що американці повернуть їм Абхазію, — лише ілюзія.

Дуже авторитетний у США Інститут Центральної Азії і Кавказу, що називають мозковим трестом Америки, зробив свій висновок щодо розвитку ситуації на Кавказі: «Якщо незаконні угруповання, втягнуті в міжнародний тероризм, торгівлю наркотиками й інші види діяльності, будуть змушені залишити Афганістан і шукати нові країни зі слабкими урядами, то Грузія може бути природним вибором для них». Коментарі, як то кажуть, зайві. У світлі скорочення видобутку нафти країнами ОПЕК, а також концентрації напруження на Близькому і Середньому Сході США намагаються позбутися погрози енергетичної кризи. Для цього Вашингтон використовує методи дублювання і накопичення резервів. Такий підхід Вашингтона цілком логічний і обґрунтований. Контроль над Каспійським регіоном, а також країнами, через які можуть транспортуватися вуглеводні, вписується в русло зовнішньої політики США.

Проникнення США на Кавказ — це надовго. Росія ще матиме наслідки від ельцинської політики на Кавказі. В усякому разі, логічне з'єднання військових баз США, що виникли в Середній Азії, і баз у Грузії, а в майбутньому й в Азербайджані свідчить про те, що Росію відрізають від Закавказзя і країн Середньої Азії. Тут починають господарювати американці, згодом вплив Росії на цей регіон буде мінімальний, а Сполучені Штати закріпляться в стратегічно важливому регіоні. Не виключено, що незабаром американці і турки опиняться й в Азербайджані, причому кількістю набагато більшою, ніж у Грузії, — Вашингтон уже підписав угоду з Баку про модернізацію місцевих збройних сил. А поки Вашингтон не має нічого, крім споконвічних інтересів, а інтересам цим немає межі.

А перспективи регіонального співробітництва, доля ГУУАМ залежать від того, як зможуть врегулювати конфлікт у Нагорному Карабасі, стабілізувати ситуацію в Грузії, впровадити тарифні і митні процедури, впровадити в рамках організації режим зони вільної торгівлі, і, головне, як країни-учасниці визначать свої пріоритети в зовнішній політиці. Особливо це набуває актуальності зараз, коли світ знає про колосальних геополітичних змін унаслідок подій 11 вересня 2001 року.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПІДТРИМАННЯ СТАБІЛЬНОСТІ ТА БЕЗПЕКИ В ЧОРНОМОРСЬКО- КАСПІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ

Безпека Чорноморсько-Каспійського регіону (ЧКР) стає дедалі актуальнішим питанням у світлі значних геополітичних та економічних змін, що відбуваються на початку третього тисячоліття. І хоча це поняття має швидше політологічний, ніж правовий характер, розв'язання багатьох проблем, які постали перед державами цього регіону, лежить у площині юридичних аксіом. Стратегічне розташування ЧКР, багатство природних ресурсів та корисних копалин зумовлюють зіткнення військових та економічних інтересів головних геополітичних гравців світу, що не може не дестабілізувати обстановку в регіоні. Уникнути конфронтації в цьому випадку можна лише шляхом встановлення єдиних загальноприйнятих правил гри і закріплення їх як юридично обов'язкових норм спільного життя.

Чорноморсько-Каспійський регіон за географічним розташуванням та складом прибережних держав поділяється на два субрегіони: Чорноморський і Каспійський. Кожен з них через різне історичне минуле має низку власних правових проблем, які за їх постійного перекладання з однієї довгої шухляди до іншої можуть врешті-решт призвести до загострення відносин між прибережними державами, а то й до збройного протистояння.

З правової точки зору загрозу безпеці Чорноморського регіону становлять:

- невизначеність правового статусу Чорноморського флоту РФ, який базується на території України;
- територіальні непорозуміння, що існують між Україною та Румунією щодо делімітації та демаркації спільного кордону, територіальної належності деяких островів та розподілу шельфу;

- зловживання Туреччиною своїм правом визначати режим проходження іноземних суден крізь чорноморські протоки;
- неврегульованість питання використання живих ресурсів Чорного моря, що призводить до незаконного виловлювання риби у виключній економічній зоні і територіальному морі інших держав;
- неврегульованість питання захисту Чорного моря від забруднення під час катастроф на морі або промислового використання континентального шельфу;
- неврегульованість питання захисту транспортних коридорів, які пролягають поблизу від зон міжетнічних або міжрелігійних конфліктів;
- невизначеність правового статусу Чорноморського флоту РФ.

Перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України порушує цілий ряд питань і внутрішньодержавного, і міжнародного характеру. Перші зводяться до визначення правомірності розташування цього військового з'єднання на українській території. Відповідно до ст.17 Конституції України не допускається розміщення будь-яких військових об'єктів або формувань на території України. Проте п.14 «Перехідних положень» дозволяє «використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань на умовах оренди в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою». У жовтні 1996 року між Україною і Росією було досягнуто домовленості про розміщення російського флоту в Севастополі на умовах оренди. Пізніше на підставі п.14 «Перехідних положень» було укладено угоду про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України від 28 травня 1997 року і угоду про взаєморозрахунки, пов'язані з підйомом ЧФ і перебуванням ЧФ РФ на території України. Ці два документи робили дислокацію ЧФ РФ на території України обґрунтованою і правомірною.

Але нещодавно «Перехідні положення» Конституції України припинили дію, і в повному обсязі набули чинності всі інші положення Основного Закону нашої держави, включаючи ст.17. Складалася ситуація, коли угоди, відповідно до яких ЧФ РФ перебуває на території України, суперечать нормам Конституції України, тобто є неправомірними з точки зору внутрішньодержавного правопорядку України. Враховуючи такий перебіг подій, суб'єкти права на звернення до Конституційного

Суду України можуть підготувати подання про визнання угод про дислокацію російського флоту на території України недійсними.

Що стосується міжнародного аспекту перебування ЧФ РФ на території України, то можна однозначно стверджувати, що його присутність у Криму ставить під загрозу безпеку і регіону загалом, і України зокрема. Передусім тому, що відсутність механізму контролю за діями та озброєнням військових баз РФ позбавляє Україну як територіального суверена можливості гарантувати те, що її територія не стане опорним пунктом для військових дій проти сусідніх держав. Подруге, Україна майже не управляє плавзасобами в акваторії порту Севастополь, але несе цілковиту відповідальність за безпеку судноплавства біля своїх берегів. По-третє, частина території України, на якій розташована основна база ЧФ РФ, може стати об'єктом військового нападу з боку третіх держав, незважаючи на непричетність України, якщо Російська Федерація стане стороною військового конфлікту. І останнє, Україна не зможе організувати ефективний опір, якщо раптом ЧФ РФ стане інструментом агресії Росії проти суверенітету і територіальної цілісності Української держави.

Проблеми делімітації та демаркації українсько-румунського кордону. На офіційному рівні Румунія не висуває територіальних претензій до України після підписання у 1997 році двостороннього базового договору, але на переговорах щодо укладання договору про режим державного кордону і угоди про делімітацію континентального шельфу та виключних економічних зон у Чорному морі намагається змінити на свою користь лінію проходження державного кордону. В рамках концепції створення Великої Румунії крізь призму історичних та національно-етнічних факторів вона розглядає можливість приєднання до своєї території Південної Бессарабії, Північної Буковини, краю Герца, Хотина та острова Зміїний.

Незважаючи на підтвердження базовим договором принципу непорушності існуючого українсько-румунського державного кордону, румунська сторона прагне перенести лінію кордону з румунського берега на середину судноплавного фарватеру Кілійського гирла Дунаю, що фактично слід розцінювати як висловлення територіальних претензій до України. Так само можна розцінювати і намагання Румунії довести, що острів Зміїний є скелею, не придатною для життєдіяльності, яка не повинна впливати на розмежування територіальних вод та

виключної економічної зони. До речі, відповідно до положень базового договору Румунія, як і Україна, має право звернутися в односторонньому порядку до Міжнародного суду ООН за вирішенням цього питання, проте через слабкість своєї позиції досі не наважилася цього зробити.

Затягування Румунією переговорного процесу щодо підготовки проекту угоди про делімітацію континентального шельфу та виключних економічних зон у Чорному морі ускладнило освоєння природних ресурсів у спірній зоні Чорного моря і вже призвело до збройних зіткнень між прикордонниками сторін.

Зловживання Туреччиною своїм правом визначати режим проходження іноземних суден крізь Чорноморські протоки. Завдяки географічному розташуванню та історичним обставинам Туреччина посідає особливе місце і серед європейських країн, і серед азійських — вона є своєрідним перехрестям, де зустрічаються різні народи, мови, різні цивілізації. Крім цього, її положення є стратегічно важливе в Чорноморському регіоні: вона контролює Босфор і Дарданелли — природне сполучення Чорного моря з Середземним і далі — з Атлантичним океаном. Режим цих чорноморських проток нині регулюється конвенцією, укладеною в Монтьрьо в 1936 році. Як основоположний конвенція проголосила принцип свободи проходження і мореплавства в протоках. Відповідно до ст. 2 і 3 цього документа в мирний час торгові судна мають право вільного проходження і мореплавства в протоках, перевозити будь-які вантажі під будь-яким прапором удень і вночі, але з обов'язковою санітарною зупинкою біля входу до проток.

У 1982 році Туреччина ухвалила новий регламент порту Стамбул, який передбачає, що турецька влада може тимчасово призупиняти право проходження суден через протоку Босфор і обов'язкове лоцманське проведення суден нею. Таке положення регламенту порушує ст. 1-3 конвенції Монтьрьо, істотно ускладнює рух суден протоками і завдає величезних збитків їх власникам. Окрім того, останнім часом турецька влада зробила жорсткішими умови санітарної зупинки біля входу до проток та технічні вимоги до суден (зокрема, вимога подвійного дна для танкерів), які мають пройти ними. Такий крок також мало сприяє економічному розвитку Чорноморського регіону. Зрозумілим є прагнення Туреччини забезпечити безпеку власного узбережжя щодо провокацій, терористичних актів або

потенційних агресорів, але такі заходи мають здійснюватись на підставі норм міжнародного права, а не на їх порушення.

Неврегульованість питання використання живих ресурсів Чорного моря призводить до незаконного вилову риби у виключній економічній зоні і територіальному морі інших держав. Останнім часом особливою гостроти набуло питання використання живих ресурсів Чорного моря. Відсутність чіткої правової регламентації в цій сфері призводить до перманентних конфліктів між державами Чорноморського регіону щодо незаконного вилову риби у виключній економічній зоні і територіальному морі. Останній прикордонний інцидент, коли було потоплено турецьку шхуну і кілька осіб постраждало, свідчить про те, що такий стан речей може призвести до застосування зброї.

Неврегульованість питання захисту Чорного моря від забруднення під час катастроф на морі або промислового використання континентального шельфу. Загрозу екологічній безпеці Чорного моря становлять і вже відомі негативні явища, і нові, які з'явилися нещодавно. До вже відомих лих можна віднести наслідки другої світової війни, коли було потоплено багато військових і цивільних суден із зброєю та шкідливими речовинами на борту. Внаслідок поступового руйнування обшивки та захисних матеріалів шкідливі речовини потрапляють у воду і негативно впливають на флору та фауну регіону. Також необхідно згадати про виробничі води, які зливають у такі великі річки, як Дунай та Дніпро, і з течією потрапляють до Чорного моря. Особливо страшна була катастрофа на одному з румунських хімічних заводів, коли тонни отруйних речовин мало не зруйнували екологічну систему Дунаю. Останнім часом дуже непокоїть наслідки функціонування військових флотилій причорноморських держав, які замість того, щоб піддавати відходи своїй діяльності утилізації, складають їх у море. Особливо це стосується забруднення акваторії Севастополя ЧФ РФ, контролювати яке українська сторона не має змоги через укладені угоди.

Серед нових загроз екологічній безпеці Чорного моря варто зазначити загрозу забруднення вод внаслідок промислового використання континентального шельфу. В багатьох районах Чорного моря були знайдені поклади корисних копалин, а особливо таких енергоносіїв, як нафта та природний газ. Істотно активізувався їх видобуток, а оскільки технології далекі від досконалості, відбувається поступове забруднення навколишнього середовища.

Неврегульованість питання захисту транспортних коридорів, які пролягають неподалік від зон міжетнічних або міжрелігійних конфліктів. З економічної точки зору шляхи транспортування нафти з Азербайджану, Казахстану, Туркменістану і навіть з Росії на енергетичні ринки Європи через Чорне море виглядають набагато перспективніше, ніж уже існуючий нафтопровід «Дружба» або інші нафтові коридори. Відповідно вони привертають увагу багатьох інвесторів, в тому числі зі Сполучених Штатів, Великобританії, Німеччини тощо. В разі реалізації такий проект принесе мільйонні прибутки своїм господарям, проте і становитиме величезну загрозу екологічній і енергетичній безпеці всього регіону. Враховуючи сучасні реалії, коли навіть такий військовий та економічний велет, як США, не застрахований від терористичних актів, необхідно створити дієву систему захисту енергетичного коридору.

Що стосується Каспію, то з правової точки зору загрозу безпеці в цьому субрегіоні становлять:

- невизначеність правового статусу Каспію, що гальмує делімітацію та демаркацію кордонів між його прибережними державами;
- неврегульованість питання використання живих та мінеральних ресурсів, активізація видобутку яких поставила під загрозу подальше існування екосистеми Каспійського моря;
- неврегульованість питання захисту транспортних коридорів, які пролягають неподалік від зон міжетнічних або міжрегіональних конфліктів;
- невизначеність правового статусу Каспію, що затримує делімітацію та демаркацію кордонів між його прибережними державами.

Після розвалу Радянського Союзу та утворення на берегах Каспію трьох нових суб'єктів міжнародного права — Азербайджану, Туркменістану та Казахстану автоматично постало питання про делімітацію водоймища та встановлення нових державних кордонів. Можливо, цей процес відбувався би набагато швидше і без особливих потрясінь, якби в континентальному шельфі Каспію не було знайдено надзвичайно багаті родовища корисних копалин, і зокрема нафти та газу. Цей факт послужив своєрідним каталізатором протиріч між прибережними державами регіону, які тривають і донині. Справа в тому,

що від визначення правового статусу Каспію залежить порядок розробки його корисних копалин і, звичайно, розподіл отриманих прибутків, які обіцяють бути надвеликі.

У правовій літературі є два підходи до визначення правової природи Каспію: Каспій — море і Каспій — озеро. Він великий, як море, проте оточений суходолом, як озеро. Різниця понять зумовлює різницю статусу. Якщо Каспій — це море, то до нього необхідно застосовувати норми міжнародного морського права, які передбачають розподіл морських просторів за секторальним принципом за допомогою серединної лінії. Якщо озеро — то користування водами, а відповідно і корисними копалинами, повинно здійснюватися на спільних засадах. За перший варіант виступають Азербайджан, Туркменістан та Казахстан, в секторах яких знаходяться найбагатші поклади корисних копалин. Другий варіант відстоюють Російська Федерація та Іран, які хочуть самі долучитися до розробки родовищ і не дати такої можливості західним паливним концернам.

Невизначеність правового статусу Каспію не тільки гальмує економічний розвиток регіону, потенційно одного з найдинамічніших в Європі, а й створює зону напруження між прибережними державами, яка може перерости у збройне протистояння. Що стосується інших загроз безпеці в Каспійському регіоні, то до них можна зарахувати все, що було сказано стосовно Чорного моря.

Проблеми, що постали перед країнами Чорноморсько-Каспійського регіону, досить складні, щоб на них вже сьогодні звернути особливу увагу, але недостатньо складні, щоб їх не можна було вирішити міжнародно-правовими засобами, передбаченими Статутом ООН та сталою практикою держав. Тому пропонуються такі шляхи подолання загроз безпеці в Чорноморсько-Каспійському регіоні:

- створити міцні інституційні засади, які могли б забезпечити військово-політичне, економічне та екологічне співробітництво в регіоні, взяти на себе роль арбітра в спорах між прибережними державами, стати консультативним форумом з розробки та здійснення спільних програм. Можливо, подібні функції варто покласти на одну з уже існуючих в регіоні міжнародних організацій;
- створити систему регіональної колективної безпеки, можливо на основі НАТО, проте, бажано, поза її межами з повноправним

членством Російської Федерації як основного гаранта стабільності в регіоні.

- забезпечити новостворену систему колективної безпеки військовою складовою, яка б діяла постійно. Прикладом може стати вже існуючий підрозділ BLACKSEAFOR. Військова складова має ефективно забезпечувати безпеку узбережжя прибережних держав, енергетичних коридорів, морського судноплавства та комунікаційних мереж;
- остаточно вирішити питання правомірності перебування ЧФ РФ на території України. В цьому зв'язку або розірвати укладені угоди як такі, що суперечать нормам Конституції України, або внести відповідні зміни до Основного Закону держави;
- переглянути регламент порту Стамбул на відповідність конвенції 1936 року про чорноморські протоки. Утворити консультативний комітет з представників прибережних держав з проблем використання чорноморських проток;
- розробити і укласти угоду про статус Каспійського моря та розподіл континентального шельфу на засадах взаємовигідного партнерства та співробітництва;
- розробити та підписати угоди про збереження та захист від забруднення живих ресурсів Чорного та Каспійського морів;
- розробити та підписати угоди про квоти вилову риби та межі риболовних зон;
- депозитарієм угод зі співробітництва в Чорноморсько-Каспійському регіоні зробити новостворену міжнародну організацію;
- створити при міжнародній організації зі співробітництва в ЧКР центр наукових досліджень та екологічних спостережень.

РОЛЬ ЄС У СТАБІЛІЗАЦІЇ ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКОГО РЕГІОНУ

Протягом останніх 15 років ми стали свідками докорінної зміни ситуації на міжнародній арені. До кінця 80-х років основного загрозою для міжнародної стабільності було протистояння двох систем, які весь час намагалися довести свою перевагу через втручання в локальні конфлікти. Яскраві приклади цього — сутички в Китаї, Кореї, В'єтнамі та інших місцях. При цьому найнебезпечнішою була загроза переростання таких конфліктів у ядерне протистояння двох супердержав — СРСР та США, яке могло мати катастрофічні наслідки для усього світу.

З розпадом СРСР та соціалістичної системи залишилися лише одна наддержава, що мінімізувало бажання вступати з нею у суперечку, особливо ядерну. Звичайно, що не лише США володіють нині атомним арсеналом, але вже очевидно, що загроза всезагального конфлікту малої мовірна.

На перший план за нових умов виходять локальні конфлікти за участю обмеженої кількості учасників, зазвичай внутрішньодержавні кризи та незначні за розмірами міждержавні суперечки. Що стосується їх вирішення, то тут дедалі більшого значення набувають міжнародно-правові важелі, як-от ООН та Міжнародний суд.

Якщо розглядати материк Євразія, не беручи до уваги Південну Азію та Далекий Схід, то тут потенційною загрозою міжнародній стабільності є Чорноморсько-Каспійський регіон.

До регіону належать усі приморські країни: Туреччина, Болгарія, Румунія, Україна, Росія, Казахстан, Туркменістан, Іран, Азербайджан та Грузія. Розглядаючи окремо кожну з країн, стає зрозуміло, що, за винятком Болгарії та Туркменістану, всі решта задіяні в різній гостроті конфліктах, або їх життєві інтереси значною мірою перехрещуються.

Переважна більшість суперечок пов'язана з Росією, яка ще досі не може позбутися пострадянського імперського синдрому.

Не врегульовано питання кордонів з Україною, існує проблема російського чорноморського флоту в Севастополі. Годі вже казати про численні торговельні війни та про «велику братню любов», яка не дозволяла більш як 8 років після розвалу СРСР підписати основоположний договір про дружбу, співробітництво і партнерство між двома країнами. І ці всі суперечки відбуваються на тлі того, що Росія разом з іншими країнами — членами ядерного клубу є гарантом української безпеки, тобто безпеки країни, яка взяла на себе статус без'ядерної держави.

Набагато гострішу кризу Росія переживає з Грузією, а саме — абхазська проблема, бомбардування російською авіацією Панкиської ущелини.

Також залишаються невирішеними питання розподілу акваторії Каспійського моря між Росією, Казахстаном та Іраном.

Що стосується територіальних питань, то тут варто також згадати претензії Румунії до України, греко-турецькі конфлікти за острови в Егейському морі та суперечки навколо острова Кіпр. Не можна назвати безхмарними і російсько-турецькі відносини: точиться боротьба за сфери впливу в Чорному морі та на Кавказі. Азербайджан та Вірменія не можуть вирішити карабаське питання. При цьому Росія підтримує християнську Вірменію, а Туреччина — ісламський Азербайджан, що певною мірою загострило вірмено-турецькі відносини.

Таким чином, можна бачити, що регіон становить вже реальну, або потенційну, загрозу стабільності континенту.

Поряд із бурхливим та нестабільним Чорноморсько-Каспійським регіоном на цьому просторі є ще одна група країн, які, навпаки, виступають як зразок стабільності. Особливо це відчутно після створення 1992 року Європейського союзу та початку процесу його розширення на Схід. То як ці дві групи можуть вплинути і допомогти одна одній?

Тут варто зазначити ряд моментів. Насамперед, деякі країни регіону, зокрема Туреччина, Болгарія, Румунія і в майбутньому, можливо, Україна, претендують на вступ до ЄС. Тому стабільність і розвиток цих країн не може не хвилювати ЄС.

По-друге, Захід цікавлять каспійські енергетичні ресурси, а тривала нестабільність та конфлікти призведуть не лише до ускладнень у їх транспортуванні, а й до збільшення потоку нелегальних мігрантів, що тягне за собою цілу низку додаткових проблем. Окрім того, подальше розгоряння конфліктів за участю країн Чорноморсько-Каспійського

регіону сприятиме розширенню зони нестабільності до кордонів розширеного ЄС. Це, в свою чергу, спонукатиме Європейський союз до значного збільшення витратів на єдину політику безпеки й оборони та в сфері юстиції, що зменшуватиме економічну ефективність об'єднання.

Для уникнення такого сценарію розвитку подій ЄС повинен прагнути до стабілізації цього регіону. Насамперед, йдеться про дедалі більшу взаємозалежність як власне країн Чорноморсько-Каспійського регіону між собою, так і цих країн з ЄС. Такий метод вже виправдав себе в межах самого ЄС, який первісно в 1952 році створювався, головним чином, для припинення безкінечних воєн на європейському континенті шляхом збільшення економічної взаємозалежності та ефективності.

Що стосується першого завдання, тобто поглиблення співпраці власне між країнами згаданого регіону, то тут вже закладені підвалини й існують дві організації економічної співпраці — ГУУАМ та ОЧЕС. Ефективність співпраці цих організацій залежить лише від бажання самих країн-членів. Зі свого боку, ЄС може відіграти тут стабілізуючу роль і в економічній сфері, і в сфері безпеки.

Особливо ефективною може стати співпраця Європейського союзу з країнами, які бачать своє майбутнє в цьому утворенні. Так, щодо Туреччини, то ЄС може істотно впливати на вирішення, щонайменше, її суперечок з Грецією. Туреччина, будучи асоційованим членом, тривалий час не може розпочати з ЄС переговори про вступ. Тут існує багато причин. Однозначно про вступ не може бути мови без врегулювання конфлікту з однією із країн-членів, яка, власне, і може заблокувати таке розширення. Як відомо, договір про приєднання повинен бути ратифікований усіма країнами-членами Союзу. За таких обставин ЄС без особливих для себе втрат може поставити умову врегулювання з Грецією всіх спірних питань — і егейського, і кіпрського, що відкріє для Туреччини можливість розпочати переговори про вступ.

Разом з тим Туреччина повинна отримати досить чіткі гарантії того, що переговорний процес буде швидкий та ефективний. Турецька сторона вважає це справедливим, оскільки вже зараз вона є ключовим партнером США в регіоні, а приєднання до ЄС та повноцінна участь у єдиній зовнішній політиці та політиці безпеки можуть поставити під питання це стратегічне партнерство. Адже вже можна спостерігати певне напруження у відносинах ЄС — США.

Таким чином, конструктивна співпраця з Туреччиною можлива лише за умови, якщо ЄС, зваживши всі «за» і «проти», вирішить для себе, чи хоче він бачити серед своїх країн-членів Туреччину.

Подібна ситуація і з Румунією, яка є асоційованим членом і претендує на вступ до ЄС. Врегулювання конфлікту з Україною теж стане обов'язковою умовою приєднання. Крім того, Румунія, оскільки вона найслабше розвинена серед нинішніх асоційованих членів, не певна у своєму майбутньому членстві. Це зумовлює її коливання між США та ЄС. Останнім часом якраз можна спостерігати ухил в американський бік, коли лише Ізраїль та Румунія, всупереч лінії ЄС, підписали спеціальні договори зі США стосовно виведення американських солдатів з-під юрисдикції Міжнародного кримінального суду. Тому підтримання рівня уваги ЄС до Румунії може не лише врегулювати румуно-українські відносини, а й призвести до остаточного вибору цієї країною лінії ЄС.

Дещо інша ситуація з Україною. Очевидно, що тут у найближчому та середньотерміновому періоді не може йти мова про початок переговорів щодо вступу. Це зумовлено хоча б необхідністю вирішення нагальніших для ЄС питань, як-от розширення першої та другої хвилі, підтримання економічної ефективності після цього розширення та зміцнення своєї зовнішньої політики та політики оборони. Тому в українському варіанті потрібен інший підхід. Це, насамперед, спонукання України до проведення економічних перетворень. Економічна стабілізація, доповнена демократичними перетвореннями, повинна дати результат у вигляді приєднання України до СОТ та створення зони вільної торгівлі з ЄС. У свою чергу, ЄС повинен дати чіткі гарантії того, що досягнення зазначених результатів буде запорукою підписання договору про асоційоване членство. А це у віддаленій перспективі спонукатиме Україну до прискорення остаточного врегулювання всіх україно-російських відкритих питань.

Одним із засобів економічного заохочення тут мають стати два проекти ЄС — TRACECA та INOGATE. Ці проекти повинні дати змогу Україні вирішити головне питання залежності від Росії — диверсифікувати джерела енергопостачання, а для ЄС вони стануть засобом налагодження транспортних магістралей з Азії.

Ці проекти стосуються також Азербайджану та Грузії, які теж мають суперечки з Росією. Тут ЄС прямо на розв'язання їх проблем вплинути

не може, але може спонукати Україну, Грузію та Азербайджан до зміцнення їх взаємозв'язків, насамперед у рамках вже існуючого ГУУАМ. Підтримка цього угруповання, члени якого також об'єднані в своєму прагненні проводити незалежну від Росії зовнішню політику, дозволить зберігати альтернативний Росії блок у регіоні, успіхи якого сприятимуть послабленню російського негативного впливу та тиску на ці країни.

Разом з тим, більша взаємозалежність та довіра між членами ГУУАМ можуть сприяти створенню спільних миротворчих сил країн-членів і заміні ними аналогічних російських в Абхазії та Придністров'ї, що має прискорити вирішення конфліктів.

Що стосується врегулювання нагірнокарабаської суперечки, то ефективність функціонування ГУУАМ, його успіхи та підтримка з боку Заходу заохочуватимуть Вірменію до пошуку тісної співпраці з країнами свого регіону, а не з проросійським блоком країн, що потрібно зараз вірменам лише для збереження російської підтримки у згаданому конфлікті. Усвідомлення переваг регіональної співпраці та перспектива приєднання Вірменії до ГУУАМ можуть спонукати сторони до врегулювання конфлікту міжнародно-правовими методами.

Для останньої групи країн, а саме Росії, Казахстану та Ірану, визначальним є неврегульованість каспійського питання. Звичайно, що сторони самі повинні вирішити цю суперечку через міжнародні інстанції. З боку ЄС єдиним можливим важелем є намагання сприяння демократизації цих країн, зокрема через програму TACIS.

Якщо у випадку з Казахстаном таке сприяння не є визначальним для всіх процесів у країні, то ситуація з Іраном зовсім інша. Підтримка іранських поміркованих сил з боку ЄС дозволить їм здобути остаточну перемогу над консерваторами та побудувати в цій країні стабільне суспільство, не схильне до підтримки релігійного екстремізму. Це також дозволить вивести Іран, зарахований президентом Дж. Бушем до «осі зла», з-під загрози американської агресії. Тим самим також іранських екстремістів позбавляють підґрунтя в їх діяльності, спрямованій проти загрози із Заходу. У свою чергу, зі стабілізацією Ірану західні демократії отримають альтернативний надзвичайно вигідний маршрут транспортування каспійських енергоресурсів, не кажучи вже про записи самого Ірану.

Звичайно, що подібний розвиток подій залежить від низки обставин та вагомих політичних сил.

Насамперед, ідеться про бажання самих країн Чорноморсько-Каспійського регіону до співпраці, зближення та до розв'язання їхніх проблем. Це не в останню чергу передбачає прискорення внутрішніх економічних та демократичних перетворень, що є необхідним для всіх без винятку країн розглядуваного регіону, особливо для претендентів на майбутнє членство в ЄС. Адже приєднання до цього утворення — це не просто політичне рішення, а й відповідність визначеним критеріям.

Друге — це, власне, зусилля Європейського союзу. Чи захоче він доповнити свою економічну надпідтримку таким самим потенціалом у зовнішній та оборонній політиці. Це означатиме, що ЄС має стати одним із найвпливовіших політичних центрів світу, а отже, і брати на себе відповідальність за вирішення багатьох питань. Реалізувати такі прагнення можна лише через зміцнення своєї оборонної складової та через проведення, у разі потреби, незалежної від США, а то й такої, що йде всупереч їхній, зовнішньополітичної лінії. По суті, ідеться про створення багатополярного світу, де ЄС повинен стати рівнозначним згуртованим силовим центром поруч із США, КНР та Росією. Жодна з цих сил не повинна домінувати у світі.

Рішучість щодо реалізації цього завдання та успішне проходження процесу розширення ЄС на Схід забезпечать Союз необхідним потенціалом для позитивного розв'язання проблем Чорноморсько-Каспійського регіону.

Третім визначальним моментом буде поведінка США. Точніше, наскільки США прагнутимуть і надалі одноосібно вирішувати світові справи.

Погрози Іранові та іншим країнам, а також неузгодженість політики з країнами ЄС з багатьох питань, як-от удари по Іраку, підпорядкування юрисдикції Міжнародного кримінального суду тощо, лише сприяють подальшій нестабільності в регіоні та роздрібнюють потенціал об'єднаних демократичних сил.

І головне в цьому контексті: намагання США та Росії виправдовувати всі свої дії, навіть порушення міжнародного права, боротьбою з тероризмом можуть призвести, що вже спостерігається, до прихованої співпраці США і Росії та нового поділу світу на зони впливу з перевагою в американський бік. Тоді країни розглядуваного регіону, а саме Україна, Грузія та Азербайджан, не матимуть шансу відстояти свої інтереси, оскільки протистояти Росії самотужки вони будуть не в змозі.

І останній фактор — поведінка самої Росії. Наскільки вона сама хоче демократизуватися. Чи позбудеться імперських амбіцій і чи захоче розмовляти із сусідами міжнародно прийнятними засобами. Без цього бажання вирішення суперечливих питань на пострадянському просторі буде надзвичайно складним і залежатиме лише від скоординованих дій Заходу.

Вікторія МОЛОСТОВЦЕВА

ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ ЯК ДЖЕРЕЛО ЕТНІЧНОЇ НАПРУГИ В ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ. ДОСВІД СВІТОВОЇ СПІЛЬНОТИ У РОЗВ'ЯЗАННІ ЕТНІЧНИХ ПРОБЛЕМ

Необхідність постійного і детального вивчення етнополітичної та етносоціальної ситуації в поліетнічній країні не вимагає особливих доказів. Якщо врахувати той факт, що в зонах підвищеної геополітичної активності Кавказу (у південних і північних районах, розташованих поблизу Ірану і Росії) переважно проживають представники етнічних меншин, то актуальність проблеми стане зрозумілішою. Крім того, феномен етнічного націоналізму є важливим чинником не тільки з огляду безпеки окремої країни, а й регіональної і глобальної безпеки.

Під яким кутом не розглядалася б проблема безпеки на Кавказі, обов'язково стикаєшся з залежністю народів регіону від стану їх взаємовідносин. Цей регіон становить унікальний симбіоз багатьох самодостатніх культур. Культура кожного кавказького етносу багатогранна, що, по суті, і єднає його з оточуючими народами, і водночас відмежовує.

Після Другої світової війни виникло понад 200 регіональних конфліктів та локальних війн. Найнебезпечнішими стали вогнища напруги в поліетнічних зонах, до яких належить і пострадянський простір. Тут виділяють більш як 100 критичних джерел, а найнепередбачуванішими називають ті, які знаходяться на Кавказі.

Сьогодні Балкани називають пороховою бочкою. Кавказ також багато в чому відповідає цьому визначенню. Подібність пояснюється багатьма причинами, серед них і вогнища міжетнічної напруги. Як уже зазначалося, Кавказ належить до регіонів світу, які з давніх часів відомі як поліетнічні зони (тільки корінних етносів тут налічується близько 50).

Національне відродження — довготривалий період в історії кожного народу і складається з кількох етапів. На початковому етапі домінує культуротворча діяльність, становлення історико-культурної символіки, літературної мови та ін. Головна тенденція наступного етапу — актуалізація національної ідентичності. На третьому — відбувається політична мобілізація на основі етнонаціоналізму і формується етнонаціональний рух.

У минулому Кавказ повністю або частково входив до світових імперій. Останньою за часом виявилася Росія. У той час більшість територій Кавказу становили сукупність губерній, областей та військових округів. Коли їх створювали, то етноконфесійні реалії та територіальне розселення корінного населення не брали до уваги. Унаслідок цього єдиний народ міг бути розділений адміністративними кордонами на кілька частин. Таким чином етнотериторіальна ситуація, що склалася, вже тоді несла в собі загрозу.

З появою в регіоні незалежних держав між Азербайджаном, Вірменією та Грузією почалися взаємні територіальні претензії, що почалося навіть на офіційних географічних картах.

Відомо, що в жодній країні світу географічні кордони розселення націй не збігаються з кордонами державними. Етнонаціональні групи, які становлять основу титульної нації в одній країні, в іншій, зазвичай сусідній, вважаються за національні меншини. І, звичайно, будь-яка держава розглядає однойменні з нею національні меншини як об'єкт власних легітимних інтересів, а часто-густо — як важіль політики.

Тож зрозуміло, що подвійна етнонаціональна вимога — в державі А право на самовизначення стосується тільки представників народу А, і всі регіони, в яких проживає значна кількість представників народу А, повинні входити до складу країни А, — викликає подвійний опір.

По-перше, з боку національних меншин, які побоюються, що будуть позбавлені політичних прав або постійно підкорятимуться умовам демократії більшості (порушення громадянських прав в етнічній сфері, прояви дискримінації національних меншин на державному рівні часто детонують саме у тій країні, де певні нації є титульними).

Другий опір іде з боку тих країн, які стикаються з вимогами територіальних змін не на їх користь. Таке питання, як перегляд кордонів, особливо небезпечно порушувати у період криз, бо найперший чинник стабільності — непокорутисті кордони. Розділові бар'єри всередині багатонаціональної країни часто встановлені досить довільно, і під час її

розпаду на ряд національних утворень прихильники моноетнічності обов'язково торкаються питання, які кордони вважати державними — адміністративні або етнічні. Наслідком подібної дилеми стають вимоги змінити всю геополітичну ситуацію в регіоні, що неминуче призводить до міждержавного конфлікту з метою перегляду кордонів.

Після розпаду Радянського Союзу, незважаючи на суверенітет та кордони, взаємозалежність кавказьких народів в усіх сферах життя, в тому числі і щодо національної безпеки та етнополітичної захищеності, значно збільшилася. Звільнившись від тоталітарного контролю над національними процесами, народи Кавказу повинні самі нести відповідальність за мир та стабільність у регіоні, власну національну безпеку. Таким чином, стабільності в регіоні можна досягти тільки за умов, коли конфліктуючі сторони почнуть рахуватися з інтересами одне одного, брати до уваги загальнокавказькі проблеми.

Кожна етнічна група прагне забезпечити сприятливі умови своєї життєдіяльності і задовольняти свої потреби. Міжетнічні протиріччя, що виникають при цьому, зазвичай регулюються політико-правовими механізмами. Конфліктна ситуація, в основі якої лежить порушення взаємоприйнятного балансу інтересів етносів, виникає тоді, коли один етнос намагається самоутвердитися за рахунок життєвих інтересів народів та країн, що його оточують.

У міжнаціональних відносинах на Кавказі можна спостерігати декілька мотивів: небажання іти на контакти за межами свого етносу; етногоїзм — прагнення забезпечити переваги для свого етносу за рахунок інших національностей; етнофобія, або пряма ворожість щодо до інших етносів; прагнення до створення моноетнічної країни.

Взагалі класифікація міжетнічних конфліктів досить різноманітна — територіальні або політичні, релігійні чи демографічні, соціальні або культурні. В будь-якому конфлікті присутній один із зазначених чинників, інакше причин для виникнення конфлікту немає. Це лише внутрішні причини, і вони основні. Разом з тим усі міжетнічні конфлікти схожі у тому, що одна зі сторін намагається довести свою перевагу над іншою або обґрунтувати свої претензії до іншої.

Міжетнічні конфлікти мають, у першу чергу, етнотериторіальний характер. Тому концептуально існують територіальні сполучені пари етносів-антагоністів (наприклад, грузино-абхазська пара, вірмено-азер-

байджанська, вірмено-грузинська, нагорнокарабасько-азербайджанська та інші). Якщо пари-антагоністи належать до різних релігій, то до конфлікту додається й етноконфесійний відтінок. Якщо немає релігійних протиріч, то територіальний конфлікт може набути етнополітичного забарвлення.

Незважаючи на те, що військові дії на Кавказі законсервовані, це не забезпечує регіону ні миру, ні розвитку, оскільки не показує виходу з етнополітичної ситуації, що склалася.

Серед механізмів, які можуть попередити ескалацію міжнаціональних конфліктів, можна виділити такі:

- Економічний — покращення становища конфліктуючих сторін, створення нової основи економічного співробітництва, в тому числі і за допомогою розвинених країн. Попри те, що економічний аспект має ключове значення, він усе-таки не повинен домінувати або підкорятися собі забезпечення безпеки в регіоні. Нафто- та газопроводи не повинні ставати основним чинником політичних переговорів, предметом торгів. У зв'язку з транспортуванням нафти і спробами ЄС відродити Шовковий шлях Кавказ дедалі більше перетворюється на своєрідний комунікаційний вузол. Цей економічний фактор може сприяти стабілізації етнополітичної ситуації в регіоні.
- Розширення зовнішніх зв'язків (відмова від етнорегіоналізму та етнофобії), відкритий діалог із проблем безпеки між сторонами конфлікту.
- Участь посередника — третьої сторони, що зацікавлена в ліквідації конфлікту (і тут треба враховувати інтереси таких гравців, як Росія, США, Туреччина, Іран).
- Духовний — розширення простору міжнаціональної злагоди шляхом розвитку культурного співробітництва між народами, створення, за можливості, загального інформаційного та культурного простору на Кавказі. Єдиний інформаційний простір також може стати механізмом запобігання етнічним конфліктам, оскільки відсутність інформаційних зв'язків, взаємної інформації про позиції та висунуті вимоги, ізоляція сприяють виникненню таких конфліктів.
- Запровадження федералізму в країні, яка відчуває міжетнічну напругу, надання культурно-регіональної автономії етнічним

меншинам і певна зміна, у зв'язку з цим, адміністративно-територіального устрою. Є чимало прикладів у світі, коли в рамках формально єдиної держави десятиліттями окремі території (вільно асоційовані або кондомініуми та ін.) живуть за своїми законами. Але де-факто це незалежні держави, що не бажають з якихось причин поривати з метрополією. Такий шлях вирішення територіальних чи етнічних суперечок виправдовує себе щонайменше на перехідний період, поки сторони зважаться на підписання мирного договору.

Відомі й інші засоби вирішення міжнаціональних конфліктів. Їх реалізація пов'язана з ситуацією в державі, що відчуває міжетнічну напругу, та ситуацією навколо цієї країни.

Так, американський варіант — або створення резервації (як у випадку з автохтонами-індіанцями), або природний процес створення «чайнатаунів», «маленької Італії», «маленької Німеччини». У будь-якому випадку всі громадяни з американою чи з рівними правами і свободами, можливостями та обов'язками. Складовими частинами держави є штати. Їм надано широку автономію аж до права приймати власні закони.

Індійський варіант передбачає дві рівноправні державні мови — хінді та англійську; ліквідацію кастової системи та поділ суспільства за релігійними ознаками.

Європейський досвід регулювання міжнаціональних, міжетнічних відносин може бути корисним для поліетнічних країн Кавказу, які тільки починають формувати власну концепцію етнополітичного розвитку.

Концептуальні засади механізму захисту прав національних меншин передусім сформовані у міжнародних документах, розроблених і прийнятих європейськими організаціями — Радою Європи та ОБСЄ.

Треба визнати, що, на відміну від Ліги націй, яка надавала цьому питанню великого значення, післяялтинський мир так само настійливо намагався його не помічати. «Холодна» війна відсовувала на задній план усі проблеми, не пов'язані з протистоянням Схід—Захід. Тоталітарний режим особливо турбувався про те, щоб не виникло навіть натяку на суперечку щодо прав людини і тим більше територіальної цілісності країни.

Проблема загострилася після припинення протистояння, коли на території колишнього Радянського Союзу виникли етноконфлікти. Тому в документі Копенгагенської наради з людського виміру (червень

1990 р.) знайшли відображення зобов'язання держав щодо національних меншин, а Паризька хартія для нової Європи, яку було прийнято Конференцією з безпеки та співробітництва в Європі (листопад 1990 р.), включила права національних меншин до числа восьми пріоритетів на майбутнє.

І якщо питання про національні меншини розглядалося спочатку в найпростішому викладі, то сьогодні воно стало одним з основних пунктів дискусій цієї організації.

Звертає увагу й те, що регулювання статусу етнічних меншин у європейських країнах здійснюється і через внутрішнє законодавство.

Фактично усі країни західної Європи (за невеликим винятком), багатотітніві за складом населення, спромоглися створити досить життєздатні власні моделі співіснування людей різного етнічного походження, розробили і впровадили відповідне законодавство, яке враховує і світовий досвід. Швейцарський варіант, наприклад, передбачає чотири рівноправні основні мови (французьку, німецьку, італійську та ретороманську), що позначається на усіх сферах життя громадян країни.

Сценарій розвитку подій багато в чому залежатиме від того, куди піде регіон, чи оберуть кавказькі країни той самий шлях розвитку.

Грузія, схоже, вже зробила свій вибір. Вона прагне повної інтеграції в європейські та євроатлантичні структури. Поки що рано казати про те, якою мірою цей вибір буде реалізований, наскільки це залежатиме від самої Грузії і як складуться її відносини з Росією. Важливо зазначити, що поряд зі встановленням економічних, політичних та військових зв'язків з європейськими та євроатлантичними інституціями країна намагається вписатися у Європу в етнокультурному сенсі, стверджуючи, що вона з давніх-давен була частиною європейської культури та духовності.

Азербайджан, який теж намагається йти шляхом Грузії, між тим розривається між етнічною близькістю до Центральної Азії, релігійними зв'язками з Іраном, етнічним спорідненням з Туреччиною та бажанням стати разом з нею частиною Європи.

У Вірменії (завдяки мові, християнству та загальним культурним цінностям) значно вираженіша європейська самосвідомість. Для країни характерна також і близькосхідна самосвідомість, оскільки вона розташована на перехресті шляхів з Європи до Середньої Азії і підтримує тісні зв'язки з вірменськими общинами в Ірані та арабських країнах. А

завдяки великій діаспорі в США Вірменії притаманне і природне трансатлантичне самовизначення.

Етноконфлікти виникають на Південному Кавказі ще й тому, що країни цього регіону знаходяться в різних площинах міжнародної безпеки. Безперечним залишається той факт, що одна система безпеки стабільніша, ніж дві, і країнам регіону, можливо, слід шукати спільну площину безпеки.

Ідея формування на Кавказі регіональних структур безпеки (чи то за допомогою Заходу, чи Туреччини) не нова. В цьому зв'язку звертає на себе увагу сценарій з урегулювання конфліктів на Кавказі під егідою ОБСЄ або інших європейських структур. У 2000 році експерти ЄС запропонували документ, розроблений за аналогією з прийнятим 1999 року Пактом стабільності для Південно-Східної Європи. Це була спроба знайти прийнятний контекст врегулювання відносин між країнами регіону на основі підписання Пакту стабільності для Кавказу. В документі висуваються також пропозиції стосовно регіональної інтеграції країн та їх безпеки. Як приклад береться досвід Європи в рамках ЄС.

Документ одразу викликав дискусію, а порівняння з Європою вважають некоректним. Якщо погодитися з точкою зору, що народи Кавказу перебувають на тій стадії національної самосвідомості і на тому етапі національно-державного будівництва, які були притаманні Західній Європі в 19 столітті, то щоб зрозуміти свою взаємозалежність, кавказьким народам ще потрібно пройти шлях, який пройшли європейці за сто років. Окрім того, країни регіону на сьогоднішній день надають перевагу двостороннім відносинам, а не розв'язку відносин на колективній основі.

Ще однією проблемою залишаються неурегульовані суперечки між країнами. Адже казати про співробітництво у галузі безпеки між конфліктуючими сторонами досить важко.

Повертаючись до досвіду ОБСЄ з урегулювання конфліктів на Кавказі, слід визнати, що він був не досить вдалим. Здавалося б, що ОБСЄ може зробити більше, ніж інші міжнародні організації, щодо цієї проблеми. Між тим існують обмеження. Серед них і те, що ОБСЄ діє на основі консенсусу, і ефективність її діяльності цілком залежить від бажання усіх, без винятку, членів цієї організації.

Отже, найбільшою перепорою на шляху досягнення миру залишається те, що сторони не можуть або не бажать відмовитися від своїх

односторонніх стратегій, суспільство ще не повною мірою готове до політики взаємних компромісів. Потрібен час, щоб звільнитися від інерції конфронтаційного мислення, перейти від категоричного несприяння позицій опонентів до їх розуміння, діалогу, усвідомити можливість альтернативних рішень і взаємних компромісів.

ВПЛИВ ПРОЦЕСІВ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА ПОБУДОВУ НОВОЇ СИСТЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Питання чорноморської регіональної ідентичності сьогодні досить активно обговорюється в наукових колах, що пов'язано зі збільшенням геополітичної ролі країн Чорноморського регіону та процесами становлення та розвитку чорноморської регіональної ідентичності, які є унікальними за своєю сутністю.

Існує три точки зору щодо геополітичного бачення чорноморської регіональної ідентичності. Згідно з однією з них, Чорноморський регіон є однією з ключових зон Євразії, згідно з другою — Чорномор'я є однією з ключових зон Європи. Альтернативним є погляд на регіон як на особливе геополітичне утворення, яке має свою унікальну неповторність і нині перебуває в процесі формування власної регіональної ідентичності, коли Чорномор'я можна розглядати як досить стійку конфігурацію інтересів різних країн, що складається з визначеного ядра тяжіння (країни, прилеглі до Чорного моря) і периферійних зон, що поширюються від центру відповідно до значущості інтересів тих або тих країн. Цілісність регіону, його структурованість залежать від того, наскільки міцне і впливове у геополітичному значенні головне ядро. Але в історичній ретроспективі бачимо, що таке ядро фактично не склалося внаслідок тривалого домінування інтересів зовнішніх сил. З усіма цими точками зору можна було б погодитись, але тільки формально, оскільки на практиці застосування цих поглядів може не виправдати очікування країн регіону і мати небажані результати для розвитку чорноморської регіональної ідентичності загалом.

Сьогодні, коли процеси економічної регіоналізації, що відбуваються паралельно з економічною глобалізацією, набувають дедалі більшої

сили, ми можемо казати про виникнення та розвиток тенденцій до зародження культурної самоідентифікації регіону. Падіння «залізної завіси», яка розділяла Європу на дві частини, висунуло на порядок денний перегляд самого поняття «Європа», більш розширеного його тлумачення, що не обмежується певними географічними, а тим паче політичними кордонами. Він передбачає, що Європа включає в себе не тільки країни ЄС, тобто ті, які вважають себе такими, що належать до західноєвропейської регіональної ідентичності, а й весь геополітичний простір, який складають країни, що ототожнюють себе з центральноєвропейською, східноєвропейською та південно-східноєвропейською регіональними спільнотами. Унікальність останньої полягає в тому, що вона містить в собі дві субрегіональні ідентичності: чорноморську та балканську. Однією з причин перегляду політичного контексту поняття «Європа», наприклад, є європейські прагнення Туреччини, держави, що належить до ісламської цивілізації та географічно розташована в Азії та Європі. В даному випадку ми повинні переглянути зміст не тільки поняття «Європа» в контексті визначення географічної ідентифікації регіону, а й категорії геополітичної регіональної ідентичності, суть якої визначається через геополітичну роль, яку відіграє Чорномор'я як одна з ключових зон південно-східноєвропейського культурно-цивілізаційного простору та Європи в цілому. Виходячи з цього, Чорноморський регіон варто розглядати саме як невід'ємну складову спільної політики європейських країн.

Зовнішньополітична активність країн Чорномор'я обмежена необхідністю балансування між інтересами країн східноєвропейського та азійського простору, де ключову геополітичну роль відіграє Росія, та Заходу, що в багатьох випадках призводить до ситуацій, які не мають очевидних рішень. Одним із шляхів виходу з цієї вимушеної біполярності для країн Чорномор'я може стати активізація зусиль у напрямі налагодження співробітництва між країнами Чорноморського регіону. Андрій Окара характеризує геополітичний ландшафт цього регіону через здійснення впливу в регіоні виключно Росії та Заходу. Але саме наприкінці XX — початку XXI ст. тут вперше склалася ситуація, коли теперішнє та майбутнє визначається не протистоянням кількох великих держав або політичних блоків (як у минулому Російської та Оттоманської імперій та СРСР з сателітами проти НАТО в особі

Туреччини), а позицією усіх країн регіону. Причому геополітичні інтереси країн Чорномор'я обумовлені в регіоні не тільки політичною спадщиною СРСР. Унікальне географічне та геополітичне розташування країн Чорномор'я обумовлюють наявність у них інтересів і відмінних від інтересів Росії та західноєвропейських країн, і таких, що збігаються з ними.

Здійснимо невеликий екскурс в історію регіону, аби мати повніше уявлення про процес формування регіональної чорноморської ідентичності та вплив європейських країн на цей процес, про що свідчать конкретні історичні події.

Спочатку потрібно зазначити, що цивілізаційна ідентичність Чорноморського регіону визначається через синтез розвитку двох різних цивілізаційних ідентичностей, які мають спільне історичне походження.

Чорноморський регіон розташований у південно-східній частині Європи, де історично формувалася елліно-візантійська цивілізація, що зумовило його православно-християнську ідентифікацію. Але регіон також можна розглядати як північно-західну периферію ісламського світу, який у цій частині безпосередньо вступає у взаємодію з християнством. Обидві цивілізаційні системи розвинулися зі спільної середземноморської цивілізації.

Європейські країни через певні історичні обставини були слабо пов'язані з Чорноморським регіоном, який перебував на периферії їхніх економічних і політичних інтересів. У середньовічну добу вони підтримували зв'язки з Київською Руссю та Візантією. У 1204 році хрестоносці заволоділи Константинополем і заснували Латинську імперію, яка проіснувала недовго. Згодом венеціанці та генуезці заснували на берегах Чорного моря власні факторії, але з утворенням Османської імперії ці зв'язки були втрачені. У XIX ст., з послабленням Туреччини та розгортанням національно-визвольних рухів на її теренах, Європа знову починає виявляти зацікавленість до регіону. Виникає так зване східне питання — проблема розподілу османської спадщини між сильнішими європейськими державами. До речі, саме в цей час за правління Катерини II Росія більш-менш чітко визначила для себе чорноморський зовнішньополітичний вектор, що передбачав актуалізацію питання контролю над Босфором та Дарданелами (так званий грецький проект Катерини II), саме це вилилося в серію

російсько-турецьких війн. Поразка в останній (у рамках Першої світової війни) покінчила з домаганнями Росії на «візантійську спадщину».

Особливу зацікавленість до чорноморських країн традиційно виявляла Австро-Угорщина, а пізніше її стратегічний союзник Німеччина. Остання буде власну східну політику на встановленні контролю за шляхами, що через Балкани і Туреччину спрямовані на Близький Схід. Саме тут німецькі інтереси суперечили російським, унаслідок чого виникало протистояння під час світових війн.

Потрібно відзначити, що й у XVIII, і в XIX, і в XX ст. йшлося про безпосереднє військове домінування на Чорному морі, яке в тих умовах сприймалося як умова домінування економічного.

У післявоєнний період Чорноморський регіон переважно перебував під контролем СРСР. Невирішеність питання про протоки підштовхнуло СРСР до встановлення політичного контролю над Болгарією та Румунією. СРСР послідовно ставав найбільшим вантажоперевізником на Дунаї, який вважається однією з основних транспортних артерій Європи. І лише після розвалу СРСР європейські країни знову отримали можливість проводити активну економічну та політичну експансію у цьому регіоні, що призвело до встановлення нових нетрадиційних зв'язків між країнами, що межують, основною метою яких є засвоєння нових транспортних маршрутів.

Останні роки стабільність і безпека у Чорноморському регіоні значною мірою залежать від взаємин між найбільшими геополітичними силами — США, європейськими державами, РФ, ісламськими країнами. Варто очікувати, що найближчим часом боротьба інтересів цих сил у регіоні посилюватиметься.

Європейські країни прагнуть зберегти стабільність шляхом сприяння демократизації політичних систем, формування засад ринкової економіки в країнах регіону з подальшим їх вступом до європейської економічної та військово-політичної системи.

Що стосується залучення країн регіону до євроатлантичних структур, то після офіційного повідомлення про прийняття трьох держав Центральної Європи — Польщі, Угорщини, Чехії — до НАТО посилюється увага до посткомуністичних держав Південно-Східної Європи. Ще у жовтні 1997 року за ініціативою США та Італії в Софії відбулася зустріч міністрів оборони країн Південно-Східної Європи, котрі виявили бажання вступити до Альянсу, а 4 жовтня того самого

року в Софії розпочала роботу 43-тя Генеральна асамблея Асоціації Атлантичного договору. Це, а також інші подальші кроки свідчать про те, що такі країни, як Албанія, Болгарія та Румунія, мають реальну можливість вступити до НАТО.

Останнім часом інтерес європейських країн до Чорноморського регіону значно посилюється у зв'язку з розробкою родовищ Каспійської нафти та розбудовою транскавказької мережі транспортних та енергетичних комунікацій.

Сьогодні регіон становить простір для взаємовигідного економічного співробітництва, міждержавної торгівлі та впровадження масштабних економічних проєктів. Але регіон має і низку проблем: він оточений «гарячими точками» (Югославія — Придністров'я — Абхазія — Чечня — Нагірний Карабах — Близький Схід), що робить його привабливим для транзиту зброї, наркотиків, а також нелегальної міграції.

Питання побудови нової системи європейської безпеки тісно пов'язане з ідеєю створення та формування структур регіональної безпеки у Чорномор'ї. Ця ідея не нова і бере початок з відомої концепції Леха Валенси про створення «НАТО-біс». Процес розширення НАТО та ЄС на схід на деякий час загасив дебати. Країни Центральної та Східної Європи — реальні кандидати на членство — миттєво втратили інтерес до зазначеної ідеї та акцентували свої зусилля на вступі до НАТО, чого практично і домоглися. На цьому самому шляху перебувають країни Балтії.

Інша група країн опинилася на задвірках Європи. Вони навіть не мають статусу асоційованих партнерів деяких організацій. Причини такого становища в тому, що НАТО та ЄС просто не хочуть приєднання цих країн (а останні за всіма параметрами не готові і ще доволі не будуть готові до вступу в НАТО чи ЄС), та в бажанні маргінальних країн регіону наразі робити конкретні кроки з розв'язання проблем безпеки в регіоні.

Отже, цілком очевидно, що на чорноморському геополітичному просторі і далі на схід утворився політичний вакуум безпеки. Причому кількість викликів стабільності і безпеці тут не тільки не зменшується, а й подекуди зростає, і загроза балканізації є цілком реальною.

Але природа політичних процесів не терпить вакууму. Цей вакуум рано чи пізно буде заповнений. Реальними кандидатами на заповнення є країни — учасниці договору про колективну безпеку на чолі з Російською

Федерацією. Переконлива перемога комуністів на виборах у Молдові (70%) і неминуче зближення Молдови з Росією та Білоруссю разом з поточними проблемами в Україні практично роблять такий сценарій цілком вірогідним. Тобто незалежно від бажань країн, що входять до ГУУАМ, виникають процеси витіснення і заміщення ГУУАМ у цьому просторі. Іншими словами, якщо не буде ГУУАМ, то буде інша структура, але невідомо, чи діятиме ця структура в інтересах України та інших держав.

За умов здійснення економічного та політичного тиску Росії єдина контрстратегія інших країн пострадянського простору — створення систем не колективної безпеки, а колективного захисту.

Існування такої системи можливе саме за рахунок створення регіональних систем стабільності і безпеки. Молоді країни пострадянського простору з цілої низки причин є країнами типово слабкими за всіма ознаками так званої дилеми безпеки. Формалізація та подальше поширення ГУУАМ — це об'єктивна вимога часу, вимога виживання країн пострадянського простору — і економічно, і політично суверенних держав.

Наприклад, включення Румунії, Польщі та Туреччини справді могло б перетворити ГУУАМ на осередок стабільності і безпеки в регіоні, особливо враховуючи, що Польща та Туреччина є державами — членами НАТО.

Розширення ГУУАМ також пов'язано з процесом його формалізації. Потрібно виробити адекватну стратегію розширення. Окрім вище зазначених країн, можна додати Іран, Болгарію та багато інших. Над цим треба думати вже зараз. Але всі форми розширення можливі за умови збереження компліментарності національних інтересів.

Другим кроком є вирішення питання зближення національних інтересів, концепцій, стратегій і доктрин національної безпеки зазначених країн. За умов здійснення цих кроків ГУУАМ міг би справді перетворитися на ключову ланку європейської безпеки і разом з іншими організаціями — ЄС, НАТО, ЗЕС, ОБСЄ — виконувати стабілізуючу функцію і роль у регіоні, не кажучи вже про економічне співробітництво. Тобто треба створити систему взаємодіючих, взаємодоповнюючих інституцій.

Продовженням цього процесу має бути створення ради безпеки ГУУАМ, дієвого механізму консультацій, у тому числі політичних, передбачених Хартією між Україною та НАТО.

Що стосується нашої держави, то стратегічна політика України у чорноморському напрямі визначається такими обставинами:

Україна зацікавлена у зміцненні чинних і створенні нових структур безпеки у Чорноморському регіоні, у стабільному розвитку країн регіону;

розвиток зовнішньоекономічної активності у Чорноморському регіоні сприятиме поліпшенню внутрішньої соціально-економічної та політичної ситуації в країні;

створення системи чорноморського співробітництва відкриває для України перспективи зовнішньополітичної діяльності, що позначається як південно-східний вектор — напрям, який на сьогодні ще недостатньо відпрацьований і його основні принципи ще мусять сформуватися у політичній свідомості українського суспільства. Необхідно, щоб цей напрям став однією з головних парадигм зовнішньої орієнтації України.

Стратегічна мета України, яка ще нечітко визначена в теоріях з питань безпеки, — реалізація її як держави — лідера регіону, тобто виконання Україною лідерської місії в ГУУАМ. Очікування саме такої ролі з боку України не приховує Грузія, зв'язка з якою могла б бути максимально корисною з огляду на спільність європейського і євроатлантичного векторів обох держав. Однак лідерська місія в ГУУАМ вимагала б від України здійснення справді незалежного зовнішньополітичного курсу, що виявилось непосильним завданням у 2001 р. Унаслідок цього після червневого саміту співпрацю в межах ГУУАМ було фактично законсервовано на раніше досягнутому рівні, а наприкінці року майже зовсім заморожено. Істотне погіршення відносин з Молдовою та неготовність втрутитися в російсько-грузинський конфлікт призвело до паралічу цього субрегіонального проекту. Ситуація негативно вплинула на регіональну ідентичність України, яка визначається участю нашої держави в будівництві південно-східної ідентичності.

І ще одне питання, яке варто було б розглянути в контексті процесів розвитку та становлення чорноморської регіональної ідентичності, — це вплив проблеми Чорноморсько-Балтійського поясу на геополітичну ідентифікацію країн Чорномор'я. Поява перших концепцій щодо питання Чорноморсько-Балтійського поясу датується 1998 роком.

Зміст цих концепцій зводиться до такого: нові незалежні держави, що виникли на пострадянському просторі, проводять політику

дистанціювання від Росії. Ідея використати цю обставину в українських інтересах вперше з'явилася в Українській республіканській партії, а з 1992 р. вона стала і політичною ідеєю президента Л. Кравчука, яка була оформлена в рамках концепції Чорноморсько-Балтійського союзу. Основною ідеєю цього союзу в цей період було протидіяти російському впливу, що і призвело до її невдачі.

П'ять років тому ця концепція не знайшла підтримки ні на Сході, ні на Заході.

Погодившись із поділом сфер впливу НАТО та Росії західними кордонами Молдови, України та Білорусі, Захід сам, без участі Росії, підписав концепції Чорноморсько-Балтійського союзу вивок. Це виявилось у бажанні східноєвропейських держав, передусім Польщі, вступити до НАТО та ЄС.

Країни СНД відмовились від ідеї Чорноморсько-Балтійського союзу як нової конфронтаційної моделі побудови європейського порядку.

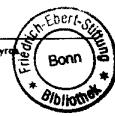
Серйозною перешкодою на шляху реалізації Чорноморсько-Балтійського союзу була також відсутність нових діючих підходів щодо національних меншин та пов'язаних з ними територіальних проблем, які Україна має зі своїми сусідами — потенційними партнерами по Чорноморсько-Балтійському союзу. Ідею союзу стримано сприйняли в регіоні. Не менш важливим було і питання про регіональне лідерство. На цю роль разом з Україною претендувала і Польща, яка запропонувала створення регіональної структури безпеки за свого лідерства.

Тепер в Україні великі надії покладають на Чорноморсько-Балтійський альянс, в якому Україна відіграватиме провідну роль. При цьому враховується той факт, що між державами регіону існувало чимало протиріч у минулому. Сьогодні держави — потенційні учасники майбутнього альянсу — розуміють, що тільки тісне економічне і політичне співробітництво сприятиме їх розквіту і поліпшенню відносин у Європі. Ні у Росії, ні у Білорусі немає причин для непокоєння. Навпаки, співробітництво з альянсом допоможе їм повною мірою використовувати свої можливості в експорті і провідних технологій, і сировини. Україна ніколи не будувала і не будуватиме свою політику на шкоду іншим державам та, передусім, своїм сусідам. Прообразом Чорноморсько-Балтійського союзу слугує шлях «із варяг у греки». Він існував 1000 років

тому, сприяючи процвітанню і Скандинавського, і Балкансько-Причорноморського регіонів. І Україна намагається використати переваги такого альянсу.

Тож, підбиваючи підсумки, варто зазначити, що:

- стратегічне значення регіону полягає в тому, що через нього проходять транспортні комунікації, які поєднують цивілізаційні центри Європи з азіатськими країнами, багатими на сировинні ресурси;
- регіон слугує мостом між Північно-Східною та Центральною Європою й країнами Середземноморського басейну, формуючи спільний простір економічних та політичних інтересів у Європі та Азії в цілому, отже, саме тут Україні важливо зміцнювати власні позиції;
- Чорноморський регіон розташований у південно-східній частині Європи, де історично формувалася елліно-візантійська цивілізація, що зумовило його православно-християнську ідентифікацію, але регіон також можна розглядати як північно-західну периферію ісламського світу, який тут безпосередньо взаємодіє з християнством;
- держави регіону намагаються побудувати свою регіональну ідентичність, створити спільну регіональну економіку, виявити специфічні особливості співробітництва країн регіону, які дозволять створити зону політичної та економічної безпеки в регіоні;
- необхідною передумовою створення структур безпеки в регіоні є чітке визначення концепції побудови спільної регіональної ідентичності чорноморських країн;
- побудова таких структур сприятиме входженню країн до ЄС;
- унаслідок поступового включення країн регіону до європейського потенціалу буде створення нову архітектуру системи європейської безпеки;
- активна участь України в побудові геополітичного виміру чорноморської регіональної ідентичності, тобто вивчення геополітичної ситуації в даному регіоні, його потенціалу та можливостей розвитку дасть змогу Україні визначитися щодо її геополітичної ролі та статусу як регіональної держави і проводити послідовну виважену активну політику;

- активна політика у чорноморському напрямі відкриває широкі можливості для взаємовигідної торгівлі та втілення масштабних економічних проєктів; для України важливо забезпечити себе альтернативними джерелами постачання енергоносіїв, мати власні ринки збуту продукції тощо.

Застосування на практиці всіх цих планів сприятиме прогресивному поступу країни й зміцнить її внутрішньополітичну стабільність.

ПРІОРИТЕТИ ТА СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ ЧОРНОМОРСЬКО- КАСПІЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ РЕГІОНАЛЬНИМ ЕКОНОМІЧНИМ СПІВРОБІТНИЦТВОМ ТА БЕЗПЕКОЮ: РОЛЬ ОЧЕС

Почну свою доповідь з деяких міркувань стосовно безпеки. Політика безпеки повинна базуватися на новій оцінці загроз. Безпека неподільно й тісно пов'язана з економічним та соціальним розвитком. Також до неї відносять і питання, пов'язані з етнічними та релігійними конфліктами, тероризмом, націоналізмом та фундаменталізмом, організованою злочинністю, корупцією, відсутністю демократії, а також з навколишнім середовищем та водними ресурсами.

Не слід недооцінювати роль політиків та політичних ідей як потенційних джерел конфліктів. У цьому контексті невоєнні питання стають чи не важливіші за воєнні. Запобігання конфліктам та контроль за дотриманням громадянських прав також надзвичайно важливі. Верховенство права, повага до прав людини, культура демократії та стабільність демократичних інститутів є базовими принципами безпеки. Та, передусім, що справді необхідно — то це визначення відповідних заходів, які б покращили рівень життя та сприяли економічному зростанню, оскільки беззаперечний той факт, що бідність є однією з найбільших загроз безпеці.

Більш ніж через десять років після падіння Берлінської стіни багато країн Чорноморського регіону і досі борються з важкими наслідками складного перехідного процесу та реструктуризації на шляху до ринкової економіки та демократії західного типу. Ситуація в регіоні свідчить про наявність величезної різниці у рівнях розвитку національних економік та ВВП на душу населення, темпах економічного зростання, інфляції, соціополітичної стабільності, а також про існування різноманітних етнічних груп, культур та релігій. Окрім того, регіон стикається з такими серйозними проблемами, як тероризм, сепаратизм, організована злочинність та нерозв'язані

локальні конфлікти, що підривають політичну та соціальну цілісність регіону та його економічну трансформацію.

Ще однією ключовою проблемою є домінуюча політична культура, що базується на традиційних цінностях та представлена політичними партіями, які, незалежно від приналежності до правого чи лівого крила політичного спектра, схильні до авторитаризму, формуються навколо харизматичних лідерів та об'єднані скоріше на засадах патронажу, аніж ідеології чи спільних цілей. Лояльність до партійного керівництва поєднується з толерантним ставленням до непотизму та корупції, що, в свою чергу, руйнує репутацію політиків як групи та довіру до політичної системи загалом.

Водночас формується громадянське суспільство, що супроводжується енергійним розвитком мас-медіа, збільшенням приватного сектора економіки та дедалі більшим впливом закордону, що за короткий термін може посилити націоналістичні настрої та прояви політичного авантюризму серед населення, проте у довгостроковій перспективі може сприяти переходу до ліберальнішого, толерантного, відкритого суспільства.

Після перерозподілу прав власності, імплементації нових законів та основ регулювання, спроб реструктуризації проблемних фінансових систем та підприємств колишні та нові дійові особи (номенклатура, іноземні інвестори, дрібні підприємці, індустріальні групи, банки, державні агентства, міжнародні організації) беруть участь у новому колі визначення та перерозподілу, що супроводжується поступовим пристосуванням традиційних цінностей, настроїв та поведінки.

Інституційні реформи, зумовлені глобалізацією, та необхідність модернізації системи також спричиняють розподіл сили та впливу. Наприклад, монополії нового капіталізму, з його олігархічними елементами, роблять слабкою соціальну базу підтримки реформ західного типу. Кризи та конфлікти упродовж останніх років у багатьох країнах та регіонах світу, включаючи жорсткі терористичні атаки минулого року, які позначилися і на Чорноморському регіоні, виступають невід'ємною складовою цієї тривожної реальності.

Закінчення «холодної» війни та прискорення процесів глобалізації призвели до більшої взаємозалежності внутрішньої та зовнішньої політики. Вони змусили по-новому визначити поняття *національної держави* та змісту *суверенітету*. Інформаційні та фінансові потоки, пов'язані з глобалізацією, зменшили можливості урядів конструювати та здійснювати

національну політику без урахування зовнішніх факторів, особливо в економіці. Влада розпорошується між новими гравцями, кількість яких збільшується. І хоча поки що національні уряди деякою мірою зберігають свої повноваження щодо прийняття рішень з питань оборони та безпеки, зростає взаємодія в рамках міжнародних та регіональних організацій. Відбувається інтернаціоналізація політики у сферах енергетики, транспорту, телекомунікацій та охорони довкілля. На цьому тлі країни регіону трансформуються та модернізуються під впливом двох паралельних процесів — глобалізації та регіональної інтеграції.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ, ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ ТА ІНТЕГРАЦІЯ

Багато хто переконаний, що реальним довгостроковим вибором для Європи та її периферії є або інтеграція, або конфлікт.

Інтереси держав обумовлені цілою мережею зв'язків між їхніми суспільствами та економіками, що набули форм торгівлі, інвестицій, потоків капіталу, транскордонного співробітництва, масштабного переміщення людей, обміну інформацією, новинами та ідеями, — всього того, що можна назвати одним словом — взаємозалежність.

Однак високий рівень взаємозалежності сам по собі не означає ані співробітництва, ані конфлікту, проте збільшує шанси взаємовідносин. Іноді це сприяє усвідомленню спільних інтересів, в інших випадках може призвести до появи відчуття незахищеності та загрози. Тому необхідно підтримувати та скеровувати взаємозалежність між західним та східним європейськими суспільствами у царині політичних відносин.

Західна Європа не може ізолюватися від можливих негативних наслідків перехідних процесів у Центральній та Східній Європі. Успішний економічний розвиток Східної Європи беззаперечно становить обопільний довгостроковий інтерес, виходячи з міркувань економіки та безпеки.

Так само важливою є оцінка процесу європейської інтеграції у сфері стабільності та безпеки у країнах європейської периферії, таких як країни Чорноморського регіону, Кавказу тощо.

РОЗШИРЕННЯ ЄС

Крах комунізму став історичною нагодою для відновлення єдності Європи. Народи Центральної та Східної Європи висловили прагнення «повернутися до Європи». Гасло «вільна та єдина Європа» долало

кордони. Одинадцять років потому стало зрозуміло, що кордони не зникнуть, а перемістяться, загрожуючи стати новою лінією поділу посткомуністичної Європи.

Де б не вирішив ЄС прокласти свої кордони, комусь все одно це здаватиметься свавіллям, несправедливим та образливим. Поки що без кордонів не обійтись. Однак зрозуміло, що закриті кордони загрожуватимуть діяльності ЄС у відносинах з «великою» Європою, деякі частини якої ще довго не відповідатимуть умовам членства, а дехто назавжди залишиться за його межами. ЄС повинен знайти шляхи активнішої участі у розв'язанні міжнародних проблем поза його кордонами.

Справді необхідним є партнерство з новими східноєвропейськими сусідами ЄС, підтримка їхнього економічного розвитку, соціально-політичної стабільності та адміністративних можливостей, повага до історичних, етнічних та культурних традиційних зв'язків з державами, що залишилися за новим східним кордоном ЄС. Розширення на схід повинно стати новою нагодою для відродження першопочаткової місії ЄС — трансформації моделі європейської політики на засадах примирення, співпраці та інтеграції між різними його регіонами та розвитку регіональних механізмів співробітництва, які можуть виходити за межі території Євросоюзу, країн-кандидатів та інших сусідніх держав.

Регіональні ініціативи безумовно корисні не лише тому, що вони створюють рамки для більш широкого співробітництва в межах регіону, але й сприяють розвитку взаємин між країнами-учасницями, регіоном та зі світом загалом.

У важливій промові перед Міжнародною групою з розв'язання криз 10 липня 2001 року Кріс Паттен сказав: «Для країн регіону недостатньо співробітничати з ЄС. Ми хотіли б, аби вони дедалі тісніше співпрацювали між собою... Деякі проблеми, такі як загрозливий стан доквілля, потребують регіональних рішень. Це стосується і співпраці з питань прикордонного врегулювання, боротьби з організованою злочинністю, щодо сприяння розвитку регіональної торгівлі. Інвестори хочуть бути впевнені не лише у верховенстві права і дотриманні угод, а й у тому, що вони зможуть діяти на регіональних ринках так само, як і на міжнародних. Недостатньо поєднати інфраструктури перешкоджають економічному відновленню. Система

розподілу енергії між країнами надзвичайно обмежена; навіть єдиний енергетичний ринок дозволив би розв'язати чимало енергетичних проблем регіону... Щоб наша стратегія мала сенс, вона повинна відповідати ширшим стратегічним цілям ЄС та об'єднаного європейського континенту. Таким чином, енергетика, інфраструктура та комунікації регіону повинні стати складовою грандіозного плану з відновлення цілісності нашого континенту». Завершуючи, він зазначив: «Від Калінінграда на Півночі, до Кавказу й Центральної Азії, до Балкан Європа оточена дугою небезпек та нестабільності. Ми повинні керувати цією небезпекою та подолати цю нестабільність». У своїй промові пан Паттен говорив в основному про Балкани. Ці твердження стосуються і Чорноморського регіону.

Нова регіоналізація є складовою процесу, який має на меті створення нового світового порядку, коли старий устрій (що базувався на біполярності, конфронтації та балансі сил) зникає. Ми повинні пам'ятати, що прагнення до встановлення порядку залишається; складність у тому, що замість одного всеохоплюючого порядку з'являється тенденція до дрібніших, менших субструктур. Доволі цікавим прикладом території, що була жертвою біполярності і де конфронтацію замінила співпраця, є Чорноморський регіон.

ЧОРНОМОРСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Упродовж багатьох десятиліть країни Чорноморського регіону належали до двох протидіючих військово-політичних блоків. Із закінченням «холодної» війни країни регіону спільними зусиллями вирішили відродити дух співробітництва попри те, що Організація чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) надзвичайно неоднорідне субрегіональне угруповання. Одинадцять держав-членів мають різні економічні та військові потенціали, геостратегічні інтереси та географічні розміри, різні культурні, соціальні та релігійні традиції, різні умови та підходи до членства в євроатлантичних структурах. Попри ці відмінності країни—члени ОЧЕС вирішили, що в них більше спільних інтересів і що шляхом співробітництва вони зможуть краще забезпечити їх вирішення. До цього часу ОЧЕС демонструє значний прогрес у досягненні основних цілей. Тим не менш, у деяких питаннях, де залишається ще багато нерозв'язаних проблем, і був би бажаний більший прогрес.

Для того, щоб відповідати на виклики нового століття та досягти тіснішої співпраці, країнам-учасницям потрібно:

- зміцнити економіки окремих країн та подолати глибокі невідповідності у рівнях економічного розвитку;
- країни ОЧЕС потребують значної зовнішньої фінансової підтримки;
- необхідно встановити тісніші зв'язки між ОЧЕС та ЄС. Від самого початку країни ОЧЕС неодноразово підкреслювали той факт, що вони розглядають ОЧЕС як «невід'ємну складову європейської архітектури» та безпосередньо пов'язують розвиток регіонального співробітництва з процесом європейської інтеграції. ОЧЕС слід також розвивати міцніші зв'язки з країнами Каспійського регіону та Центральної Азії;
- для залучення до регіону іноземного капіталу і серйозних підприємств з-за кордону необхідно досягти більшої стабільності та довіри. Іноземні інвестиції залежать не лише від суто економічних обставин, а й від загальних перспектив регіону. Тому країнам ОЧЕС варто ще успішніше долати не тільки економічні проблеми, але й такі нові загрози безпеці, як організована злочинність, тероризм, незаконний обіг наркотиків, зброї та радіоактивних матеріалів, нелегальна міграція;
- країни ОЧЕС повинні зосередити співпрацю у тих сферах, де регіон має серйозні переваги, або ж там, де присутні європейські чи міжнародні інтереси.

У цьому контексті ОЧЕС варто розвивати спільний енергетичний ринок та взаємопов'язану енергетичну систему. Доцільно також розвивати транспортну структуру, інтегровану до європейських та центральноазійських мереж.

НОВА КОНЦЕПЦІЯ ОЧЕС

31 травня 1999 року ОЧЕС стала повноцінною регіональною економічною організацією, кілька місяців тому вже відзначила свою десяту річницю, і нині потрібна нова концепція для сьогодення та на майбутнє, доповнення її десятирічною робочою програмою, що складалася б з кількох значних проєктів, у котрих були б зацікавлені якщо не всі, то якомога більше країн-учасниць. У цьому контексті дозволяє мені визначити деякі ключові питання стратегічного характеру, які життєво важливі для майбутнього ОЧЕС.

ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПИТАННЯ

ОЧЕС повинна визначитися щодо своєї ідентичності та компетенції. Стосовно останньої, враховуючи масштабність наслідків відкритих та потенційних конфліктів у регіоні, неприхована політизація ОЧЕС повністю паралізувала б весь процес.

З другого боку, розуміючи, наскільки тонкою є грань між економічними та політичними рішеннями, важливо, щоб, доповнюючи співпрацю у сфері «м'якої» безпеки, країни-учасниці намагалися спільними зусиллями розв'язати якомога більше локальних конфліктів. ОЧЕС не зможе посісти поважне місце серед міжнародних організацій, якщо характеризуватиметься як територія конфліктів та потенційної нестабільності.

ЕНЕРГЕТИКА

ОЧЕС повинна позиціонувати себе реальним та надійним учасником дискусії стосовно каспійської нафти та газу й їх транспортування на світові ринки.

Шодо питання трубопроводів, то замість того, щоб виробити спільну стратегію, яка б збалансувала різні інтереси, країни ОЧЕС дозволили йому стати джерелом великих етнічних суперечок, громадянських війн та територіальних спорів.

Ризик полягає в тому, що решта світу, особливо великі нафтові компанії, можуть поступово втратити інтерес, якщо прокладання нових трубопроводів і надалі відкладатимуть через застої, суперечки та демонстрацію сили.

ПИТАННЯ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Чорне море, на узбережжі якого проживають близько 160 млн. населення, стає одним з найбільш забруднених у світі. Інтенсивне перевезення нафти, будівництво нафтових терміналів та витік нафтопродуктів із суден призводять до забруднення води та негативно позначаються на промисловому рибальстві й туризмі. Боротьба із забрудненнями повинна бути серед пріоритетів ОЧЕС. У цьому контексті Каспійське море також слід включити до плану дій, оскільки воно відіграє вирішальну роль у збереженні екологічного балансу і його не можна ігнорувати.

Ще одне питання, пов'язане з цим, — необхідність у постачанні високоякісної питної води за прийнятну ціну для задоволення дедалі зростаючих міських, промислових та сільськогосподарських потреб. На завершення цієї теми зазначу, що екосистеми потрібно належно захищати, а кінцеві споживачі повинні діяти кращого розуміння пріоритетів та практикувати розумне самообмеження.

УЗГОДЖЕНІ ЗУСИЛЛЯ ДЛЯ ПОДАЛЬШОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Після занепаду комунізму сподівання щодо економічних реформ обернулися гірким розчаруванням. Необмежений вільний ринок, не підкріплений інституційною інфраструктурою, у більшості країн регіону призвів до збідніння та відчаю, невиплат багатьом працюючим та військовим заробітної плати, встановлення контролю мафії над ключовими галузями економіки; появи нечисленного й нешанованого класу нових багатіїв, чия заможність базується, головним чином, на крадіжках та зловживаннях; збідніння військових, які не в змозі виконувати елементарних функцій з підтримки безпеки. Першу хвилю ентузіазму щодо Заходу змінила дедалі зростаюча недовіра. Особливі труднощі виявилися в процесі одночасного переходу до демократії та ринкової економіки. Ті, хто постраждав унаслідок економічних змін, користуючись своїм правом голосу, блокують необхідні реформи.

Окремі країни важко самостійно здійснювати процес трансформації, тому ефективніше та доцільніше діяти скоординовано. Можна вчитися на помилках інших і використовувати їх успішний досвід. До того ж позитивні здобутки реформ примножуватимуться та поширюватимуться, якщо сусідні країни рухатимуться у тому ж напрямі.

Втім, завдання перехідного періоду не повинні недооцінюватися Заходом і його потужними фінансовими інституціями, як це траплялося досі. Якщо ми прагнемо уникнути серйозних проблем, необхідно узгодити дії усіх зацікавлених учасників.

ЄС ТА ОЧЕС

Якісно новий рівень відносин між ЄС та ОЧЕС як регіональною організацією залишається ключовим завданням на майбутнє. ЄС не зможе повністю використати свій потенціал зростання, якщо країни

регіону ОЧЕС і надалі перебуватимуть у стані стагнації та відставатимуть від розвинутих західних економік. ЄС має визнати необхідність розвитку співробітництва чорноморського виміру нарівні з північним та середземноморським.

Така ініціатива повинна поєднувати у собі політику ЄС у трьох напрямках — на Балканах, в Причорномор'ї та на Кавказі. Щодо Балканського регіону, то ЄС виявляє тут достатньо високу активність. Стосовно Кавказу також представлено кілька пропозицій щодо Пакту стабільності та інші ініціативи.

ЄС повинен розвивати політику щодо Чорноморського регіону загалом. Після прийняття Румунії, Болгарії та, зрештою, Туреччини його кордони сягнуть Чорного моря. Розширення ЄС фактично створить умови для розвитку нових взаємовідносин з Чорноморським регіоном. Європа повинна усвідомити необхідність активної присутності у цій частині світу і те, що саме ОЧЕС є прийнятним партнером з низки причин: ОЧЕС — це *широкий євразійський простір* площею майже 20 млн. кв. км з населенням 340 млн. осіб. ОЧЕС має *величезні запаси природних, зокрема енергетичних, ресурсів*; ОЧЕС є *мостом* між Європою та Євразією; ОЧЕС є *важливою складовою маршруту транспортування енергетичних ресурсів Каспію та Центральної Азії*; завдяки тісній співпраці з ОЧЕС Євросоюз зможе підняти на якісно новий рівень відносини з такими ключовими країнами європейського прикордоння, як Росія, Україна, Туреччина, країни Каспійського регіону; у порівнянні з іншими регіональними ініціативами в ОЧЕС набагато краще *розвинута інституційна структура*.

ЄС повинен винести політичне рішення щодо визнання ОЧЕС формальним партнером у регіоні. На засадах співробітництва з ОЧЕС геополітичні та економічні інтереси ЄС у цій надзвичайно важливій та вразливій частині світу могли б просуватися значно активніше. Водночас розвиток ОЧЕС також отримав би потужний імпульс. У світлі подій 11 вересня 2001 року ОЧЕС може стати чудовим прикладом того, як зовсім різні країни можуть не лише співіснувати, а й тісно співпрацювати у багатьох галузях. Шляхом співпраці з ОЧЕС Євросоюз може розкрити своєрідну парасольку стабільності над цілим регіоном — від Атлантики до Центральної Азії.

ОЧЕС ТА КАСПІЙСЬКИЙ БАСЕЙН

Добре відомо, що Каспійське море та прилеглі території перебувають у центрі міжнародної уваги не лише через величезні енергетичні ресурси, а й з точки зору геополітики. Трагічні події 11 вересня зробили Центральну Азію та прилеглі території однією з «найгарячіших» частин світу.

Аналіз *енергетичної геополітики* повинен включати Південно-Східну Європу, Росію, Чорне море, Каспійське море, Центральну Азію аж до Перської затоки. На цій величезній території триває інтенсивна політична та комерційна гра, насамперед за контроль над енергетичними ресурсами та експортними шляхами. Деякі аналітики порівнюють цю ситуацію з суперництвом вікторіанської Англії та царської Росії у 19 столітті. І хоча змінилися ключові гравці, їхні цілі та методи, проте ставки залишилися ті самі: могутність, вплив, безпека, заможність. Незважаючи на значний нафтогазовий потенціал Каспійського басейну, нинішня інфраструктурна слабкість та неадекватні капіталовкладення роблять видобуток та транспортування цього багатства на світові ринки доволі проблематичним. Нафтові компанії та країни регіону вивчають пропозиції щодо маршрутів транспортування на середньо- та довгострокову перспективу, обґрунтування, оцінки витрат та ризиків.

Нині розглядається більше десятка варіантів. Усі вони мають слабкі місця — чи то пролягають через політично нестабільні території, чи вимагають значних витрат, що зумовлені складними географічними умовами або ж відстанями, або політично неприйнятні, оскільки зачіпають стратегічні інтереси того чи іншого ключового регіонального гравця. Я не маю наміру аналізувати чи бодай торкатися цих питань.

Мені хотілося б зазначити той факт, що стратегічні інтереси країн ОЧЕС та Каспійського регіону або збігаються, або доповнюють один одного. Тому надзвичайно важливо заохочувати співробітництво між ними, наскільки це можливо. Подальше розширення ОЧЕС за рахунок вступу каспійських держав було б вельми позитивним кроком у цьому напрямі.

НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Хотілося б відзначити ще одне, а саме — наукове співробітництво. Незважаючи на нинішні економічні проблеми, усі країни ОЧЕС мають надзвичайно цінний ресурс, який, на мою думку, є найбільшою цінністю в майбутньому: науковий та академічний потенціал.

Аби зберегти ці переваги, ми повинні бути впевнені, що наукові дослідження відповідають реальним потребам економіки та суспільства. Я широко переконаний, що наукове співтовариство країн ОЧЕС має велике значення не лише для економічного зростання держав ОЧЕС, а й Європи і загалом світу.

Нині можна сказати, що однополярна міжнародна система, яка утворилася після розпаду Радянського Союзу, характеризується значно більшою нестабільністю та небезпекою, особливо це стосується невеликих країн.

Водночас глобалізація міжнародної економіки робить національні економічні системи набагато вразливішими та хиткішими. Ми спостерігаємо появу різноманітних регіональних груп та ініціатив. Для багатьох країн участь у таких спільнотах є чи не єдиним шляхом гарантування безпеки та економічного зростання.

Регіональне співробітництво не панацея. Це надзвичайно складний процес, що обіцяє вигоди та нові можливості, але водночас несе з собою нові виклики та неминучі загрози для всіх учасників. Щоб бути успішним, регіональне співробітництво повинно спиратися на відповідну організаційну структуру, на необхідні людські та фінансові ресурси та на готовність держав-учасниць пожертвувати вузькими національними інтересами заради блага регіону загалом.

СПІЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕРЕСИ КРАЇН ЄС ТА ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКОГО РЕГІОНУ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Глобальна економіка є історично новою реальністю, що відрізняється від традиційної світової економіки. За визначенням одного з її апологетів — відомого французько-американського соціолога іспанського походження Мануеля Кастельса, «глобалізація характеризує економіку, спроможну працювати як єдина система в режимі реального часу в масштабі усієї планети». Процес глобалізації світової економіки відбувається вкрай нерівномірно.

На сьогодні існує кілька концепцій глобалізації: консервативна, неоліберальна, центристська, радикальна тощо. На їх різноманітність звернув увагу в травні 2001 року на четвертій міжнародній Кондрацьківській конференції президент Міжнародного інституту перспективних проблем соціокультурного та політичного розвитку Тимофій Тимофєєв, який визначив і цілу низку протиріч глобалізації, серед яких основні:

- протиріччя між загальнолюдськими інтересами у взаємопов'язаному світі та національно-етнічними особливостями, між глобалізацією та прагненнями до ідентичності, до самоврядування народів, соціальних спільнот, особистостей;
- проблема сумісності та несумісності різних локальних цивілізацій, проблема, яка не пом'якшується, а ще більше загострюється в період прискореної глобалізації;
- протиріччя між гомогенізацією та диверсифікацією, об'єднанням та фрагментацією, інтеграцією та протидіючими тенденціями.

У фундаментальній праці Людвіга фон Мізеса «Людська діяльність: трактат з економічної теорії» закладено підґрунтя й для аналізу ролі економічних інтересів у сучасній світовій системі. Остання системна робота видатного австрійського економіста, присвячена безпосередньо

праксиології, тобто загальній теорії людської діяльності, що й виникла з класичної політичної економії, у своєму складі має спеціальну XXIV главу, сама назва якої свідчить про безпосереднє відношення до предмету наших досліджень, — «Гармонія та конфлікт інтересів». Починає її вчений з аналізу відомої тези, якої дотримуються дуже багато людей на земній кулі: «виграш однієї людини обертається втратою для іншої; жодна людина не має прибутку, окрім як шляхом втрат для інших людей». Цієї догми, як стверджує Мізес, дотримувалися ще античні автори, а в середньовічній Європі її першим сформулював видатний французький філософ Мішель Монтень, у зв'язку з чим її можна назвати догмою Монтеня. Закінчував цю книгу Мізес у часи післявоєнного перерозподілу світу та сфер впливу в ньому, передусім між СРСР та США, з формуванням біполярного геополітичного світу. Так, про конфлікти нашої епохи Мізес писав: «конфлікти виникають не внаслідок функціонування вільного ринкового суспільства. Можливо, припустимо називати їх економічними конфліктами, оскільки вони зачіпають ту чи іншу сферу життя людей, яка у звичайній мові відома як сфера економічної діяльності. Але буде серйозною помилкою на основі цього означення роботи висновок про те, що джерелом цих конфліктів є обставини, котрі розвиваються в рамках ринкового суспільства. Їх породжує не капіталізм, а саме антикапіталістична політика, спрямована на обмеження функціонування капіталізму. Вони є наслідком втручання різних держав у виробництво, торгових та міграційних бар'єрів, дискримінації іноземної робочої сили, іноземної продукції та іноземного капіталу.

Безумовно, слід визнати, що наше століття повне конфліктів, що породжують війну... Жоден з цих конфліктів не може виникнути у вільній ринковій економіці. У такому світі... жоден індивід не зацікавлений у розширенні розмірів території своєї країни, бо він аж ніяк не може вийти від такого посилення. Завоювання стають невігідними і війна виходить з уживання...

Лібералізм не плекає надію на скасування суверенітету національних держав, цей намір призведе до нескінченних війн. Він спрямований на загальне визнання ідеї економічної свободи. Якщо всі люди стануть ліберальними і зрозуміють, що економічна свобода найкраще слугує їхнім власним інтересам, то національний суверенітет більше не породжуватиме конфлікти та війни. Міцним мир роблять не угоди й узгодження і

не міжнародні трибунали та організації, подібні до покійної Ліги націй або її спадкоємиці Організації Об'єднаних Націй. Якщо принципи ринкової економіки поділяють усі, то нема потреби в таких палативах; якщо ні, то вони некорисні. Міцний мир може бути результатом зміни ідеології. Поки люди чіпляються за догму Монтеня і думають, що вони не можуть процвітати економічно, окрім як за рахунок інших країн, мир завжди залишатиметься нічим іншим, як періодом підготовки до наступної війни. Економічний націоналізм не сумісний з міцним миром»

І цей заповіт може бути підґрунтям для відстоювання національних інтересів у розбудові зовнішньоекономічних і зовнішньополітичних зв'язків України, роль якої у загальносвітових геополітичних та геоekonomічних процесах в умовах глобалізації та регіоналізації світ-економіки (термін видатного французького вченого системного мислення Фернана Броделя) тільки визначається.

Економічні інтереси в системі геополітичних та геоekonomічних координат світу набувають дедалі більшої ваги. Їх роль особливо посилюється в умовах глобалізації світової економіки, де економічні інтереси визначають не тільки господарчу, а й політичну взаємодію між державами. Причому на зміну воєнним і воєнно-політичним вагам впливу одних держав на інші (перш за все США та інших розвинутих країн) приходять економічні форми їх тиску через міжнародні фінансові організації (МВФ, СБ, ЄБРР та інші). Так, наприклад, професор університету Нанзан (Японія) К.Цутомо констатує факт зміни пріоритетів політичної боротьби великих держав на світовій арені за умов збереження самого феномену цієї боротьби: «Сполучені Штати під час «холодної» війни вважали своїм найвищим пріоритетом національну безпеку, а тепер дедалі більше будують свою політику на економічних інтересах. Це є знак того, що змагання між державами зміщується від боротьби за зверхність у силі до боротьби за зверхність у багатстві».

Поряд з тотальною глобалізацією економічної та політичної діяльності в системі міжнародних відносин визначальними у світі стали також процеси формування і розвитку потужних регіональних союзів, які мають, насамперед, спільні економічні інтереси, іноді ідеологічні, політичні та інші. Так, наприклад, ще в рік розпаду СРСР, після ліквідації Ради економічної допомоги (РЕВ) уряди трьох провідних держав цього об'єднання, що зникло з геополітичної та геоekonomічної карти світу, — Польщі, Угорщини та Чехословаччини — створили в

угорському місті Вишеграді Центральноевропейську угоду про ЗВТ (СЕФТА — Central European Free Trade Agreement), тобто «трійку», що через рік, у січні 1993 р. у зв'язку з мирним поділом Чехословаччини на Чехію і Словаччину стала «чотвіркою», ще через три роки — 1 січня 1996 р. до них приєдналася Словенія — перетворилася на «п'ятірку», а сьогодні це «сімка» країн Вишеградської угоди — з півторарічним інтервалом до них приєдналися: 1 липня 1997 р. — Румунія і 1 січня 1999 р. — Болгарія. Але оскільки саме ці країни стоять першими у черзі до вступу в ЄС, де ЗВТ давно функціонує, цілком природною є перспектива еволюційного відмирання цього об'єднання країн Центральної Європи з розширенням Європейського союзу за рахунок цих країн.

Таким чином, регіоналізація є процесом, паралельним глобалізації, з одного боку, доповнюючи її тенденції у рамках цивілізацій, що поєднують спільними інтересами десятки країн одного або кількох континентів, а з другого — в ній присутні елементи локалізації груп країн, навіть на рівні окремої цивілізації, яких сьогодні налічується на планеті близько десяти. Як і в Шпенглера та Гантінгтона — свого часу нами виділено також 8 цивілізацій, але сама класифікація їх відрізняється. Окрім цього, давно існує принциповий поділ народів за вектором Захід—Схід, який щодо господарчого життя враховував Карл Маркс у своєму «Капіталі», говорячи про східну модель відтворення, а Редьярд Кіплінг взагалі казав: «Захід є Захід, Схід є Схід і разом їм не зійтись ніколи». Останнім часом багато уваги приділяється і вектору Північ—Південь, але, разом з тим, особливо після катастрофічних подій 11 вересня 2001 р., простежується і деяка єдність цивілізацій за обома векторами перед планетарними загрозами, про що ми писали ще напередодні цих подій. Це якісно вищий рівень співробітництва між окремими країнами, коли досягається значний ступінь єдності національних відтворювальних процесів з урахуванням факторів, що обумовлюють і спільність духовних інтересів. При цьому в умовах збереження суверенітету держав та існування між ними ринкових відносин особливого значення набуває узгоджений розвиток сфер співробітництва, включаючи і спільні інтереси в гуманітарній сфері — у релігійних питаннях і взагалі ментальній спорідненості інтересів різних народів.

Як уже зазначалося, головним двигуном об'єднання країн у рамках окремих мегарегіонів є їх спільні економічні інтереси, що й обумовлюють їх взаємну інтеграцію. Хоча не з усіма країнами — членами

співтовариства ГУУАМ Україна формально підписувала двосторонні угоди про стратегічне партнерство, участь держав у цій організації, що поєднала їх разом завдяки спільним економічним інтересам, припускає його існування не тільки в господарчій сфері. Після подій 11 вересня у США країни — члени організації ГУУАМ, до складу якої входять Грузія, Україна, Узбекистан (з певними, нещодавно ініційованими цією країною обмеженнями), Азербайджан і Молдова, заявили про активну участь у консолідації зусиль співтовариства щодо боротьби з міжнародним тероризмом. У спільній заяві держави рішуче засудили дії терористів у США і виступили за те, щоб сили, які стоять за терористами, були заслужено і суворо покарані. Події 11 вересня наочно продемонстрували необхідність створення в системі міжнародних відносин передумов, які виключили б вірогідність повторення подібних трагедій.

Що стосується передісторії створення співтовариства ГУУАМ щодо закавказьких країн, то відновлення територіальної цілісності і зміцнення державності Грузії та Азербайджану правлячі еліти домоглися за допомогою ЄС і США. Європейський союз запропонував країнам Південного Кавказу проект нового шовкового шляху — транспортного маршруту Схід—Захід в обхід Росії й Ірану. У 1993 р. ЄС висунув проект TRACECA, тобто транспортного коридору Європа—Кавказ—Азія, що мав би відкрити країнам Закавказзя і Центральної Азії виходи на європейські і світові ринки і позбавити РФ її пріоритетного впливу в стратегічному регіоні.

Маршрут, що з'єднав поромними переправами порти північно-західного Причорномор'я з Поті і Батумі, пролягав далі залізницею і автомобільною магістраллю до Баку і потім, через Каспійське море, до порту Туркменбаши. Реалізація проекту враховувала братерські відносини між Азербайджаном і Грузією. Як зазначав президент Грузії Едуард Шеварднадзе, «Грузія без Азербайджану — геополітичний глухий кут, так само, як Азербайджан без Грузії». При цьому Росії було чітко визначено місце — на периферії маршруту, і тільки після врегулювання конфлікту в Абхазії.

Існує уявлення, що зараз проект TRACECA нібито реалізується успішно. Досягнуто домовленості про великотоннажні морські перевезення Каспійським і Чорним морями, укладено угоди про конкурентні ставки транзиту, спрощення прикордонного режиму і митних процедур,

до 50 % знижено тарифні розцінки. У 1996 р. керівниками Грузії, Азербайджану, Туркменістану й Узбекистану було підписано Серахську угоду про співробітництво в галузі врегулювання транзитних перевезень. У 1998 р. на Бакинському саміті було підписано багатосторонню транспортну угоду. Європейським банком реконструкції і розвитку (ЄБРР) на проект TRACECA виділено 50 млн. єко і 190 млн. доларів, Всесвітнім банком — 250 млн. єко. Питання не тільки в тім, на що пішли ці й інші чималі грошові суми в умовах всеосяжної корупції, що процвітає в країнах Кавказького регіону. За рейтингом «Трансперенсі інтернешнл» рівень корупції в Азербайджані за кількістю випадків підкупу чиновників був оцінений у 96 пунктів зі 100 можливих, рівень корупції в Грузії — у 87 пунктів, Вірменія і Росія одержали по 82 пункти. Необхідно також враховувати, що навіть за офіційними даними ЄС, до 60% фінансової допомоги, наданої країнам Закавказзя в рамках програми TACIS (програма ЄС, яка має на меті технічне сприяння країнам СНД), витрачається на оплату послуг консультантів і експертів із західних консалтингових фірм і компаній. У ряді випадків на оплату праці міжнародних експертів пішли всі виділені кошти.

Залишається незрозумілим головне — наскільки рентабельний проект транспортного коридору, що проходить через кілька країн з незбалансованою політикою і хиткою економікою, з різними законами і митними правилами. За наявними оцінками, тарифи на перевезення зерна, бавовни і контейнерів російськими залізницями в 1,7 раза, а нафти і кольорових металів — у 1,2 раза нижче, ніж за маршрутом TRACECA. Крім того, потрібно враховувати нерозвиненість інфраструктури і слабкий розвиток залізничної мережі Грузії й Азербайджану, необхідність всеосяжної реконструкції їхніх портів. Незрозуміло також, наскільки безпечний цей маршрут в умовах політичної нестабільності, пов'язаної з можливою зміною правлячої еліти у Грузії та Азербайджані після виходу від влади Шеварднадзе й Алієва, вік яких критичний, а питання міжнародних конфліктів у Абхазії та Нагірному Карабасі ними поки що не врегульовані.

Нині зацікавлені європейські країни намагаються підключити до проекту TRACECA Болгарію й Румунію, тим більше, що ці держави разом з країнами ГУУАМ (за винятком Узбекистану, який до того ж майже вийшов із цього співтовариства) входять до Організації чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). 26 жовтня 2001 р. в турецькому

місті Анталія Україна прийняла головування в ОЧЕС на період з 1 листопада 2001 року до 1 травня 2002 року. За майже десятилітню історію існування ОЧЕС Україна вже головувала в організації — 1997 року. Саме в той період був підготовлений статут, який перетворив ОЧЕС з регіональної ініціативи на міжнародну організацію. Внесок нашої країни в розвиток економічного співробітництва в Чорноморському регіоні одержав визнання членів організації на Ялтинському саміті, що відбувся 1998 р. Україна сьогодні є одним з лідерів ОЧЕС, що повною мірою відбиває її положення в регіоні Центрально-Східної Європи.

Україна — одна з країн-фундаторок ОЧЕС — зіграла помітну роль у його перетворенні на міжнародну організацію. Участь в ОЧЕС цілком відповідає національним інтересам України і дозволяє розвивати економічне співробітництво з країнами Чорноморського регіону, з якими нашу державу багато що пов'язує. Мало того, ОЧЕС є одним з інструментів будівництва цілісного європейського економічного простору, дозволяє уникнути появи нових розділових ліній на європейському континенті, пом'якшити наслідки розширення ЄС для країн, що на сьогодні поки залишаються поза його новими кордонами. У цьому контексті участь в ОЧЕС є складовою частиною євроінтеграційного курсу України, що передбачає активне залучення нашої країни до регіонального співробітництва.

Наша країна зацікавлена в розширенні і поглибленні співробітництва в рамках ОЧЕС і в підвищенні ролі й авторитету цієї регіональної організації. Це було основним мотивом її дій на посаді голови. В Україні на державному рівні розроблено програму головування, яку виконували в тісній взаємодії всі структурні елементи ОЧЕС, за участю робочих органів організації, ділової ради, Парламентської асамблеї ОЧЕС, Чорноморського банку торгівлі і розвитку (ЧБТР). Але успішне виконання цієї програми багато в чому залежало від характеру взаємодії по лінії ОЧЕС — ЄС, яка поки що до кінця не визначена.

Кількісним показником економічної інтеграції може слугувати частка товарообміну між країнами, що беруть участь у кооперації виробництва в різних галузях, в їх загальному зовнішньоторговельному обороті. Говорити про реальну інтеграцію можна, коли ця частка переважає. Так, у Європейському союзі (ЄС) частка поставок між країнами-членами (15 західноєвропейських країн) досягла 62% загального їх експорту і 61% загального імпорту. Якщо ж проаналізувати сучасні тенденції, що

спостерігаються сьогодні в трансформаційних процесах ЄС, то звертає на себе увагу їх неоднозначність.

По-перше, у процесі інтеграції різних країн у різні об'єднання і політичного, й економічного спрямування не використовується концепція науково обґрунтованої межі інтеграційних процесів. Це однаковою мірою можна сказати і про НАТО, і про ЄС. Так, наприклад, претендентом на вступ до Європейського союзу є на 97% своєї території азіатська держава Туреччина, яка вже є членом НАТО. До речі, населення цієї країни в більшості сповідує іслам сунітського напрямку, хоча влада в країні, на відміну від сусіднього Ірану, світська. Прикметно, що навіть у повідомленнях про перемогу збірної Туреччини з футболу на чемпіонаті світу поточного року про неї йшла мова як про європейську державу.

Слід зазначити, що для процесів економічної інтеграції така межа науково обґрунтована видатним англо-американським економістом Рональдом Гаррі Коузом, якому було присуджено Нобелівську премію в галузі економіки 1991 р. «за піонерні роботи з проблем трансакційних витрат і прав власності». Теорія трансакційних витрат уперше викладена в статті Коуза 1937 р., але застосування її в практичній західній економіці довелося чекати майже півстоліття. У роботі «Теорія фірми» він досліджував поведінку фірми на ринку як двох фундаментальних складових «інституціональної структури економічної системи». У цій статті він відповів на запитання: чому виникає фірма і яка межа її зростання, пов'язана з перевищенням внутрішніх витрат фірми в порівнянні з мінімізованими ринковими трансакційними витратами. До останніх належать витрати, пов'язані зі збиранням та обробкою інформації, проведенням переговорів та прийняттям рішень, контролем та юридичним захистом виконання контрактів в умовах ринку. Коуз стверджує, що виникнення фірм викликано необхідністю економії трансакційних витрат шляхом заміни їх функцій засобами внутрішньо-фірмового управління вертикально інтегрованих ієрархічних структур, що функціонують за принципами прямих наказів-команд.

Поняття трансакційних витрат стає дедалі важливішим у сучасній економічній теорії та господарчому житті. За оцінками Дугласа Норта та Уоліса, які в роботі 1986 року встановили, що «більше 45% національного доходу припадає на трансакції, мало того, ця частка за останнє сторіччя зросла приблизно на 25%. Це означає, що трансакції споживають дуже ве-

лику і дедалі зростаючу частку ресурсів національної економіки». Зрозуміло, що через 15 років ця частка перевищила 50% американського національного продукту, тобто майже 4 трлн. доларів, оскільки ВВП США наприкінці тисячоліття вже перевищив 8 трлн. доларів і становить близько третини від світового. Наскільки вертикальна інтеграція дозволяє економити трансакційні витрати, фірма витіснює ринок. І тільки з розростанням фірми до межі, за якою її накладні витрати перебивають трансакційні витрати вільного ринку, останні зупиняють нарощування корпоративних монстрів. Справа в тому, що координація економічної діяльності за допомогою наказів з єдиного центру також пов'язана з великими витратами, які з розширенням фірми або корпорації зростають мов снігова лавина, що добре було видно в радянські часи з розростанням міністерських монстрів, не кажучи вже про таких супермонстрів, як держплани СРСР і УРСР та інших союзних республік, що путами обов'язкового виконання або стимульованого перевиконання планів-наказів пов'язали все народне господарство СРСР, позбавивши господарської свободи безпосередніх їх виконавців.

Але незважаючи на вказані обмеження, фірма або корпорація в ринковому середовищі є головним його суб'єктом. І сам Коуз у своїй нобелівській лекції з досить символічною назвою «Інституціональна структура виробництва» стверджував:

«Немає сумніву, що визнання економістами важливості ролі фірми у функціонуванні економіки підкаже їм потребу ближче дослідити її діяльність».

Праці Олівера Вільямсона та інших авторів дали більше розуміння чинників, які керують тим, що робить фірма і як вона це робить... Та було б неправильним вважати, що найважливішим наслідком публікації «Природи фірми» для економічної науки стало привертання уваги до важливості фірми в нашій сучасній економічній науці... На мій погляд, у майбутньому важливим внеском цієї статті в економічну науку вважатимуть недовзначне введення до економічного аналізу трансакційних витрат.

У «Природі фірми» я стверджував, що наявність трансакційних витрат приводить до виникнення фірми. Насправді ж ефекти цього в економіці скрізь. Бізнесмени, обираючи способи ведення справ і вирішуючи, що слід виробляти, мають враховувати трансакційні витрати. Якщо витрати на проведення обміну більші, ніж вигода від цього обміну, то цей обмін не відбудеться, і розміщення виробництва як результату спеціалізації не буде.

Таким чином, трансакційні витрати позначаються не лише на контрактних домовленостях, а й на тому, які виробляються товари і послуги. Невключення трансакційних витрат до теорії залишає нероз'ясненими багато аспектів роботи економічної системи, включно виникнення фірми, але й багато ще чого іншого».

Коуз далі висловлюється в своїй нобелівській лекції: «Цінність включення таких інституціональних факторів до корпусу традиційної економічної теорії «Мейнстріма» прояснює нещодавні події в Східній Європі. Коштимі комуністичним країнам радять перейти до ринкової економіки, і їхні лідери хочуть цього, але без відповідних інституцій неможлива жодна якоюсь мірою значна ринкова економіка. Якби ми більше знали про власну економіку, тоді мали б більше підстав радити їм».

І як тут не згадати про поради МВФ та інших міжнародних фінансових організацій, що завдали великої шкоди господарству України та інших країн СНД.

З одного боку, ЄС стоїть на вершині світової економічної інтеграції, оскільки практично вже увійшов до єдиного економічного простору, який навіть має спільну валюту для всіх фінансово-грошових розрахунків — євро. З другого боку, Великобританія (а, по суті, й Швеція), що є країнами—членами ЄС, ще три з гаком років тому утримались від вступу до його Валютного союзу (третю країну—члена ЄС Грецію не пустили до нього через невідповідність різноманітних монетарних показників розвитку її економіки нормам, узгодженим країнами Союзу). Водночас сьогодні навіть країни, що є членами ЄС або офіційно домагаються вступу до нього, змінюють своє ставлення до Європейського союзу.

Ретельний аналіз втрат і переваг, що приносить членство в ЄС, наприклад, Великобританії, показує, що економічний ефект від нього не перевищує 1% її ВВП. По-перше, вихід із союзу і автоматична відмова від задоволення вимог «абсурдної з точки зору Англії» єдиної агропромислової політики ЄС дозволить Великобританії заощаджувати від 0,5% до 1% її ВВП. Далі, запровадження митних тарифів на британський експорт в інші європейські країни у разі виходу Лондона з ЄС у будь-якому випадку не перевищить 0,75% ВВП Великобританії. Така незначна величина пояснюється тим, що, відповідно до вимог Світової організації торгівлі (СОТ), середня величина імпорتنних тарифів для ЄС не перевищує 6%. Окрім того, потенційні втрати для Лондона в цьому ви-

падку значною мірою пом'якшаться через наступну корекцію валютних курсів і номенклатури експортованих товарів. Ще одним аргументом на користь виходу може стати скасування прийнятого в ЄС імпортного тарифу на товари, що надходять у країни союзу ззовні. У свою чергу, останнім аргументом на захист позицій «єврооптимістів» (прихильників переваг для Англії від її інтегрування в ЄС) є можливе скорочення прямих іноземних інвестицій унаслідок припинення членства Великобританії у Європейському союзі.

Саме по собі скорочення обсягів прямих іноземних інвестицій, навіть якщо воно і відбудеться, не обов'язково негативно позначиться на стані британської економіки. Справа в тому, що, подібно до інших країн, Великобританія дотує прямі іноземні інвестиції, прагнучи реалізувати пов'язані з ними так звані непрямі переваги, що полягають у стимулюванні внутрішнього попиту, імпорту інноваційних технологій чи нових методів менеджменту. Однак реальний позитивний ефект від цих «непрямих переваг» для Великобританії не очевидний, і навіть якщо він й існує в реальності, його вочевидь недостатньо, щоб утримувати іноземних інвесторів у країні за рахунок державних дотацій.

На користь виходу з ЄС можуть бути і такі обставини, як можливість укладання між Англією і Європейським союзом угоди про вільну торгівлю, подібною до тієї, що уклала Швейцарія. У цьому випадку потенційних переваг від припинення членства в ЄС збільшиться, а потенційні втрати, навпаки, скоротяться. У свою чергу, Великобританія зможе укладати аналогічні угоди й з іншими країнами чи ж просто пом'якшити свій зовнішньоторговельний режим в односторонньому порядку. Іншими словами, можливий вихід Великобританії з ЄС аж ніяк не підходить під те визначення «економічного самотубства», яким поспішили охрестити такий варіант розвитку подій «єврооптимісти». Головною причиною, що утримує Лондон у союзі, як і раніше, залишається саме політика.

Це підтверджує позаторішний виступ британського прем'єр-міністра Тоні Блера на конференції лейбористської партії, під час якого він зробив сенсаційну заяву щодо відносин його країни і ЄС. За словами Блера, атаки терористів на США наочно продемонстрували величезне значення співтовариства. Для Британії це «співтовариство» означає ще й поглиблення зв'язків з іншими країнами ЄС. Таким чином, за словами Блера, початок повномасштабної війни з тероризмом підкреслює важ-

ливість вступу Лондона до Єврозони. Цей дещо несподіваний висновок виклавши тим більше суперечливу реакцію, що до останнього часу представники влади посилено заперечували той факт, що членство в ЄС несе не тільки (і не стільки) економічні, а й політичні переваги.

Таким чином, нова позиція прем'єра Блера показує, що саме політика є основною причиною, що обумовлює важливість членства в ЄС для Великобританії. Економічний ефект, незалежно від того, позитивний він чи негативний, у будь-якому разі залишається надто незначним. До речі, саме Тоні Блер ще на жовтневому 1998 р. саміті ЄС в австрійському місті Перчи запропонував створити єдину європейську армію, яка брала б участь у зонах локальних конфліктів з метою їх попередження та пом'якшення. Він тоді недвозначно і впевнено сказав: «Якщо ми хочемо, щоб Європа мала рівний з американським вплив, з нашого боку мають бути виявлені прагнення та спроможність діяти у воєнних обставинах». І після бомбардувань Югославії 1999 р. та окупації території Косова військами блоку НАТО його Генеральний секретар Хав'єр Солана перейшов до ЄС на посаду високого представника з питань загальної зовнішньої політики та безпеки.

Сьогодні своє ставлення до членства в ЄС переглядають і країни, які є першими кандидатами на вступ до нього. Естонія, що тривалий час має особливу прихильність ЄС у порівнянні з іншими кандидатами, по суті, відмовляється від союзу з Європою. Невже можливо, щоб країна, яка є беззаперечним кандидатом на вступ до ЄС, висловила свою зневагу Брюсселю? Виявляється, Естонія на це здатна: позаторішнє опитування суспільної думки вочевидь показало переважання скептичних настроїв естонців стосовно об'єднання з ЄС. Згідно з даними опитування, проведеного ще у травні цього року дослідницькою фірмою EMOR, відсоток естонців, що висловилися проти приєднання до ЄС, зріс до 54%, тоді як тільки 35% вітають вступ до Європейського союзу. Найменше підтримували перспективу вступу Естонії до ЄС найзаможніші і найбідніші прошарки населення.

«Дехто думає, що справи в Естонії сьогодні йдуть так добре, що їй не потрібен ЄС, інші побоюються, що така бідна країна слугуватиме ЄС смітником», — каже Генріх Хололей, глава відділу європейської інтеграції в естонському уряді. — Популярність ЄС упала серед цілого ряду країн-кандидатів, зокрема Чехії і Латвії. Однак Естонія, схоже, у крайній опозиції, до якої спонукала безліч мотивів». Якщо в Польщі й у більшості

інших країн найбільш затятими опозиціонерами є сільські жителі, то населення Естонії, що на рівні з Латвією і Литвою була колишньою радянською республікою, не прагне так запросто розпрощатися зі своїм суверенітетом і вступити до нового союзу. Мало того, Естонія убивально розквітла за десять років, протягом яких обраний жителями країни уряд проводив необхідні для розвитку реформи. Тепер естонці побоюються, що такі консервативні держави ЄС, як, наприклад, Великобританія, в якій також існує специфічне ставлення до Союзу, нав'язуватимуть їхній батьківщині свої принципи керування.

Іронія полягає в тому, що опозиційні настрої зростають у країні, що тривалий час була улюбленицею ЄС серед інших кандидатів. Вона навіть далі, ніж інша улюблениця ЄС — Словенія, просунулася в переговорах про умови об'єднання. Присутність Естонії в ЄС схвалюється всіма впливовими політичними партіями в уряді й опозиції. *«Естонія готова до статусу європейської держави, але не готова до статусу члена союзу європейських держав»*, — сказав Малл Хеллам, директор «Основ відкритої Естонії». Естонський уряд має намір провести «консультативний» референдум орієнтовно в 2003 році. За попередніми даними ЕМОР, 53% естонців проголосують на референдумі «за», і 59% збираються виступити «проти», тобто близько десятої частини свідомих естонців вагаються щодо рішення, яке визначить остаточно баланс переваг та загроз на призначений момент вступу Естонії до ЄС.

«На чолі Європейського союзу в цей момент стоять соціалістичні уряди, а соціалізм прагне до розширення і поглинання», — стверджує академік Ігор Гразін, що був головним натхненником скептичних настроїв естонців щодо ЄС. Він свідчить: *«Європейському союзу так само потрібна Естонія, як Карлу Марксу був потрібен уесь світ»*. Естонія за рівнем свого розвитку обігнала не тільки всі колишні комуністичні держави, а й більшість країн—членів ЄС, відповідно до міжнародного Індексу економічної свободи, опублікованого Wall Street Journal і Heritage Foundation. Перед естонським урядом і Європейською комісією стоїть питання, яким чином реагувати на ситуацію, що створилася: застосувати політику батога чи пряника? Уряд нещодавно найняв одного з авторитетних журналістів країни Ханнеса Румма, аби він очолив Міністерство інформації Європейського союзу, і він терпляче намагався втовмачити своїм колегам переваги європейських субсидій на будівництво шляхів. Ті, хто вважає приєднання Естонії до ЄС дуже бажаним, дума-

ють, що ключову роль у повороті суспільної думки на користь союзу може зіграти страх. *«Люди абсолютно забули фактори геополітичного розташування Естонії і свою історію»*, — дивується пан Хололей. Один із членів Європейської комісії відзначив, що Брюссель висуває ще один козир, погрожуючи яким, без зусиль утихомирити представників естонської бізнес-еліти, що збунтувалися. *«Ви вже бачили всі переваги членства в ЄС, — сказав він, маючи на увазі вільну торгівлю з Європою. — Немає жодних гарантій, що вони залишаться у тому випадку, якщо Естонія, не дай, Боже, відмовиться від вступу до ЄС»*.

Тож Україні також потрібно серйозно прорахувати втрати та досягнення, які економіка країни може мати від вступу до ЄС. Неупередженої оцінки потребує і політична незалежність країни в ЄС. Адже у Великобританії й Ірландії сьогодні поширюється думка, що їм не потрібен такий Європейський союз. Свого часу радикальні реформи, що включали скорочення податків, зниження інфляції, приватизацію державного промислового і житлового секторів, проведені під керівництвом легендарної Маргарет Тетчер, дозволили економіці Великобританії вийти на провідні позиції в Європі. Сьогодні аби зберегти економічні досягнення і політичну незалежність своєї батьківщини, британці повинні дотримуватися надзвичайної обережності щодо подальшого розвитку Європейського союзу. Справді, питання про майбутнє фунта стосується не тільки національної валюти Великобританії, воно стосується долі всієї британської нації та її права на самовизначення.

Лідери ЄС вже давно не приховують того, що їхня справжня мета полягає не тільки і не стільки в забезпеченні режиму вільної торгівлі між країнами регіону, скільки в поглибленні політичних зв'язків між ними, іншими словами, в об'єднанні Європи під керівництвом Брюсселя. Представники Німеччини вже неодноразово заявляли, якою саме вони хотіли б бачити єдину Європу: збільшеною подобою своєї власної федеральної держави. На відміну від американського федералізму, німецька система передбачає прийняття всіх ключових рішень центральним урядом з передачею на місця лише тих повноважень, які необхідні для виконання цих рішень. Про серйозність своїх намірів заявляють інші прихильники більш глибокої політичної інтеграції союзу. Так, прем'єр-міністр Франції Лйонель Жоспен нещодавно виступив із критикою країн, що зберігають надто низький рівень податків (тобто Великобританія й Ірландія), закликаючи до «гармонізації оподаткування в рамках

ЄС» (цей хитрий вираз означає всього-на-всього приведення оподаткування у відповідність з німецькою й французькою системами, що відрізняються надмірністю податкового тягара). Представники Європейської комісії також попереджали новий італійський уряд про неприпустимість зниження податків, а помірне оподаткування Ірландії вже неодноразово ставало об'єктом жорсткої критики.

Небажання європейців миритися з методами керівництва ЄС вже знаходить своє відображення в таких акціях протесту, як позаторішня відмова Данії від запровадження євро чи нещодавно проведений в Ірландії референдум, під час якого більшість жителів країни виступили проти розширення ЄС. Очевидно, що ірландців страхає не сама угода — їх турбує вірогідність втрати своєї політичної свободи перед обличчям бюрократів з ЄС. Для багатьох в Англії очевидна помилковість позиції британського прем'єра Тоні Блера, що намагається переконати своїх співвітчизників у тому, що їм потрібна дешевша національна валюта. Однак навіть якщо в Лондоні вирішать, що британській національній валюті необхідно великою мірою копіювати поведження євро, цього цілком можна домогтися за допомогою кредитно-грошової політики, не вдаючись до відмови від фунта. Європейський союз істотно відрізняється від Північноамериканської угоди про вільну торгівлю — НАФТА. Головна мета НАФТА полягає в усуненні торгових бар'єрів, тоді як ЄС тяжіє до створення чергової бюрократичної супердержави. І Великобританія та Ірландія всерйоз придивляються до того, що відбувається по інший бік Атлантики.

Таким чином, активні євроінтеграційні процеси, що відбуваються нині, мають і позитивні, і негативні аспекти, які відповідним чином позначаються на суспільній та елітарній свідомості і країн, що прагнуть до Євросоюзу, і тих, що його утворюють. Кожна з країн, що вступає до ЄС, пройшла свій шлях, на якому зіткнулася з труднощами й проблемами. У цьому контексті для України особливо цікавим є польський досвід. Відзначивши неоднозначне ставлення до європейської інтеграції в різних політичних колах Англії та Естонії, варто зауважити, що аналогічні суперечки щодо позитивів та негативів європейської інтеграції спостерігалися ще чотири роки тому в сусідній Польщі, яка стала багато в чому прикладом для України щодо політичних та економічних реформ. Тоді Б.Геремек, ставши керівником польського МЗС, вступив у спір з главою держави і так званим комітетом європейської інтеграції.

створенням для забезпечення переговорного процесу про майбутній вступ Польщі до ЄС. До речі, Комітет з питань європейської інтеграції, який очолював колишній глава МЗС Б.Тарасюк, нещодавно з'явився й в Україні в структурі Верховної Ради, а в структурі виконавчої влади вже другий рік Міністерство економіки навіть у своїй назві має додатковий напрям — з питань європейської інтеграції.

На червневих виборах 2002 р. до Сейму 53 послів було обрано від опозиційної «Самооборони», яка фінішувала третьою, змусивши говорити про себе як про реальну силу, що для багатьох було несподіванкою, якщо не шоком. Лідера цієї партії А.Леппера називають польським Жириновським, він відверто виступає проти інтеграції Польщі до ЄС. Його електоратом стали дрібні власники, незаможні фермери, провінційні міщани, що відверто налаштовані проти інтеграції країни до Євросоюзу, який, на їхню думку, загрожуватиме вдарити по їхніх нелегко завойованих позиціях. І якщо ще в січні поточного року таких було 9% виборців, то в червні ця цифра подвоїлася до 18%.

Як свідчать результати соціологічних опитувань, серед прихильників А.Леппера переважають люди віком 44 — 64 роки, але це не означає, що партію не підтримує молодь. Навпаки, нещодавно створено молодіжну секцію «Самооборони». Слід звернути увагу й на досить вдалий бренд назви партії, що спонукає вступати до неї тих, хто бачить у діях влади загрозу національним інтересам Польщі, а серед молодого електорату країни завжди знайдуться прихильники такої ідеї, хоча б серед футбольних фанів, пригнічених поразкою своєї збірної на чемпіонаті світу. Втім серед електорату «Самооборони» сьогодні переважають мешканці села (68%) і люди без вищої освіти, які, як відомо, найбільш схильні до масових соціально-психологічних впливів.

Досить показовим є й ставлення еліти Польщі до вказаного феномена. Після успіху «Самооборони» ніякий прем'єр, лідер СЛД Л.Міллер, недовозначно підтримав А.Леппера, фактично зробивши його віце-спікером Сейму, і тільки непарламентські вислови позбавили останнього такої високої посади. За словами У.Л.Качинського, «повітря з балону СЛД поступово переходить до «Самооборони». І вже 25 червня вона організовує акти непокорі, спрямовані проти вступу Польщі до Євросоюзу. Але є в їх організації й суто прагматична зацікавленість партії А.Леппера — підняти рівень своєї популярності перед виборами до місцевих органів влади, що відбудуться наприкінці поточного року.

Хвиля протесту прокотилася по всій країні, тож можна сказати, що вона мала загальнонаціональний резонанс. Але вже очевидно, що поява А.Леппера на сцені великої польської політики — це не тільки констатація того, що не все в суспільстві РП гаразд, а й відбиття загальноєвропейських тенденцій останнього часу до зростання радикальних рухів в Австрії, Голландії, Франції та інших країнах, які відрізнялись саме урівноваженістю європейської ментальності своїх народів.

Водночас цікаво було б і проаналізувати ставлення до розширення Євросоюзу в самих державах ЄС. І перш за все, як його бачать безпосередньо громадяни цих країн. За останніми даними «Євробарометра», ставлення населення країн ЄС до розширення союзу неоднозначне і далеке від одностайної підтримки цього процесу. 43% населення країн ЄС погоджується з тим, що союз повинен розширюватися за рахунок нових країн-членів; у той самий час 35% опитаних не підтримують процес розширення. Цікаво, що більшість прихильників розширення ЄС живуть переважно в країнах з відносно низьким рівнем економічного розвитку (Греція, Ірландія, Іспанія, Португалія). Проте в країнах — лідерах ЄС (Великобританія, Німеччина, Франція), що помітно впливають на визначення стратегії ЄС, частка прихильників розширення лише трохи перевищує третину. Досить стримано ставляться громадяни ЄС до можливості одержання членських квотків Євросоюзу. Лише одна п'ята респондентів (21%) вважають, що ЄС повинен бути відкритим для всіх бажаючих, а майже половина (44%) припускають таку можливість лише для окремих держав.

З огляду на високий рівень розвитку демократії в країнах ЄС (а отже, і вплив громадськості на позиції політиків) та ту обставину, що переважна більшість (71%) громадян країн ЄС висловилися за відстрочку розширення в разі виявлення його негативних наслідків, можна відзначити, що процес розширення Європейського союзу може стати непередбачуваним з погляду підтримки його громадськістю країн — членів ЄС. Однак навіть незважаючи на можливі ускладнення в процесі розширення ЄС, політичне рішення про розширення Європейського союзу вже прийнято, і питання на сьогоднішній день лише в тих необхідних механізмах внутрішніх перетворень ЄС, що створюють умови для функціонування розширеного Європейського союзу.

Таким чином, розвиток інтеграційних процесів у світі спричинив появу різноманітних економічних угруповань країн. Це, зокрема, фор-

мує регіоналізацію і в міжнародній торгівлі. Першим прикладом довготривалої економічної інтеграції потужного західноєвропейського мега-регіону може слугувати саме ЄС. На нього припадає майже 40% світової торгівлі. При цьому понад 60% зовнішньої торгівлі ЄС — це внутрішньогруповий обмін продукцією, істотні розміри якого упродовж другої половини XX століття стимулювалися такими різними формами економічної інтеграції, як Зона вільної торгівлі (ЗВТ), Митний союз (МС), «Спільний ринок» товарів та послуг, капіталу та робочої сили, винцем чого стала розробка узгодженої фінансово-економічної політики, включаючи створення Валютного союзу з єдиною грошовою одиницею євро. Починаючи з 2002 року, після трирічного експерименту безготівкових розрахунків, євро повинно стати повноцінною валютою світового грошового обігу, використання налових купюр якої може потіснити навіть «зелені». Важливо, що вказані форми європейської економічної інтеграції послідовно впроваджувалися за п'ятьма етапами, кожен з яких тривав майже десятиріччя, починаючи з започаткування ЗВТ.

Регіоналізація породжує тенденцію до перетворення міжнародної торгівлі, яка спирається на режим найбільшого сприяння (РНС), не на практику, а на виняток. Так, майже 2/3 зовнішньої торгівлі 15 країн — членів ЄС здійснюється на умовах, вилучених зі сфери РНС. Тобто зовнішня торгівля країн, що входять до регіональних утворень, поділяється на два окремих сектори:

- взаємна торгівля країн-учасниць регіонального угруповання, звільнена від митних та інших бар'єрів;
- торгівля цих країн з іншими країнами із застосуванням різних бар'єрів, іноді повною мірою.

Сьогодні ця практика увійшла до торгово-політичних систем понад 70 країн світу, тобто всіх розвинених країн та найбільших країн, що розвиваються. Усе це відбувається всупереч положенням СОТ. Таким чином, кожна країна, у тому числі Україна, повинна прораховувати свої економічні переваги і загрози національному господарству під час вступу до того чи іншого регіонального об'єднання.

Локальні, у тому числі регіональні, фінансові ринки сьогодні є закільцьованими в єдину глобальну фінансову мережу. Фінансовий ринок, лівова частка якого є ринком фінансових спекуляцій, став істинно вселенським. Одним з небагатьох винятків тут є китайський ринок, на якому майже не позначилась фінансова криза в країнах Південно-

Східної Азії 1997 р. В Україні фінансовий ринок взагалі слабкий, через що, можливо, її економіку, на відміну від російської, обійшов дефолт, хоча загроза його відчувалась на початку 2000 р. у зв'язку з реструктуризацією державних боргів, перш за все облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) 1995 р. в ОВДП 2000 року. Але варто враховувати, що повернення боргів перекладено на наступні покоління, які, мабуть, будуть не дуже вдячні сьогоднішнім керівникам фінансового сектора України.

У підсумку до ключових загроз фінансової безпеки України слід віднести зовнішній борг (більше 10 млрд. доларів), розміри якого перевищують обсяги планового дефіцитного Державного бюджету України на 2002 р. навіть за видатками (49,6 млрд. гривень). Другим таким чинником є вплив капіталу з господарства України за кордон або в тіньовий його сектор, який, за різними оцінками, сьогодні не менше за розміри «офіційної» економіки. Легалізація зароблених в обхід податкової системи України капіталів та їх повернення до детиньзованого грошового обігу стало суперпроблемою вітчизняної економіки. Взагалі необхідно нарешті створити підкріплений сталим правовим забезпеченням сприятливий інвестиційний клімат в Україні, відсутність якого має такий істотний негативний наслідок, як майже припинення іноземних капітальних вкладень в економіку країни, розміри яких за всі роки незалежності не перевищили п'яти мільярдів доларів. Головне — не стимульовані в країні внутрішні інвестиції, включаючи надання вітчизняними банками довгострокових інвестиційних кредитів. А поки в Україні не буде налагоджено механізм утворення внутрішніх інвестицій, не буде й зовнішніх.

*Олександр ХОМРА
Тетяна РУСАНОВА*

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ КРАЇН ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКОГО РЕГІОНУ: ВИКЛИК БЕЗПЕЦІ ЧИ ПРИСКОРЮВАЧ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТА ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ

До зовнішніх трудових мігрантів традиційно відносять виїжджаючих на тимчасову роботу за кордон. Менш поширеним є трактування зовнішньої трудової міграції як переселення на постійне місце проживання за кордон з метою працевлаштування.

На відміну від ЄС, членом якого є лише одна з країн Чорноморсько-Каспійського регіону — Греція, різновекторність зовнішньої політики решти країн не дає підстав для розробки і реалізації єдиної політики в сфері зовнішньої трудової міграції. Країни, орієнтовані на Європу, пов'язують розв'язання проблем зайнятості, підвищення добробуту населення, прискорення економічного зростання з виїздом своїх громадян на роботу до країн ЄС. Деякі з них, зокрема Туреччина, досягли на цьому шляху певних успіхів. Населення Туреччини має найбільший досвід зовнішньої трудової міграції в Чорноморсько-Каспійському регіоні. Виїзд на роботу з Туреччини до європейських країн домінував 1961—1973 рр.; у подальшому відбулася переорієнтація на арабські країни. Експорт робочої сили з Туреччини до Європи мав переважно організований характер. Оскільки економіка Європи на той час гостро потребувала низькокваліфікованих працівників, то організований набір європейськими фірмами обмежувався ними. Так, за міжурядовою угодою Німеччина не вербувала турецьких спеціалістів у містах, а робила це переважно в економічно найменш розвинутому регіоні — Анатолії. Туреччина виходила з того, що експорт некваліфікованих працівників сприятиме отриманню ними нових знань і підви-

шенню кваліфікації, які можна буде використати під час індустріалізації країни. До того ж очікувалося, що валютні перекази зовнішніх трудових мігрантів зможуть вирівняти платіжний баланс і поповнити державні резерви іноземної валюти. В основному ці завдання було вирішено. Думається, що нагромаджений Туреччиною досвід управління зовнішньою трудовою міграцією з урахуванням сьогодишніх реалій та специфіки кожної країни можна рекомендувати для розробки загальних підходів до управління зовнішньою трудовою міграцією населення Чорноморсько-Каспійського регіону.

Значно легшим є розв'язання цього завдання для країн — кандидатів на вступ до ЄС (Болгарії, Румунії). Країни, що не включені до процесу європейської інтеграції (Україна, Молдова), вирішують ці питання порізно. Україна передбачає здійснити комплекс системних перетворень, завдяки яким вона могла б претендувати на набуття асоційованого статусу в ЄС. Про свої наміри інтегруватися в Європу оголосила Молдова. Опозиційно налаштована частина населення Молдови вбачає прискорення інтеграції в Європу шляхом приєднання до Румунії. Втім, тенденція до переорієнтації основного масиву й українських, і молдовських зовнішніх трудових мігрантів із країн СНД, перш за все Росії, на країни ЄС вже склалася. Зазначимо, що для непрофесіоналів питання домінування виїзду трудових мігрантів з України до країн Західної і Центральної Європи є зрозумілим, таким, що не підлягає сумніву. Так, наприклад, стверджується, що основні потоки трудової міграції з України прямують до розвинених країн. Найбільше трудових мігрантів з України працює в Греції, Чехії, Словаччині, Кіпрі, Німеччині, Швейцарії. Обсяги виїзду на роботу за кордон з таких країн, як Іран і Туркменістан, невеликі. Іран уже сьогодні є країною імпорту робочої сили, а Туркменістан за певних умов може стати такою країною вже в близькому майбутньому.

Визначити обсяги і структури зовнішньої трудової міграції країн Чорноморсько-Каспійського регіону надзвичайно важко не тільки через домінування нелегальних трудових мігрантів у її складі, але й через відсутність загальноприйнятої методики її статистичного обліку, а отже і відсутність його (обліку), спроби врахування специфічних рис навіть за наявності статистичного обліку зовнішніх трудових мігрантів, що робить зіставлення країн проблемним, через доступність наявної статистичної інформації тощо. Зокрема, в Туркменістані соціальна, та

й взагалі будь-яка інша економічна інформація, засекречена. Ця країна не надає ніякої статистичної інформації у відповідні структури СНД, ООН, інші міжнародні організації.

У Російській Федерації, за оцінками Ж.Зайончковської, чисельність трудових мігрантів із країн СНД, що працюють переважно нелегально, становить 3 млн. осіб, з них з України — 1 млн. Припускається, що максимальне число не може перевищувати 5 млн. незаконних мігрантів. І. Прибиткова називає число зовнішніх трудових мігрантів з України 2—3,5 млн. осіб. Чисельність зовнішніх трудових мігрантів з Молдови — від 600 тис. до 800 тис. осіб.

Відповісти на запитання, яка група країн Чорноморсько-Каспійського регіону отримує в основному вигоду, а яка програє від міграції економічно активного населення, надзвичайно важко. Ще важче прорангувати країни в межах цих двох груп. У кожному конкретному випадку співвідношення позитивних соціально-економічних і політичних наслідків залежить від багатьох конкретних обставин, у першу чергу від ефективності міграційної політики, взятої на озброєння державою. Однак у більшості країн органи державного управління практично усунулися від реалізації задекларованих ними ж цілей міграційної політики. В тих країнах, де мали місце спроби жорсткого адміністративного управління зовнішньою трудовою міграцією, старий механізм розмився, а новий не був вироблений. Унаслідок цього трудова міграція на пост-радянському просторі стала значно менш керованою, ніж у колишньому Радянському Союзі. Єдиною країною в Чорноморсько-Каспійському регіоні, яка офіційно заохочує імміграцію і приплив зовнішніх трудових мігрантів, є Росія.

Основний вигоду країни виходу зовнішніх трудових мігрантів отримують від надходження частки заребаного трудовими мігрантами в країнах прикладання праці. Велика різниця розмірів заробітку в країнах виходу і прикладання праці роблять такі надходження особливо значущими. У світі загалом тільки валютні перекази трудящих-мігрантів перевищили вже 70 млрд. доларів на рік.

Визначити обсяги валютних надходжень від трудових мігрантів із країн прикладання їх праці надзвичайно складно. В статистиці МВФ доходи від експорту робочої сили враховуються як додатне сальдо за статтею «приватні незапитані перекази» платіжного балансу. Країни

СНД практично випали з цієї статті, лише окремі фігурують у звітах останніх років. Тому вирішення цього завдання для країн на пострадянському просторі є особливо важким. Трудові мігранти в Росії з України, Молдови, Закавказзя і Центральної Азії зароблені чи отримані якось інакше гроші не переказують на батьківщину безготівковим шляхом, вони вивозять їх у вигляді готівкової валюти. Загалом, за оцінками, реальні доходи країн — експортерів робочої сили в два рази вищі, ніж ті, що декларують; повертаючись на батьківщину, трудові мігранти привозять із собою цінності та заощадження.

У високорозвинених країнах Заходу побутує висновок, що вихідці з Азії відрізняються особливою, природною схильністю до бізнесу. Некритичне сприйняття цього висновку дедалі більше поширюється на пострадянському просторі. В.Певеденцев пояснює схильність вихідців зі Сходу до бізнесу (торгівлі) тим, що на Сході торгівля високопестимна й улюблена галузь діяльності; а якщо любиш свою справу — отже, вмієш. На наш погляд, цей висновок, навіть дещо пом'якшений, є дискусійним (представники етнічних груп народів Закавказзя і Центральної Азії під впливом вікових традицій відкривають справу в роздрібній торгівлі і сфері послуг передусім тоді, коли обмежені у виборі ринкових ніш). Причиною цього явно вираженого тяжіння до підприємництва в роздрібній торгівлі і сфері послуг є їх стан на межі формальної і тіньової, а часто і кримінальної економіки.

Істотно більша частка підприємців з накопиченим капіталом, перш за все в торгівлі та сфері послуг, у складі зовнішніх трудових мігрантів із країн Закавказзя до Росії порівняно з відповідним показником структури зовнішніх трудових мігрантів з України та Молдови до Росії, більша згуртованість зовнішніх трудових мігрантів з країн Закавказзя порівняно з зовнішніми трудовими мігрантами з України та Молдови, переорієнтація українських та молдовських зовнішніх трудових мігрантів з високою освітою та кваліфікацією з Росії на країни Європи зумовили більшу ефективність зовнішньої трудової міграції з країн Закавказзя до Росії, ніж з України та Молдови до Росії. Згідно з дослідженнями, в Росії найбільш відокремлено, порівняно з іншими, поводять себе нелегальні трудові мігранти-українці; білоруси співчутливіші один до одного, ще згуртованіші молдавани. Нелегальні трудові мігранти з Грузії, Вірменії й Азербайджану отримують вагомий підтримку від своїх етнічних громад.

Оцінки вивозу валюти зовнішніми трудовими мігрантами з Чорноморсько-Каспійського регіону з країн прикладання їх праці суперечливі. Особливо різняться вони в країнах, між якими існує напруга у відносинах. Російські та незалежні експерти дослідили, що грузинські трудові мігранти щороку переказують з Росії в Грузію, переважно на утримання сімей трудових мігрантів, 1,2 млрд. доларів. Деякі дослідники збільшують щорічний вивіз валюти до 1,2—1,5 млрд. доларів. За оцінками грузинської сторони, грошові перекази співвітчизників з Росії в Грузію становлять щорічно 200—250 млн. доларів. Твердження, що «в будь-якому випадку для нас великі гроші і ми влячли Росії, що вона дає можливість громадянам Грузії їх заробляти», свідчить про розуміння того, що ці дані можуть бути занижені. Громадяни Азербайджану, що працюють за його межами, переказують 1,8—2,4 млрд. доларів на рік. За даними азербайджанських експертів, надходження грошей від трудових мігрантів у Росії становили 750 млн. доларів, за даними російських експертів — майже 1,5 млрд. доларів. Для порівняння: до Польщі зовнішніми трудовими мігрантами з-за кордону ввозиться щорічно близько одного мільярда злотих, до Мексики зі США — 6-7 млрд. доларів на рік.

Виграш від зовнішньої трудової міграції, в першу чергу для країн їх виходу, не обов'язково призводить до програшу країн, які переважно виступають місцем прикладання праці зовнішніх трудових мігрантів, навіть якщо зовнішня трудова міграція є нелегальною. Однак до цього часу домінує підхід, згідно з яким ефект від зовнішньої трудової міграції зводиться до її внеску в бюджет. Оскільки ані нелегальні зовнішні трудові мігранти, ані підприємці, які їх наймають, податків не сплачують, то недоотримання коштів бюджетом виступає єдиним критерієм ефективності зовнішньої трудової міграції. Підраховано, що від нелегально використовуваної робочої сили в Росії місцевий і федеральний бюджети щорічно недоотримують до 8 млрд. доларів, частка яких взагалі вивозиться з Росії. Спроби Росії обмежити вивіз валюти (федеральний закон про валютне регулювання і валютний контроль з внесеними до нього поправками від 5 липня 1999 р., який обмежував, насамперед, права трудових мігрантів) спричинили відповідні, правда, не завжди адекватні, обмеження в інших країнах СНД.

Трансфerti зовнішніх трудових мігрантів у Росії, що становлять вагомому частку доходів окремих країн Чорноморсько-Каспійського регіону, традиційно розглядаються як загроза національній безпеці. Однак окремі дослідники, зокрема Ж. Зайончковська, намагаються «зрівняти» втрати від вивозу валюти трудовими мігрантами внеском даних трансфертів у збереження відносно стабільної обстановки на кордонах Росії (стабільність — це серйозний ресурс, за який доводиться платити), «платою» Росії пострадянському Півдню за відносну безпеку її кордонів.

Подальша інтеграція країн Чорноморсько-Каспійського регіону передбачає як обов'язкову умову вироблення спільних підходів до управління тими чи іншими соціально-економічними і демографічними процесами в них. Особливої уваги потребують проблеми зовнішньої трудової міграції, що загострилися. Різке зменшення чисельності нелегальних трудових мігрантів із країн Азії поза межами Чорноморсько-Каспійського регіону в країнах Центральної Європи та Балтії після впровадження надзвичайно жорстких заходів щодо організаторів їх переправлення збіглося з зародженням другої хвилі нелегальної трудової міграції, неорганізованої, основу якої становлять нелегальні трудові мігранти з Росії, України, Білорусі, а також інших країн, передусім пострадянських, Чорноморсько-Каспійського регіону. Без об'єднання зусиль вивести з тіні, зробити легальними основні потоки зовнішньої трудової міграції малореально. Практично неможливо вирішити без об'єднання зусиль завдання зведення до мінімуму обсягів транзитної нелегальної міграції з країн Азії за межами Чорноморсько-Каспійського регіону до Європи.

ТРАНСПОРТ — ОСНОВА ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА ІНТЕГРАЦІЇ КРАЇН ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКОГО БАСЕЙНУ

Світовий досвід показує, що розвиток транспорту є передвісником економічного розквіту. Прикладом цього може слугувати створення великих торгових портів у Сінгапурі, Гонконгу, які стали передумовою подальшого процвітання економіки цих країн.

У Чорноморському басейні транспорт став основою створення такої організації, як ОЧЕС (Організація Чорноморського економічного співробітництва), міжнародного об'єднання ГУУАМ. Адже саме проблеми проходження через Босфор спонукали Туреччину ініціювати створення ОЧЕС з метою раціонального використання Чорного моря. ГУУАМ спирається на два транспортних проекти — створення нафтопроводного коридору та проект TRACECA — транспортний коридор Європа — Кавказ — Азія, який реалізується за підтримки Європейського союзу.

У Чорноморському басейні реалізується ряд проектів транспортування енергоносіїв: Баку — Супса, Одеса — Броди, Баку — Джейхан, низка російських проектів — Каспійський нафтопровідний консорціум (КТК) з транспортування каспійської нафти за маршрутом Тенгіз — Новоросійськ, газопровід до Туреччини «Блакитний потік», що прокладають дном Чорного моря.

Враховуючи, що транспортуванню каспійських енергоносіїв присвячені ще три доповіді, дозволяє зупинитися на проблемах регіонального співробітництва у розвиткові традиційних видів транспорту.

Чорне море виступає мостом між Європою та Азією, саме тут пролягають маршрути, що з'єднують континенти. До нього виходять п'ять міжнародних транспортних коридорів: чотири критські — №4 (через Балкани, Стамбул на Туреччину та Середній Схід), №7 (річка Дунай), №8 (через Балкани на болгарські порти Варна і Бургас), №9 (Гельсінкі — Санкт-Петербург — Москва — Київ — Одеса — Буха-

рест — Александруполіс) і транспортний коридор TRACECA Європа — Кавказ — Азія.

Окрім системи міжнародних транспортних коридорів, на Третій пан-європейській транспортній конференції у Гельсінкі 1997 р. було вирішено створити систему пан-європейських транспортних зон (PETRA). Це рішення було прийняте у зв'язку з тим, що концепція коридорів не повною мірою відповідає потребам розвитку інфраструктури приморських регіонів. Окрім Чорноморської зони, у Європі створюються ще 3 такі зони — Адріатичного та Іонічного морів, Середземноморського та Баренцево-Євразійського регіонів. У кожному з регіонів зацікавлені країни та відповідна регіональна організація зі співробітництва повинні працювати згідно з планом розвитку інфраструктури регіону та його зв'язків з пан-європейськими коридорами. Наступного року Україна головуватиме у проекті PETRA, свої повноваження їй передасть Румунія.

З листопада 2001 р. до квітня 2002 р. Україна головувала в ОЧЕС. У Києві у березні цього року було проведено другу міжнародну Чорноморську транспортну конференцію під назвою «Чорноморський регіон — міст між Європою та Азією». Під час конференції було підписано Меморандум про взаєморозуміння зі спрощення вантажних автомобільних перевезень у регіоні ОЧЕС.

Українська делегація запропонувала скоординувати всі проекти розвитку транспорту Чорноморського басейну — ОЧЕС, PETRA, TRACECA, доручивши це Координаційному центру TRACECA, що відкрився наприкінці 2001 р. в Одесі. Однак Росія не погодилася з цією пропозицією, оскільки вона не є членом TRACECA.

Початок створенню міжнародного транспортного коридору (МТК) Європа — Кавказ — Азія TRACECA (Transport Corridor Europe — Caucasus — Central Asia) було покладено підписанням відповідного договору 1993 р. у Брюсселі вісьмома колишніми республіками СРСР — Азербайджаном, Вірменією, Грузією, Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном та Узбекистаном.

Спершу здійснення програми створення TRACECA було дещо уповільнено через організаційні труднощі, політичні та військові конфлікти на Кавказі, розбіжності в торговій та транспортній політиці у Центральній Азії, труднощі з визначенням точної лінії проходження транспортного коридору.

Активна реалізація проекту зі створення коридору Європа — Кавказ — Азія у міжнародному масштабі почалася в 1998 р., коли в Баку президенти 12 країн (до вищезазначених приєдналися Болгарія, Румунія, Туреччина та Україна) підписали багатосторонню угоду про розвиток цього транспортного коридору. Хоча Румунія, Болгарія і Туреччина підписали Основну багатосторонню угоду в Баку 1998 р., питання їхньої участі вирішилося лише в 2000 році.

Наприкінці 2001 р. на засіданні національних координаторів у Тбілісі було офіційно затверджено маршрут проходження TRACECA, узгоджений з ЄС. Територією України це: Одеса/Іллічівськ — Вінниця — Ягодин. Цей маршрут відповідає національному коридору Гданськ — Одеса, він дозволить з'єднати Чорне та Балтійське моря.

Відродження та розвиток Великого шовкового шляху відбувається за підтримки Європейського союзу. За період з 1993 р. ЄС реалізував 46 проектів на загальну суму 200 млн. євро, з них більш ніж 50% — інвестиційні проекти з реабілітації транспортної інфраструктури країн Кавказу та Центральної Азії.

Найбільш вдалий реалізований проект TRACECA з позиції України — створення поромної переправи Іллічівськ — Поті/Батумі, будівництва в Поті поромного причалу і в Іллічівську — контейнерного терміналу. Унаслідок цього залізничні поромні перевезення між Україною та Грузією становили в 2001 р. 1 млн. тонн. Позитивний імпульс розвитку цих перевезень надало підписання тристоронньої угоди між Грузією, Україною та Болгарією про поромні перевезення в напрямку Варна — Іллічівськ — Поті. Поромні лінії дали змогу з'єднати МТК №№ 8 і 9. Відкрито поромне сполучення між Грузією та Росією.

Починається реалізація проекту зі створення поромних ліній Поті — Констанца та Поті — Самсун. Для цього необхідно в портах Констанца і Самсун побудувати пункти перестановки вагонів на європейську колію, перетворити порти Варна, Бургас, Констанца та Іллічівськ на логістичні центри коридору TRACECA з їх подальшою інтеграцією в мережу європейських логістичних центрів. Після реалізації цих проектів усі країни Чорного моря будуть пов'язані мережею поромних переправ, що створить умови для розвитку економічних зв'язків між ними.

Здійснюється роботи з реабілітації Закавказької залізниці. У Грузії за минулі 5 років освоєно інвестиції на 5 млн. євро, унаслідок чого обсяг

транзиту територією цієї країни збільшився в 6 разів і перевезення в 2001 р. становили 21 млн. тонн вантажів. На даний час тут будується залізниця Карс — Тбілісі, яка з'єднає Грузію з Туреччиною. Обговорюється ідея будівництва транскавказької залізниці Грузія—Каспій.

У Вірменії створюється інтермодальний термінал до Кармір Белюра.

За підтримки ЄС реабілітацію свого транспортного комплексу здійснює й Азербайджан. 6 вересня 2001 р. введено в експлуатацію поромну переправу Баку — Актау на Каспії. Тривають роботи з розвитку поромної переправи Баку — Туркменбаши (вартість 2 млн. дол. США). Тут на поромній переправі вже задіяно 8 поромів. Здійснюється реконструкція Бакинського морського порту та міжнародного аеропорту в Баку, закуплено два літаки «Боїнг». На розвиток залізниць Азербайджану виділено 20 млн. дол. США. Розпочато проект з очищення цистерн на станції Баку.

У рамках TRACECA створено інтермодальні центри в Чимкенті та Актау (Казахстан).

Враховуючи гірський характер території Киргизстану, найбільше уваги тут приділяється автомобільним шляхам, якими здійснюється 90% перевезень. Реабілітують автошляхи Бішкек — Ош, Бішкек — Ар-тукал (Північ — Південь), починається реабілітація міжнародного автошляху Алмати — Бішкек — Аштабат.

У Туркменістані будується контейнерний термінал в порту Туркменбаши, готується поромна переправа Туркменбаши — Баку. В Бухарі (Узбекистан) будується контейнерний термінал для експорту бавовни.

До цих проектів TRACECA у 2002 р. запропоновано включити 16 нових, з яких Україна присутня в дев'яти. Нові проекти, окрім створення поромних переправ у Румунії й Туреччині, — це, зокрема, вдосконалення системи підготовки кадрів у морських адміністраціях, техніко-економічне обґрунтування проектів створення вільних портівих зон.

Істотним досягненням TRACECA є встановлення режиму найбільшого сприяння перевезенню гуманітарних вантажів для Афганістану. Це дозволило перевезти через TRACECA половину всіх будівельних та гуманітарних вантажів.

Хоча TRACECA вже в цілому конкурентоспроможна, проте вона має низку проблем. Головною проблемою залишається незначний обсяг транзитних вантажів із Центральної Азії — як через невисокі обсяги зовнішньої торгівлі центральноазіатських країн, так і через труднощі

проходження кордоном, високі тарифи, відсутність інформаційного забезпечення.

Тому для підвищення конкурентоспроможності цього транспортно-го коридору, починаючи з 2001 р., втілюються такі проекти:

- створення координаційних центрів TRACECA в Ташкенті та Одесі (в Одесі координаційний центр TRACECA діє з грудня 2001 р.);
- гармонізація прикордонних процедур;
- запровадження єдиної політики обкладання транзитними митними зборами та тарифами;
- запровадження на маршруті TRACECA уніфікованих правових документів «віза TRACECA»;
- введення єдиної інформаційної системи на допомогу перевізникам «гаряча лінія TRACECA».

З метою розвитку системи міжнародного митного транзиту запропоновано використання залізничної накладної СМГС замість митної декларації, що сприяло б спрощенню процедур контролю та прискоренню проходження вантажів через кордон.

Перерахування всіх вищезазначених проектів, що реалізуються під егідою ЄС, ще не означає чудового стану транспортної інфраструктури країн Чорноморсько-Каспійського регіону. Фінансових коштів так не вистачає; поки що недостатньо є роль Чорноморського банку; Європейський союз дедалі більше обмежує свою допомогу інституційною підтримкою, а не кредитуванням конкретних проектів.

Необхідно підкреслити зміни у геополітичній ситуації в Європі: наближення незабаром кордонів Європейського союзу до Чорного моря після вступу до ЄС Болгарії та Румунії. Така ситуація може негативно позначитися на транзитних можливостях України: у цих країнах законодавче поле приводиться у відповідність з європейським, вони потрапляють в єдиний митний простір ЄС, для країн — кандидатів до ЄС реалізується проект розвитку транспортної інфраструктури TINA, значні суми виділяються на реконструкцію прикордонних пунктів. Тому розвиток вітчизняної інфраструктури відставатиме від західних сусідів.

Нині постала потреба у створенні великого розподільчого (фідерного) контейнерного центру в Чорноморському басейні. Об'єктивно він міг би бути організований на базі порту Іллічівськ. Однак румунський

порт Констанца, маючи статус вільного порту, увійшовши в найближчому майбутньому до ЄС, значно швидше та енергійніше перебере на себе ці функції, так само як і створення транспортного мосту між Чорним і Балтійським морями.

Росія на противагу ТРАСЕСА створює міжнародний транспортний коридор Північ — Південь. Нещодавно Рада безпеки РФ прийняла рішення про необхідність формування власної транспортної стратегії на Каспії. Цей транспортний коридор з'єднає Росію з Індією та Іраном. Передбачається, що контейнери з Індії доставлятимуть у порти Ірану в Перській затоці, потім залізницею транспортуватимуть до іранського порту Ензелі на Каспії, звідти доставлятимуть до російського порту Оля і через Волго-Дон або залізницею направлятимуть до Москви. Обговорюється питання про будівництво в перспективі судноплавного каналу Каспій — Перська затока, який Іран будуватиме за участю Росії.

У травні 2002 р. міжнародний транспортний коридор Північ — Південь було офіційно зареєстровано. У Санкт-Петербурзі міністри транспорту Росії, Ірану та Індії підписали протокол про відкриття МТК. Про намір приєднатися до цього коридору заявили присутні на церемонії представники Азербайджану, Білорусі, Болгарії, країн Балтії, Вірменії, Казахстану та Фінляндії. Серед кандидатів розглядаються також Індонезія, Кувейт, Малайзія, ОАЕ, Саудівська Аравія, Туркменістан, Шрі-Ланка.

Розробляється генеральна схема розвитку транспортних коридорів між Україною та Росією, згідно з якою передбачається залучення України до цього проекту. На нашу думку, це відволікатиме азіатські вантажопотоки з портів України та МТК ТРАСЕСА. Генеральною схемою передбачається розвиток ще двох українсько-російських коридорів: водного Дунай — Чорне море — Дон — Волга — Каспій та сухохідного Одеса — Санкт-Петербург.

Ще одним великим проектом у Чорноморському басейні є будівництво тунелю під Босфором для метро й автошляху пропускною спроможністю 40 тис. авто на добу. Цей проект забезпечить сполучення країн Середнього та Близького Сходу з Європою.

Таким чином, розвиток мережі міжнародних транспортних коридорів у Чорноморсько-Каспійському регіоні стане потужним стимулом інтеграції та запорукою стабільності в регіоні.

ТРАНСПОРТУВАННЯ КАСПІЙСЬКИХ ЕНЕРГОРЕСУРСІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Як відомо, питання транспортування каспійських енергоресурсів має геополітичну, економічну і міжнародно-правову складові. В існуючій ієрархії питань постають двосторонні, багатосторонні, регіональні та глобальні аспекти і шляхи їх вирішення.

ЮРИДИЧНИЙ СТАТУС ВОДОЙМИЩА

Усі країни Прикаспію нині де-факто, бажаючи того чи ні, мають різні думки щодо секторального поділу водоймища. Казахстан, Росія та Азербайджан дотримуються принципу серединної лінії. Іран — прихильник поділу водоймища на рівні п'ять частин (по 20% кожній країні). Туркменістан, пропонуючи (крім 12-мильної прибережної зони) виділити 25-мильну смугу як зону економічних інтересів країни, фактично вагається між позицією «трийми» та Іраном. Водночас він оспорує в Азербайджану нафтогазоносний блок («Кяпз» в азербайджанській версії і «Сердар» у туркменській), що свідчить про схильність до секторального розмежування.

Росія та Іран з об'єктивних причин по-різному ставляться до експорту потенційно «великої каспійської нафти» на світові ринки. Тактичні завдання країни мають різні, але стратегічні — спільні. Це — обмеження зростаючого впливу третіх сил у регіоні.

Гіпотетично, у випадку прийняття іранської позиції, Москва і Тегеран отримали б доступ до освоєння значної частини ресурсів Каспію і відповідно зміцнили б свої геоекономічні та геостратегічні позиції в регіоні. Маючи незрівнянно могутніший економічний потенціал і досвід видобутку енергосировини, Росія та Іран швидше за інші країни Прикаспію освоїли б надра водоймища.

Для Казахстану, Азербайджану і Туркменістану поділ Каспію на національні сектори дасть змогу в найближчій перспективі реально отримувати дивіденди від володіння шельфом. Власних капіталів і сучасних технологій ці країни не мають, тому вони прагнуть залучити до розробок інші країни, насамперед європейські, а також США. Така стратегія є закономірною тенденцією. Вона створює баланс сил і зменшує фактори залежності в регіоні.

Щодо домовленостей Москви та Астани, Москви і Баку, то попередні домовленості про проведення модифікованої серединної лінії на Каспії ще мають бути втілені на практиці. А зробити це досить складно, оскільки делімітація кордону ексклюзивних економічних зон на дні пов'язана з природними труднощами.

Також потрібно ще провести переговори з іншими прикаспійськими країнами.

Варто зважити на те, що у випадку виявлення запасів нафтових енергоресурсів на кордоні між окремими країнами знову можуть виникнути суперечності (як у випадку Азербайджану і Туркменістану). Звичайно, підтриманий трьома прикаспійськими країнами принцип модифікованої серединної лінії — не ідеальний варіант розв'язання проблеми правового статусу водоймища. Приміром, у разі видобутку з надр Каспію енергоресурсів за межами 12-мильної прибережної зони їх транспортування так чи інакше здійснюватиметься через водяну товщу, що перебуватиме в загальній юрисдикції, і тут знову можуть виникнути розбіжності між прикаспійськими країнами. Проте проведена робота дипломатичних відомств прикаспійських країн залишає надію в перспективі розв'язати проблему міжнародно-правового статусу Каспію на прийнятних для всіх сторін умовах. Але труднощі каспійської геополітики в нафтовому фокусі інтересів великих держав полягають у ще складніших проблемах доставки потенційних енергоресурсів на світові ринки. І поряд із правовою проблемою залишається невирішеним питання основних експортних трубопроводів (ОЕТ).

СПОДІВАННЯ КАЗАХСТАНУ

Багато в чому вибір транзитних шляхів зумовлений реальними запасами енергосировини в прикаспійських країнах.

Щодо запасів казахстанської нафти, то їх дуже складно оцінити, оскільки значна їх частина зосереджена в шельфі Каспійського моря. За

оцінкою уряду і місцевих експертів, загальні запаси нафти і газу в Казахстані становлять 23 млрд. тонн, з них близько 13 млрд. тонн зосереджено в каспійському шельфі.

Наявність розвіданих запасів виводять республіку на 13-те місце у світі. За обсягом видобутку країна посідає тільки 26-те місце. За найоптимістичнішими прогнозами, ресурсний потенціал республіки дає змогу довести видобуток нафти до 120 — 140 млн. тонн на рік. Казахстан є другим найбільшим виробником нафти після Росії серед країн СНД і першим серед країн Центральної Азії. За оцінками західних експертів, Казахстан, Азербайджан, Туркменістан володіють більш ніж 100 млрд. барелей нафти, що свідчить про те, що Прикаспійський регіон є третім за величиною світовим нафтовим резервуаром після зони Перської затоки і Сибіру.

Нині іноземний капітал укладено у 27 великих проектів, що пов'язані з розробкою родовищ, пошуково-розвідувальними роботами, реконструкцією переробних підприємств, транспортуванням нафти і газу. У галузі створено 19 спільних підприємств. Потенційні інвестиції в уже реалізовані проекти з іноземною участю спеціалісти оцінюють у більш ніж 40 млрд. дол. США.

ПРОБЛЕМА ТРАНСПОРТУВАННЯ

Питання транспортних комунікацій для країн пострадянської Центральної Азії є одним із болючих, зважаючи на тісний взаємозв'язок транспортної інфраструктури регіону з комунікаційною мережею колишнього СРСР.

Використовуючи нафтовий чинник і бажання молодих пострадянських країн зміцнити свій суверенітет, тонко комбінуючи різні підходи, світові держави домагаються (цілком виправданій з погляду їхньої безпеки) мети — забезпечення енергетичних поставок.

Етнічна строкатість у цьому великому районі є детонатором потенційних регіональних і міждержавних конфліктів, сепаратизму та іредентизму.

Проблема полягає ще й у тому, що зарубіжні країни можуть мати ілюзії про спроможність керувати регіональними й етнічними конфліктами в цьому регіоні. Втрата ж контролю над цими процесами в перспективі може призвести лише до блокування багатьох транспортних артерій з вуглеводних плантацій.

Основні діючі та проєктовані напрями транспортування каспійських енергоресурсів відомі, вони періодично розглядаються за активізації

зацікавлених сторін. В основному вони мають середземноморсько-чорноморську орієнтацію.

Стисло хотілося б зупинитися на потенційних трубопровідних маршрутах, які через політичні причини або порівняно невелику проєктовану потужність з доставки енергоресурсів не входять у плани так званих основних експортних трубопроводів.

УКРАЇНСЬКИЙ МАРШРУТ

Західні компанії беруть активну участь у розробках нафтових родовищ, незважаючи на проблеми розвитку трубопровідного транспорту. Що це, недалекоглядність нафтових ТНК? Ймовірно, це гарна можливість «захопити» родовища на перспективу. За прогнозами американського агентства з енергетики, до 2015 р. світове споживання нафти зросте на 50%. Деякі східноєвропейські експерти висловлюють таку думку: «Як альтернатива арабській нафті, сировина з Каспійського моря може мати велике значення для Європи, але тільки з 2010 р., коли зменшиться видобуток з Північного моря і Старий континент буде змушений збільшити експорт. Проте щоб так сталося, до того часу має бути створена траса транспортування сировини, незалежна від держав Затоки, а особливо від Росії».

Європейські країни використовують за диверсифікацію та безпеку ліній трубопроводів, але позиції Туреччини як транзитної держави, за уявленнями експертів Євросоюзу, не досить стабільні. Цей чинник, можливо, в перспективі здатний призвести до поглиблення розбіжностей між країнами Західної Європи і США.

Докази європейських спостережіачів мають підґрунтя — нестабільність на Кавказі та у Східній Анатолії.

Відомо, що Україна має особливі стосунки з Росією, і для Києва стратегічно важливо зменшити залежність від російських нафти і газу. В Казахстані, як і в Азербайджані, завжди зацікавлено ставилися до ініціатив України щодо нових маршрутів експорту енергоресурсів.

Наприклад, багато хто з експертів схилився до думки, що, заручившись прихильністю Азербайджану, Україна безсумнівно спробує конвертувати отриманий у такий спосіб політичний капітал у геоekonomічні та геополітичні дивіденди. Український інститут транспортування енергоресурсів розробив кілька проєктів прокладання трубопроводів від берегів Каспію через порт Одеса.

Як відомо, на території України вже побудовано трубопровід Одеса — Броди, надалі планується його підключення до трубопровідної системи «Дружба». Вірогідно, що ця транспортна артерія розрахована на істотний обсяг каспійської нафти. Київ серйозно налаштований конкурувати за транзит з іншими країнами Причорномор'я. Деякі експерти в Україні вважають, що транспортування через Туреччину, Румунію, Болгарію коштуватиме набагато дорожче, ніж територією України.

Крім того, Київ може зіграти ще на тому, що в каспійських енергетичних консорціумах американські компанії намагаються домінувати, але основними передбачуваними споживачами, за проєктами західних маршрутів, виступають країни ЄС. За цих умов можна припустити, що західноєвропейці спробують змінити існуючий статус-кво і підведуть під свою геоekonomічну вагу геополітичні можливості, щоб самотійно визначити, як і якими шляхами доставляти частину каспійської енергосировини.

Ще один аспект може зменшити транзитні можливості Туреччини — це небажання деяких країн ЄС зараховувати її до свого складу. Велика нафта може дати додаткові важелі для впливу Анкари на європейське співтовариство і сприяти економічній інтеграції Туреччини до структури ЄС. Існуючий рівень відносин між ЄС і Анкарою свідчить про те, що багато європейських політиків досить прохолодно ставляться до подібних перспектив.

ІРАНСЬКИЙ МАРШРУТ

Фхівці завжди розглядали варіант транспортування каспійської нафти через територію Ірану. Економічність, порівняна політична стабільність — вагомі чинники для цього маршруту, але, як відомо, більшість експертів схильні вважати, що цей напрям блокує Вашингтон. Справді, позиція Білого дому тверда — уникати будь-яких великих маршрутів через Іран. Тегеран, у свою чергу, пропонує різні варіанти транспортування каспійської нафти. Розглядався такий варіант — певну кількість каспійської нафти приймають у північних портах Ірану і переробляють на місцевих виробництвах, а еквівалентну кількість відвантажують у портах Перської затоки на користь експортера.

Навіть якщо припустити, що ставлення Вашингтона до іранського маршруту зміниться, це не дає підстав вважати, що Тегеран активно

будуватиме експортну лінію. Тегеран не поспішає поглиблювати і розширювати транспортні потоки між Іраном і Азербайджаном. Подібне взаємопроникнення, на думку Тегерана, згодом може посилити сепаратистські тенденції в Південному Азербайджані. Проте Іран для нових незалежних держав у перспективі залишається одним з основних воріт на шляху до світових ринків.

Тегеран не зацікавлений у прозорості правового режиму і відповідно в прониканні на Каспій третіх країн. Зважаючи на особливу зацікавленість центральноазійських держав і Азербайджану якнайшвидше прийняти конвенції по Каспію, Іран, використовуючи економічні важелі і юридичні розбіжності, намагається максимально розширити свій політичний і геополітичний вплив на цей регіон.

Тегеран у 1998 р. висловив невдоволення досягнутими казах-стансько-російськими угодами. Реакція Астани була відображена в заявах офіційних осіб, що Казахстан не дуже цим стурбований, оскільки національний сектор не межує з іранським, і ця угода — справа двох країн.

Як відомо, 23 липня 2001 р. на кордоні умовного розмежування азербайджанського та іранського секторів стався інцидент, у якому брали участь збройні патрульні судна Ісламської Республіки Іран (ІРІ), що перешкодили геологорозвідувальним суднам Азербайджану проводити пошуки. Якщо врахувати видозмінену стратегію Тегерана в останні роки (концепцію діалогу цивілізацій президента Хатамі і, по суті, гігантські пропагандистські, дипломатичні та інші акції ІРІ з виходу з міжнародної ізоляції), то цей інцидент вкотре свідчить про ступінь важливості для Тегерана зони Каспію. Цей невдалий хід Тегерана, враховуючи його дипломатичну практику, може послабити іноземну активність у сфері нафторозробок на шельфі в Азербайджані і тим самим віддалити (якщо не дезавуювати) проєкт експортного трубопроводу Баку — Джейхан.

Оголошене будівництво трубопроводного маршруту автоматично призведе до військової активності західних гравців, і в першу чергу США, в цьому регіоні, що принципово не прийнятно для Ірану. Спробами превентивно не допустити цієї проблеми для ІРІ зумовлена, на наш погляд, подальша демонстрація Тегераном військових «мускулів» — обльоти ВПС Ірану території Азербайджану, що об'єктивно викликали найжорсткішу реакцію серед некаспійських гравців у

Анкарі та Вашингтоні, проти підходів яких, по суті, і були спрямовані ці акції. Цей епізод свідчить також про новий активніший етап каспійської стратегії Тегерана, який перший апробував силові інструменти гри. Після вищевказаної азербайджано-туркменської суперечки ірано-азербайджанський інцидент може стати небезпечним прецедентом під час вирішення розбіжностей з питань приналежності інших спірних ділянок водоймища.

«АФГАНСЬКИЙ» МАРШРУТ

Зaproвадження ще одного потенційно великого маршруту Центральна Азія — Індійський океан, що розробляється з 1995 р., з дня підписання угоди між президентом Туркменістану Сапармуратом Ніязовим і колишнім прем'єр-міністром Пакистану Беназір Бхутто, з кожним днем віддаляється. Як відомо, територію трьох країн — Туркменістану, Афганістану і Пакистану мав пролягти трубопровід. Затяжний конфлікт в Афганістані, нестійкість влади талібів свого часу не додавали впевненості іноземним інвесторам.

Нафтовий слід воєнних дій в Афганістані загальновідомий, питання в іншому. Чи спроможний існуючий уряд Афганістану забезпечити безпеку міжнародних транспортних артерій? Етнізація внутрішніх суперечностей і перманентна геополітична фрагментація країни призводять до ефемерності центральної влади країни в доступній для огляду перспективі. У кращому випадку хиткий мир буде встановлено на квазіфедеративних засадах. При цьому зміниться кількість договірних сторін по трубопроводу. Хоча потреба в цьому виникне, імовірно, навіть не найближчим часом.

Цей приклад зайвий раз підтверджує, що керувати конфліктами — надзвичайно делікатна справа. Очевидно, що держави Прикаспійського регіону не може не турбувати перспектива павутини недобудованих чи блокованих трубопроводів і коло «етнічних мін і пасток».

У випадку блокового протистояння Каспійський регіон стане однією з вузлових точок геополітичного суперництва.

Якщо Росію спробують усунути від транзиту великої каспійської нафти, Москва, очевидно, піде на рішучі кроки і спробує блокувати інші маршрути методами, що застосовують до неї. Досягати консенсусу в цьому питанні досить складно, оскільки це пов'язано, як уже йшлося, не тільки з доходами від транзиту чи з потенційними споживачами, а з

тими глобальними і регіональними завданнями, що ставлять перед собою сторони, які суперничають у Чорноморсько-Каспійському регіоні.

Незалежність нових прикаспійських держав у контексті наявності стратегічних мінеральних ресурсів завжди проходитиме випробування на міцність. Країнам як виробникам енергосировини в цих умовах нічого не залишається, як намагатися амортизувати удари перепаду світової економічної кон'юнктури, максимально дистанціюватися від втягування в застарілі та нові ідеологічні і політичні суперечності. Тільки створивши порівняно розгалужену як внутрішню, так і експортну системи трубопровідного транспорту, можна здобути відносну незалежність.

Окрім того, прикаспійські держави мають створити складнішу схему інтеграції до міжнародних економічних структур, ніж просто експортувати енергосировину. Незалежність і добробут регіону міцнішатимуть і стануть стійкішими за розмаїтості промислового виробництва, досягнення оптимальної економічної (відповідно і політичної) самодостатності.

Можна констатувати, що в нових прикаспійських країнах ще не розроблено плани, які враховували б імовірність розвитку різних подій, а нафта як могутній чинник глобальної економіки і політики й у ХХІ ст. залишиться ефективним геополітичним інструментом.

Давид ПРЕЙТЕР
Ірина МАЛЯРЧУК

ГУУАМ ТА ЄВРОПЕЙСЬКО-АЗІАТСЬКИЙ НАФТОТРАНСПОРТНИЙ КОРИДОР

Відповідно до Хартії ГУУАМ (прийнято 2001 р. в Ялті), головною метою діяльності організації є сприяння соціально-економічному розвитку; зміцнення і розширення торговельно-економічних зв'язків; розвиток та ефективне використання в інтересах країн ГУУАМ транспортно-комунікаційних магістралей і відповідної інфраструктури, розташованих на їхній території (про це йшлося під час обговорення в Нью-Йорку сучасного стану та перспектив співробітництва між ГУУАМ та США, яке проводили країни ГУУАМ із помічником державного секретаря США Е.Джоунс. Наголошувалося, що проекти членів об'єднання з питань боротьби з тероризмом, безпеки та ефективності функціонування транспортних коридорів, митного контролю, безпеки кордонів та пожевогасіння торгівлі всіляко підтримуватимуть США, в тому числі фінансово).

Збереження ГУУАМ як дієздатної міжнародної організації вимагає, насамперед, з'ясування та узгодження економічних інтересів її учасників, активізації розвитку торговельно-економічних відносин, реалізації спільних дій щодо розбудови та функціонування міжнародних транспортних комунікацій, зокрема енерготранспортних коридорів.

Водночас аналіз, за даними 1999 і 2001 років, засвідчує згорання зовнішньоторговельних відносин між країнами-учасницями ГУУАМ (крім Молдови): в Азербайджані частка ГУУАМ в експорті становила у 2001 р. 6,7%, імпорту — 3,9% (майже вдвічі менше, ніж два роки тому), в Грузії відповідно 8,6 і 20,2% порівняно з 15,1 і 13,4% у 1999 р., Молдові — 11,6 та 19,2% (у 1999 р. — 8,8 і 15,9 %), в Україні — 2,4 і 1,9% (у 1999 р. було 2,6 і 1,0 %). На жаль, і у 2002 р. ситуація не поліпшилася.

Тому зовсім не випадково напередодні саміту глав держав — учасників ГУУАМ у Ялті у 2002 р. про свій намір вийти зі складу організації висловив Узбекистан. Незважаючи на участь у саміті президента Молдови, останнім були висловлені серйозні занепокоєння щодо життєздатності співтовариства. Він вважає, що загальноекономічна інтеграція в рамках ГУУАМ уявляється досить штучною. Про це свідчить зниження товарообігу всередині ГУУАМ. Досі не визначено пріоритетні напрями розвитку економічних взаємовідносин держав цього об'єднання. Увесь комплекс економічних, соціальних, культурних проблем, що нині розглядаються в рамках ГУУАМ, знаходять не менш повний та перспективний розвиток у уже існуючих програмах СНД.

На наш погляд, дієвим підґрунтям для посилення коопераційних зв'язків у ГУУАМ може стати співробітництво в розбудові міжнародних транспортних коридорів (МТК): Європа — Кавказ — Азія (TRACECA) та Європейсько-Азіатського нафтотранспортного коридору (ЕАНТК). Ідея створення ГУУАМ була пов'язана саме з реалізацією країнами — учасницями *Європейсько-Азіатського нафтотранспортного коридору*, який би забезпечував енергетичну безпеку споживачів нафти в Україні та Європі з урахуванням вимог щодо диверсифікації джерел енергопостачання.

Адже Європа є одним із значних споживачів нафти — 760 млн. т на рік (без урахування країн СНД і Балтії), з яких 30% (230 млн. т) покривається за рахунок власного видобутку (в основному в Північному морі), 70% (530 млн. т) — імпортується. Європейський імпорт становить 26% загальносвітового імпорту нафти. До Європи нафта надходить з Близького Сходу — 38% (200 млн. т на рік); Росії, Казахстану, Азербайджану — 28% (147 млн. т на рік); Африки — 24% (130 млн. т на рік); з інших регіонів — 10% (53 млн. т на рік).

Зважаючи на те, що споживання нафти власного видобутку європейськими країнами скорочуватиметься, питання надійного її постачання для регіону набуває гостроти. У цій ситуації певні шанси для заповнення європейського нафтового ринку отримусь нафта Каспійського регіону та можливість використання української частини ЕАНТК для її доставки до Європи найкоротшим шляхом.

Маршрут транспортування каспійської нафти складається з двох відрізків: 1) від прикаспійських нафтових родовищ до узбережжя Чорного моря; 2) від Кавказького узбережжя Чорного моря до Європи.

Стосовно першої частини маршруту питань щодо технічних можливостей проходження нафти не виникає, оскільки потужності існуючих і новозбудованих магістральних нафтопроводів задовольняють потреби її доставки з Каспійського регіону до Чорного моря. Пропускна спроможність нафтопроводу Баку — Супса — 6 млн. т із можливістю збільшення до 15 млн. т на рік (нині розпочато роботи з реалізації цих можливостей); Баку — Новоросійськ I — до 15 млн. т; Тенгіз — Новоросійськ II (1-ша черга) — 28 млн. т із подальшим її нарощуванням до 67 млн. т на рік. Морські порти Грузії та Росії дають змогу без перешкод прийняти ці обсяги.

Однак остаточного вибору варіантів подальшого транспортування нафти європейським і світовим споживачам (з урахуванням додаткових обсягів, що передбачається видобувати на азербайджанських, казахстанських, у майбутньому — не виключено — й російських родовищах у Каспійському регіоні) поки не здійснено. Останніми роками спостерігається активна конкурентна боротьба між усіма зацікавленими причорноморськими країнами, включно з тими, чий нафтовий компанії працюють на Каспії, саме за вибір маршрутів, які оминали б турецькі протоки Босфор та Дарданелли. Тому доля української ділянки ЕАНТК поки що залишається невизначеною. Вона залежатиме як від активності української сторони в залученні до експлуатації вже збудованих нафтопроводу Одеса — Броди та МНПК «Південний», так і від позицій її партнерів по ГУУАМ та інших зацікавлених сторін у використанні новоствореної нафтотранспортної системи.

Інтереси країн ГУУАМ у цьому контексті, на нашу думку, передусім полягають в економічній площині, оскільки ЕАНТК має значні переваги над іншими маршрутами, що розглядаються виробниками та споживачами каспійської нафти. Значною перевагою маршруту Одеса — Броди є те, що ним можна транспортувати окремо високоякісну каспійську, зокрема тенгізьку, нафту (сірки — 0,5%, питома вага — 0,78 т/куб. м). Вигода у транспортуванні саме «легкої» нафти полягає в тому, що її доцільніше переробляти на НПЗ Європи, де глибина переробки може становити 90% (на НПЗ України, за деякими даними, у середньому — всього 62%). Як вважають фахівці, для цього (в разі зацікавленості НПЗ Європи саме в цій нафті) треба забезпечити доставку «чистої» каспійської нафти спочатку трубопроводом Одеса — Броди, а потім існуючою системою «Дружба», виділивши для цієї нафти

одну гілку трубопроводу від Бродів до насосної перекачувальної станції (НПС) «Будковце» (Словаччина) і далі через НПС «Шагі» до угорської НПС «Сазоломбата». Іншою гілкою можна транспортувати російську нафту до НПС «Шагі».

З огляду на доцільність активізації використання нафтопроводу «Адрія», що виходить у хорватський порт Омішаль, з якого нафта може транспортуватися з східних країн та Каспійського регіону на світові ринки, є сенс у всебічному аналізі пропозицій щодо можливого будівництва другої гілки нафтопроводу від НПС «Сазоломбата» до порту Омішаль спеціально для транспортування каспійської нафти, тобто забезпечити своєрідний подальший розвиток нафтопроводу Одеса — Броди.

Використовуючи перелічені вище переваги, Україна зараз активно опрацьовує питання щодо створення міжнародного консорціуму з експлуатації своєї ділянки ЄАНТК із можливим залученням до нього зацікавлених країн — виробників та споживачів каспійської нафти. Очевидно, саме створення міжнародного консорціуму з експлуатації та розвитку української частини ЄАНТК на виконання доручень Президента України могло б гарантувати повне завантаження українських НПЗ та сприяло б у конкурентній боротьбі транспортуванню «великої» каспійської нафти до Європи саме українським трубопроводом.

Зважаючи на те, що національним законодавством передбачена виключно державна власність на магістральні нафто- та газопроводи, Кабінет Міністрів України планує запропонувати Верховній Раді включити магістральні нафтопроводи та нафтотермінали до переліку об'єктів, що можуть надаватися в концесію. Передбачається, що це дасть змогу віддати в концесію або оренду нафтопровід Одеса — Броди для оптимального завантаження української частини ЄАНТК. Зокрема відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.08.02 №441-р «Про затвердження плану заходів щодо реалізації положень Концепції державної політики у сфері постачання та транзиту сирої нафти» Фонду держмайна, міністерствам палива та енергетики, економіки та з питань європейської інтеграції, фінансів, юстиції, а також компаніям «Нафтогаз України» та «Укртрансфанта» доручено до кінця 2002 року підготувати відповідні пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про концесії».

Водночас «Укртрансфанта» оголосила про прийом пропозицій щодо конкурсу з визначення розробника бізнес-плану комерціалізації проекту «Одеса — Броди» за участю міжнародних компаній. Бізнес-план має передбачати:

- поетапний план розвитку проекту з урахуванням можливостей розширення нафтопровідної системи та її продовження;
- розроблення бізнес- та фінансових пакетів;
- залучення міжнародних постачальників, переробників, інвесторів та кредиторів;
- проектування й обговорення бізнес-структури та комерційних термінів.

За твердженнями координатора проекту О. Тодійчука, вже знайдено 3 з 6 млн. т нафти, необхідних для завантаження і рентабельної роботи нафтопровідної системи Одеса — Броди. Проведено серію переговорів з потенційними споживачами нафти, транспортованої нафтопроводом Одеса — Броди. Серед майбутніх можливих клієнтів — чеський НПЗ «Чеська Рафінерська» у м. Брно (завод висловив готовність отримати за цим маршрутом у четвертому кварталі поточного року до 500 тис. т нафти, а загалом на рік — до 2 млн. т. Тривають переговори з українським НПЗ «Нафтохімік Прикарпаття» (м. Надвірна, Івано-Франківська обл.).

Однак подальша доля нафтопровідної системи Одеса — Броди залежатиме не так від зусиль України, як від позиції інших гравців, у тому числі партнерів по ГУУАМ, зокрема Азербайджану та Грузії. Позиція іншого учасника ГУУАМ — Молдови — була висловлена її президентом на саміті в Ялті, а саме: щоб трубопровід (уже збудований!) пішов територією Молдови. Відповіді на запрошення Президента України взяти участь у створюваному міжнародному консорціумі з експлуатації української частини ЄАНТК Молдова досі не дала.

Грузія активно підтримує український проект. Вона висловила готовність спільно з Україною реконструювати збудовані ще за часів СРСР і нині не використововані трубопроводи на відтинку Баку — Супса, щоб збільшити їхню пропускну спроможність до 7 млн. тонн. Окрім того, з Грузією була досягнута домовленість про проведення спільної роботи з будівництва чорноморського танкерного флоту (замовлення на його будівництво планується здійснити на українських суднобудівних заводах) і створення компанії за участю зацікавлених

сторін для транспортування нафти в рамках проекту Європейсько-Азіатського нафтотранспортного коридору. Економічні вигоди для Грузії очевидні — нарощення транзитного потенціалу та збільшення надходжень від транзиту нафти до бюджетів.

Азербайджан поки що не висловлює особливої зацікавленості в проекті «Одеса — Броди». За словами президента Державної нафтової компанії Азербайджанської Республіки (ДНКАР) Натіка Алієва, ДНКАР утримується від участі в проекті «Одеса — Броди», оскільки компанія нині не має вільних вуглеводневих ресурсів. Тим часом неподалік від Баку розпочалося будівництво Основного експортного трубопроводу (ОЕТ), участь в урочистому відкритті якого взяли президенти Азербайджану, Грузії та Туреччини. Президент США оцінив це будівництво як яскравий приклад інтеграції незалежного Азербайджану до світової економіки.

Для Азербайджану пріоритетним є будівництво основного експортного трубопроводу Баку — Тбілісі — Джейхан завдовжки 1730 км та максимальної пропускної спроможністю 50 млн. т на рік. Для фінансування його будівництва 1 серпня 2002 р. у Лондоні було підписано документи щодо заснування нової компанії «Баку — Тбілісі — Джейхан» (BTC CO.), що має прокласти трубу від берегів Каспію до Середземного моря. Серед акціонерів — компанії «British Petroleum» (38,21%), «ГНКАР» (25%), американська «Unocal» (8,9%), норвезька «Statoil» (9,58%), турецька «ТРАО» (7,55%), японська «Itochi» (3,4%), італійська «ENI» (5%), «Amerada Hess» (2,36%). За повідомленням «Української Інвестиційної газети» від 24 вересня 2002 р., акціонери прийняли таке рішення щодо фінансування проекту: третину витрат взяти на власний рахунок, на третину отримати кредит від Міжнародної фінансової корпорації, третину — від комерційних банків. Для забезпечення рентабельності проекту за весь час експлуатації нафтопроводом необхідно перекачати від 1,5 до 2,5 млрд. т нафти (оцінки різняться через розбіжності методик розрахунків та динамічності цін на нафту). Сумарні запаси родовищ Азери, Чираг та Гюнешлі, на які розрахований проект, становлять 600—605 млн. т. Як головного постачальника додаткових необхідних обсягів нафти учасники проекту нині розглядають Казахстан. Указ президента Азербайджану всі роботи з проекту ОЕТ звільняє від податків.

Однак не варто цілком виключати можливість участі Азербайджану в українському нафтотранспортному коридорі: за інформацією «Укртранснафти», азербайджанська держкомпанія «Azpetrol» розглядає варіанти продажу через систему Одеса — Броди «кількох мільйонів тонн нафти на рік».

Окрім країн ГУУАМ, на долю українського проекту можуть істотно вплинути й інші гравці (Росія, Туркменістан, Іран, Туреччина, США). Найбільшу підтримку проекту, а також ідеї створення консорціуму надає *Польща*, яка, зважаючи на енергозалежність Європи, розглядає нафтопровід, якщо його буде продовжено до Гданська (не виключено, й далі — до інших портів на узбережжі Балтійського моря), як свій певний внесок під час вступу до ЄС. Уже досягнуто домовленості між «Укртранснафтою» та польським консорціумом «Golden Gate» про початок проектних робіт з вибору оптимального маршруту прокладання частини нафтопроводу Броди — Плоць (з українського боку проектні роботи виконуватиме ВАТ «Інститут транспорту нафти», з польської — «Gazproekt»; роботи мали розпочатися вже у вересні 2002 р.). Передбачається, що ця ділянка, а також нафтотермінал у Гданську стане внеском Польщі до майбутнього консорціуму. Польща активно пропагує переваги нафтопроводу Одеса — Броди — Гданськ не тільки в Європі та Азії, але навіть у Росії, яка контролює деякі нафтові об'єкти на Каспії.

Певну зацікавленість у проекті виявляє *Казахстан*, що планує продовжити найближчих 20 років збільшити обсяги видобутку нафти в Каспійському регіоні майже в 3,5 рази (з 35,8 до 126,6 млн. т).

Конкретні питання щодо можливої участі цієї країни у створюваному консорціумі розглядатимуться на засіданні польсько-казахстанської змішаної комісії наприкінці вересня 2002 р.

Виходячи з позицій своєї енергетичної політики, орієнтованої на диверсифікацію джерел постачання енергоносіїв, оцінку нафтопровідної системи Одеса — Броди — Гданськ здійснює також Європейський союз (результати оцінки мають бути оприлюднені наприкінці жовтня 2002 р.). Висновки ЄС можуть певною мірою вплинути на позиції потенційних учасників консорціуму з експлуатації цієї нафтопровідної системи. У свою чергу, повноцінне задіяння Європейсько-Азіатського нафтотранспортного коридору може зміцнити позиції країн, територією яких він проходить, а також саму структуру ГУУАМ.

ПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА ТРАНСПОРТУВАННЯ НАФТИ З КАСПІЙСЬКОГО ШЕЛЬФУ ТРУБОПРОВОДОМ ОДЕСА – БРОДИ – ГДАНСЬК

Загальновідомо, що значним сегментом та внутрішнім підґрунтям сучасної політичної драми є боротьба за вуглеводневу сировину. Крім країн, що безпосередньо видобувають вуглеводневу сировину, країн, що її транспортують, і країн-користувачів, фігурантами виступають потужні транснаціональні фінансово-промислові групи. Всі учасники цієї драматичної дії використовують багатий арсенал засобів, що створює насичене політичне поле, характер якого визначається пульсуючими кризами та конструктивними компромісами.

У свою чергу, широкомасштабні дослідження та інноваційні заходи впроваджують або використовують у періоди криз. Наприклад, під час Другої світової війни широко застосовували розробки та методи споживання біологічних відходів для вироблення енергії, вторинного використання ресурсів тощо, які було запроваджено в Англії та Японії. Глобальне потепління, яке, на думку експертів, розпочалося внаслідок надлишкового викиду в атмосферу продуктів згорання вуглеводного палива, може спричинити черговий світовий імпульс до пошуку альтернативних, менш екологічно шкідливих джерел енергії, що сприятиме зміні філософії та стратегії сучасної світобудови та міжнародної політики.

У вересні 2002 р. у Греції відбулася конференція, організована Єллінським фондом європейської та міжнародної політики (ELIAMEP). Її учасники дійшли однотайного висновку, що обслуговування басейну Каспійського моря, ймовірно, обмежиться ще одним значним трубопроводом і що другий трубопровід доповнить головний, що створить надійну систему транспортування видобувного палива регіону. Маршрут цього трубопроводу залишається під питанням і тому потенційно є предметом гострої конкурентної боротьби регіональних та світових держав.

Багато експертів є рішучими супротивниками будівництва трубопроводу, який з'єднує Каспій (через територію Казахстану) з тихоокеанським узбережжям Китаю. Так, редактор інформаційного агентства «Платтс» Джон Робертс вважає, що такий трубопровід має бути завдовжки 5500 км, а його вартість становити понад 8 млрд. дол. США (для порівняння, довжина маршруту Баку — Тбілісі — Джейхан — 1760 км). На думку Дж. Робертса, таким трубопроводом можна було б перекачувати до 400 000 барелей казахстанської нафти на день, однак щоб проект став привабливим для інвесторів, ця цифра має становити 1 млн. барелей/день. За підрахунками американського експерта, щоб забезпечити такий обсяг поставок, серед постачальників нафти має бути Росія. Це передбачає укладення тристоронньої угоди між Росією, Казахстаном та Китаєм. Переговори щодо таких багатосторонніх проектів звичайно супроводжуються значними труднощами та характеризуються малою оперативністю і ефективністю.

Так само не визначено перспективу і меридіальних нафто-транспортних трубопроводів з півночі на південь, а також трубопроводу з Казахстану через Туркменістан до Ірану, що запропонований французьким концерном «TotalFinaElf», проти якого заперечують США. Таким чином, казахстанська нафта може надходити лише на північ, до Росії, або на захід — на узбережжя Чорного та Середземного морів, до чого США ставляться досить прихильно. У недалекому минулому США підтримували як великий трубопровід Тенгіз — Новоросійськ, так і менший — Баку — Новоросійськ (потужністю близько 100 000 бар./день). Незважаючи на те, що кошти були відпущені російським державним оператором «Транснефть» на збільшення їхньої потужності, нестабільна ситуація в Чечні — Ічкерії та інших регіонах Північного Кавказу змушує транспортних операторів обмежити можливості поставок цим маршрутом.

На конференції у Греції представник Росії у справах Каспію Віктор Калюжний підтвердив наміри Росії розширити свої транзитні можливості, пов'язані з каспійською нафтою. В. Калюжний підтримував ідею будівництва трубопроводу з Бургаса (Болгарія) до Александруполіса (Греція). Такий маршрут сполучив би Чорне море з Середземним, а російську і казахстанську нафту можна було б транспортувати до Західної Європи за допомогою танкерів. Однак, на думку болгарської сторони, постає проблема з фінансуванням будівництва такого трубо-

проводу. В. Калюжний також порушив питання про східні та південні нафтогазові маршрути, зокрема часто згадуваний трансфганський трубопровід, хоча багато експертів, вказуючи на нестабільність військово-політичної ситуації в Афганістані та Південній Азії, вважають їх не більш ніж гіпотетичними.

На думку спеціаліста по Росії Роя Аллісона, який представляє Центр міжнародних відносин Оксфордського університету, Грузія може підвищити рівень своєї безпеки та врегулювати конфлікти з сепаратистськи налаштованими районами за умов отримання істотної допомоги з боку міжнародних інститутів — ООН, Організації з безпеки та співробітництва в Європі та НАТО. При цьому Р. Аллісон зауважив, що члени ГУУАМ підтримали необхідність регіонального співробітництва з питань безпеки відтоді, як у США було вчинено терористичний напад (хоча висловлювання щодо створення структури, які забезпечували б безпеку транспортної та трубопровідної інфраструктури, лунали ще під час конференції експертів країн ГУАМ у Севастополі 1999 р.).

На думку багатьох експертів, задовольнити інвесторів та імпортерів може і модернізація таких уже існуючих маршрутів, як нафтогазова магістраль «Дружба». Продовжуючи цю тему, російська компанія «Транснефть» подала на конференцію свої плани злиття магістральної ділянки трубопроводу «Дружба», що пролягає з Росії до Словаччини, з нафтопроводом «Адрія», що закінчується в Хорватії. За заявами російських ЗМІ, реалізація цього проекту розпочнеться вже найближчим часом. Існують проекти, за якими казахстанська нафта трубопровідними магістралями нафтопроводів «Дружба» може транспортуватися і до нафтотерміналів, розташованих на Балтійському морі. Ще одне злиття невдовзі може з'єднати казахстанські та туркменські родовища з маршрутом Баку — Тбілісі — Джейхан та газопроводом з Баку до турецького порту Ерзурум.

ХРОНОЛОГІЯ ЕНЕРГЕТИЧНИХ КРИЗ

20 жовтня 1973 р. арабські країни — експортери нафти на знак протесту проти американської підтримки Ізраїлю запровадили ембарго на поставки нафтопродуктів до США. Світові ціни на нафту зросли в кілька разів. На той час голова сенатської комісії зі збройних сил США

сенатор Б. Голдуотер запропонував підходи до вирішення кризи за двома сценаріями. Згідно з першим, якщо сенат США не знайде альтернативного джерела отримання енергії, в країні виникне криза, подібна до Великої депресії 30-х років ХХ ст. За другим сценарієм, Сполучені Штати постануть перед потребою розпочати війну за контроль над близькосхідною нафтою.

Криза висунула перед розвинутими країнами необхідність забезпечення своєї енергетичної безпеки, оскільки використання вуглеводневої сировини, яка видобувається у країнах, що розвиваються, ставило їх у невигідну залежність. У 1974 — 1975 роках у країнах Північної Америки та Західної Європи почався період важкої економічної кризи, було зафіксовано різкий спад виробництва, зростання безробіття та інфляції. У свою чергу, СРСР отримав колосальні прибутки від продажу нафти, що дало змогу не лише стабілізувати ситуацію в економіці, а й розпочати масштабні програми військового будівництва та підтримки дружніх режимів і рухів в Африці, Азії та на Близькому Сході.

З кризи 1973 р. розвинуті країни виходили різними шляхами, проте в підсумку вони зуміли знайти ефективні контрзаходи проти нафтового ембарго країн Організації експортерів нафти (ОПЕК). Наприклад, для того, щоб зменшити залежність економіки від запровадження таких санкцій у майбутньому, в 1975 р. Конгрес США приймає рішення про створення стратегічного нафтового запасу, а також про введення жорстких правил економії енергії, зокрема, таких, що зобов'язують автовиробників турбуватися про економічність техніки, яку вони виробляють. Аналогічні кроки здійснюють усі індустріально розвинуті країни світу. Саме в ці роки Норвегія освоїла родовища в Північному морі.

У 1977 р. президент США Дж. Картер приймає рішення створити так званий моральний еквівалент війни — Національний енергетичний план. Його мета — знизити залежність від імпортованої нафти та створити стратегічні запаси нафти.

У 1978 — 1979 роках причиною другої значної енергетичної кризи десятиліття стала ісламська революція в Ірані.

У 1979 р. стався надзвичайний випадок на атомній електростанції «Three Mile Island» у штаті Пенсильванія. Рівень радіації підвищився в кілька разів, були уражені значні ділянки території. Наслідками цієї

аварії було те, що США заморозили будівництво нових атомних електростанцій.

У 1980-ті роки завдяки тому, що видобуток нафти значно збільшився в Мексиці, Нігерії та інших неарабських країнах, ОПЕК, у якій домінували арабські держави, вже не відіграє провідної ролі на світовому нафтовому ринку.

У січні 1981 р., коли ціни на нафту сягнули піку в 34 дол. США за барель, у більшості індустріально розвинутих країн світу знову почався період стагнації та інфляції.

26 квітня 1986 р. сталася Чорнобильська катастрофа. Відтоді атомна енергетика вже не сприймалася як панацея від прогнозованого майбутнього енергетичного голоду.

У 1986 р. ціни на нафту впали до найнижчого рівня за останні два десятиліття. У ці роки економіка СРСР зіштовхнулася зі значними труднощами, що призвели до перебудови — фактичної спроби зробити соціалістичну економіку ефективнішою, багатопрофільною, аби мінімізувати залежність країни від експорту вуглеводнів.

2 серпня 1990 р. Ірак окупував Кувейт. Унаслідок цієї регіональної війни світова економіка позбавилася 1,6 млн. барелів кувейтської нафти, що видобувалися щоденно. ООН оперативно запроваджує санкції проти найбільшого виробника нафти — Іраку. Світові ціни на нафту відреагували на це негайно — ціна підскочила з 16 дол. до 40 дол. за барель.

16 січня 1991 р. після відмови Іраку вивести війська з Кувейту військова коаліція, до складу якої ввійшла 31 держава, проводить операцію «Буря в пустелі». Світові ціни на нафту знову падають.

1992 рік — США приймають Акт енергетичної політики, який передбачає зниження споживання енергії у всіх галузях економіки, енергозбереження та розвиток альтернативних (таких, що відновлюються) джерел енергії. Знову розпочинається будівництво безпечніших атомних електростанцій.

У 1996 р. знову жорсткішають стандарти споживання палива для автомобілів.

У травні 2001 р. виникла енергетична криза в американському штаті Каліфорнія, де зосереджено провідні світові компанії у сфері інформаційних технологій. США приймають рішення розпочати видобуток нафти на заповідних територіях штату Аляска.

11 вересня 2001 р. знову виникають занепокоєння щодо енергетичної безпеки індустріально розвинутих країн. Щоб позбавитися нафтової залежності, США вирішують у найближчому майбутньому застосовувати водень як паливе для автомобілів, активізують будівництво атомних електростанцій, відновлюють масштабне використання вугілля та інших енергоносіїв, у 2004 р. ще жорсткішими стануть норми використання автомобільного пального.

За прогнозами Міністерства енергетики США, споживання нафти у 2020 р. сягне 110 млн. барелів (нині цей показник становить близько 77 млн. барелів і, як передбачається, зростатиме на 2% щорічно). За прогнозами експертів, якщо до цього часу не буде віднайдено альтернативних джерел енергії або шляхів ефективнішого та економішного використання традиційних енергоносіїв, на світову економіку очікуватиме руйнівна енергетична криза, що неминуче розпочнеться у 2020 — 2060 роки.

КАЗАХСТАНСЬКА НАФТА ЯК ДОДАТКОВЕ ДЖЕРЕЛО ВУГЛЕВОДНЕВОЇ СИРОВИНИ

Поки що політичні альянси зосереджують свою увагу на боротьбі за нову зону нафтовидобутку — Каспійський нафтовий шельф та за найперспективніший його сегмент — Кашаган. На думку експертів, Кашаган, який розробляє італійська компанія «ENI», розпочне нафтовидобуток до 2008 року. Росія сподівається, що кашаганська нафта транспортуватиметься її трубопроводами до російських терміналів — до Новоросійська та на Балтійському морі. США хотіли б, щоб цю нафту перевозили танкери до Баку, а потім нафтопроводом Баку — Джейхан. Компанія «ENI» та уряд Казахстану також вивчають можливість будівництва короткого трубопроводу, щоб мати доступ до іранської мережі та Перської затоки.

«Казахстан залишає собі свободу вибору, — каже Каїргельди Кабилдін, віце-президент компанії «KazTransOil». — У нас є ще шість років на прийняття рішення». Це — досить ризикозна заява, що веде до край негативно для Казахстану наслідків. Закони США передбачають жорсткі санкції проти компаній, що ведуть бізнес з Іраном, зокрема і проти іноземних компаній (хоча наприкінці 1990-х років «ENI» і «British Petroleum» підтримували відносини з Іраном, не піддаючись відповідним санкціям з боку Вашингтона). Однак у серпні 2002 р.

адміністрація Дж. Буша продовжила санкції проти Ірану ще на п'ять років. Тому є всі підстави, аби вважати такі акції певною евтаназією для компаній чи держав, які наважилися порушити прийняте ембарго.

У 2002 р. Казахстан планував видобути близько 46 млн. тонн нафти, з яких 36 млн. тонн мали б відправляти на експорт. Сукупна пропускна спроможність діючих експортних нафтопроводів становить близько 50 млн. тонн. Це означає, що через нестачу нафти вони будуть недовантажені як мінімум на 14 млн. тонн. Дефіцит може затягтися більш ніж на рік, тому експортери казахстанської нафти отримують непоганий шанс позмагатися за тарифні знижки. Казахстанська нафта експортується чотирма нафтопроводами: Атирау — Самара, Кенкіяк — Орськ, Махачкала — Новоросійськ (з доставкою нафти танкерами через Каспійське море), а також трубопроводом Каспійського трубопроводного консорціуму (КТК).

Запуск трубопроводу КТК наприкінці 2001 р. створив перевищення пропускної спроможності транспортних потужностей відносно реальних обсягів експорту. Цей трубопровід з'єднав родовище Тенгіз у Західному Казахстані з терміналом на російському узбережжі Чорного моря. Завдяки цьому пропускна спроможність трубопроводної системи Казахстану зросла майже на 28 млн. тонн на рік.

У 2002 р. трубопровід КТК мав експортувати нафту американських «ChevronTexaco», «ExxonMobil», «Opec», «Харрікейн Кумколь Мунай» (дочірньої компанії канадської «Харрікейн»), деяких казахстанських видобувних АТ. Проте ці обсяги можуть забезпечити КТК трохи більше половини необхідного обсягу завантаження. Крім того, вимоги російської трубопроводної компанії «Транснефть» очищати багату на сірчані домішки казахстанську нафту призведуть до подорожчання цього маршруту. Казахстанські експортери ніколи не використовували на 100% надану їм Росією квоту на прокачування цим трубопроводом, а у 2002 р., на думку деяких російських експертів, найімовірніше, його взагалі викреслять зі своїх транспортних схем.

Дефіцит нафти для експортних трубопроводів у Казахстані пояснюється тим, що впродовж 1990-х років видобувні компанії стримували розвиток своїх проєктів. Причина полягала в труднощах збуту. До кінця 1990-х років Москва не підтримувала ні проєкт КТК, ні збільшення казахстанського транзиту своєю територією. З 1992 по 1998 роки розміри щорічної квоти на прокачування через Росію постійно

зменшувалися, досягнувши рівня 6,7 млн. тонн, хоч експортний потенціал Казахстану досяг 20 млн. тонн.

Ситуація змінилася після того, як західні компанії налагодили експорт через Каспій, Азербайджан та Грузію, а плани будівництва нафтопроводів в обхід Росії набули реальних рис. Саме відтоді уряд Євгена Примакова, щоб утримати Казахстан у сфері впливу Росії, почав підтримувати проєкти експорту казахстанської нафти через російські труби. У 1999 — 2000 роки було збільшено пропускну спроможність маршруту Атирау — Самара з 10,5 до 15 млн. тонн нафти, а у 2000 — 2001 роки було побудовано трубопровід КТК.

Однак проєкт КТК просувався з такими труднощами, що деякі його акціонери та інвестори — іноземні компанії «ChevronTexaco» («СТ»), «ExxonMobil», «British Gas» («BG»), італійська «Agip», англо-голландська «Shell», «ЛУКОЙЛ» — за інерцією утримувалися від збільшення видобутку нафти в Казахстані. Ще однією причиною, що уповільнювала запуск проєкту, стало те, що учасники розробки Карачаганакського родовища у складі «BG», «Agip», «Texaco» (згодом «СТ»), «ЛУКОЙЛ» планували у 2001 році вийти на рівень виробництва у 10 млн. тонн, але видобули лише 4 млн. тонн.

НОВИЙ УЧАСНИК ДРАМИ — УКРАЇНА

4 червня 2002 р. у Баку відкрилася 9-та міжнародна виставка «Нафта, газ, нафтопереробка і нафтохімія Каспію», на якій компанія «Укрресурси» провела презентацію нафтопроводу Одеса — Броди. Під час переговорів Україна звернулася до Азербайджану з проханням виділити квоту на 500 тис. тонн нафти для заповнення своєї труби. Проте азербайджанська сторона ухильно відповіла, що поки не відправлятиме нафту українським маршрутом, оскільки не має вільних ресурсів сировини. Варто зазначити, що на всіх переговорах йшлося виключно про транспортування каспійської нафти з грузинського порту Супса, пропускна спроможність якого обмежується 10 млн. тонн на рік. Навіть якщо вся ця нафта попрямує до Одеси, то для проєкту Європейсько-Азіатського нафтотранспортного коридору (ЕАНТК) цих обсягів недостатньо. У разі, якщо на азербайджанському шельфі Каспію таки відшукають достатні обсяги нафти (або ж до Баку буде прокладено транскаспійські трубопроводи з казахстанських родовищ), то пропускну спроможність маршруту через Супсу, схоже, ніхто не

нарошуватиме, оскільки він спрямовуватиметься на нафтопровід Баку — Джейхан.

У серпні 2001 р. будівництво нафтопроводу Одеса — Броди завдовжки 674 км було завершено. Цей трубопровід (пов'язаний з нафтопроводом «Дружба» та нафтотерміналом «Південний» в Одесі) утворює цілісний комплекс, українську частину ЄАНТК, створення якого передбачено програмою Євросоюзу TACIS-INOGATE. Нині пропускна спроможність комплексу становить 9 млн. тонн нафти на рік, однак уже найближчим часом, як запевняє уряд України, вона збільшиться до 12 — 14,5 млн. тонн. На думку голови правління ВАТ «Укртранснафта» Олександра Тодійчука, який одночасно є спеціальним уповноваженим України з питань ЄАНТК, «...після інтеграції нафтопроводів «Дружба» і «Адрія» «Укртранснафта» зможе, зберігаючи якість каспійської нафти, подавати її (у змішаному з російською сировою нафтою вигляді) до містких нафтопереробних заводів (НПЗ) Європи і глибоководного порту Омішаль, розташованого на узбережжі Адріатичного моря». Нафтопроводом Одеса — Броди каспійську нафту можна постачати на європейські ринки, оминаючи турецькі протоки Босфор і Дарданелли. У майбутньому передбачається продовжити новий трубопровід до польського Гданська та послідовно довести потужність ЄАНТК до 40 млн. тонн на рік.

Коли 17 травня 2002 р. у Києві Державна комісія підписувала акт приймання до експлуатації завершеної частини нафтотранспортної системи Одеса — Броди, на той час перший віце-прем'єр українського уряду Олег Дубина впевнено заявив, що це не лише дасть змогу диверсифікувати поставки нафти на внутрішній ринок, а й «дасть Україні всі шанси посісти провідне місце в загальноєвропейському енергетичному просторі». Залишалося лише домовитися з польською стороною та знайти необхідні обсяги нафти для заповнення трубопроводу. Але для того, щоб нафтотранспортна система (НТС) Одеса — Броди запрацювала в робочому режимі, вона повинна мати не менш ніж 600 тис. тонн технічної нафти. Як зауважив О. Тодійчук, якщо зважати тільки на технічні характеристики НТС, то така можливість існує. Однак заморозувати гроші, аби наповнювати трубопровід нафтою і тривалий час при цьому його не експлуатувати, «Укртранснафта» не може.

Нині необхідних обсягів для повноцінної роботи НТС немає. Мало того, реальних пропозицій, що гарантували б вигоду від експлуатації

нафтопроводу, ні від кого не надходило. Жодна з великих компаній, що працюють за транспортними схемами через Чорне море, не виявила наміру взяти участь в українському проєкті. Досі не визначено і перспективи споживачів нафти, хоча двоє з них вже були названі. У липні 2002 р., за повідомленням Міністерства палива та енергетики України, заявки подали словацька фірма «Transpetrol» (1,8 млн. тонн/рік) та українська «Нафтохімік Прикарпаття» (для Надвірнянського НПЗ — на 1 млн. тонн/рік).

Незважаючи на всі зусилля «Укртранснафти», спеціально створеної для експлуатації нової траси, кількість потенційних клієнтів нафтопроводу поки не збільшується. До того ж представники низки компаній, серед яких виділяється нафтовий «важковаговик» «Chevron», заявили, що не розглядають маршрут Одеса — Броди як альтернативу іншим варіантам, таким як Баку — Джейхан.

Хоч і є дефіцит нафти, проте Україна все ж не втрачає надії встановити на нафтопроводі робочий режим. На думку О. Дубини, через цей нафтопровід перекачуватиметься лише 100 тис. тонн вітчизняної нафти.

Українсько-польські консультації щодо продовження українського нафтопроводу до Гданська тривають уже кілька років з перемінним успіхом. Польська компанія «Golden Gate» готує ТЕО відповідного проєкту. Планується, що трубопровід Броди — Полоцьк — Гданськ збудують до 2005 року. Однак джерела фінансування, необхідні для реалізації проєкту (500 млн. дол. США), досі не визначено. Немає домовленості і з низки організаційних питань. Так, виступаючи 21 травня 2002 р. на прес-конференції в Києві, польський посол Марек Зюлковський підкреслив, що Польща «*підтримує цей проєкт, наскільки це можливо*», проте висуває умову — створити для управління майбутньою нафтотранспортною системою Одеса — Броди — Гданськ міжнародний консорціум за обов'язкової участі польських підприємств. Рішення української сторони щодо цього поки що немає.

Але Україна не залишає надію на те, що, за підтримки Євросоюзу, цей проєкт матиме перспективи. Надія ця ґрунтується, зокрема, на оприлюднених у квітні 2002 р. американською компанією «Halliburton Kellogg Brown&Root» та Кембриджською асоціацією енергетичних досліджень результатах комплексного аналізу комерційної спроможності нафтопроводу Одеса — Броди. Експерти

визнали за доцільне подальшу роботу з проектом ЄАНТК та вітали створення організаційної групи, яка стане центральним органом консорціуму з управління нафтопроводом. Американські експерти перш за все з'ясували, що динамічно зростаючий попит на каспійську нафту в Європі є. У дослідженні зазначено, що на початковому етапі (до 2005 – 2006 років) трубопровід Одеса – Броди в будь-якому випадку буде завантажено не на повну потужність. На думку експертів, перспективи напрямку залежать від спорудження польської ділянки, а також від реалізації проекту інтеграції нафтопроводів «Дружба» та «Адрія».

Однією з перспектив заповнення трубопроводу Одеса – Броди – Гданськ є російська та казахстанська нафта з Новоросійська (потужність нафтопроводу КТК планується довести до 67 млн. тонн нафти на рік). У цьому випадку Україні необхідно буде вести переговори зі своїм традиційним партнером – Росією, яка в очікуванні зростання проходження нафти через Новоросійськ шукає маршрути його подальшого транспортування в обхід турецьких проток (проект нафтопроводу болгарського Бургаса в напрямі Александрополя (Греція).

Навіть відкриття терміналу «Південний» нафтопроводу Одеса – Броди не змінить цього наміру Росії. Проте і тут існують нерозв'язані проблеми. Поки не вирішено, хто та в яких обсягах постачатиме нафту для прокачування новим трубопроводом. Не визначено також вартість транспортних витрат за прогін нафти цим маршрутом. Нових відтінків проблеми можуть надати «ЛУКОЙЛ» та «ЮКОС», які висловлюють хоча й непевне, однак зростаюче бажання взяти участь у проекті.

В інтерв'ю тижневику «Дзеркало тижня» голова правління «Укртранснафта» О. Тодійчук заявив: *«Ми прагнемо транспортувати нафту для нафтопереробних заводів України. Ми хочемо, щоб ті НПЗ, де це залишилося значний держпакет акцій, отримали від уряду чітку орієнтацію на наш проект... Зрозуміло, все це станеться не завтра. Водночас неможливо переорієнтувати українські НПЗ на нафту іншого сорту, як і одразу важко перекопати власників нафти в тому, що саме український нафтовий маршрут — найекономічніший (та й політично) виправданий... Нафтові компанії нам поки що стіснюють або визнають, що це були неймовірні зусилля — побудувати нафтопровід. Але вони ще не вирішили: потрібен їм цей шлях доставки нафти чи ні».*

На початку грудня 2001 р. новим нафтопроводом зацікавився посол Азербайджану в Україні Таят Алієв. Переговори він провів поки що лише з одеською владою — з першим віце-губернатором М. Тиндюком та міським головою Р. Боделаном. Азербайджанського дипломата насамперед цікавили умови участі в міжнародному консорціумі, який мав бути сформований для експлуатації траси, а не безпосередня можливість Азербайджану під час прокачування встановлених партій нафти, гарантованих договорами.

Аналітик «Трійки Діалог» В. Нестеров так прокоментував для «RusEnergy.com» ситуацію щодо нафтопроводу Одеса – Броди: *«Небажання постачальників каспійської нафти експортувати свою нафту цим трубопроводом зрозуміле. Більш легка каспійська нафта змішуватиметься з російською експортною сумішшю «Urals». Головна причина відмови каспійських нафтодобувальників — відсутність системи компенсації за погіршення якості нафти, оскільки каспійська нафта дорожча за російську експортну суміш «Urals».*

Подібна інтерпретація ситуації, що склалася, не прояснює питання, а скоріше ще більше заплує його, оскільки за необхідності та за бажання партнерів розв'язання технологічної чи тарифної проблеми незначне. Наприклад, уже існуючі на сьогодні гарантовані споживачі нафти в цьому регіоні могли б спокоситися на значні тарифні знижки, щоб змінити традиційних постачальників.

За оцінками Міністерства палива та енергетики України, тариф на перевалку нафти з танкерів у «Південному» до нафтопроводної системи становить 40 центів за тону, а тариф на її прокачування — 59 центів за 100 т/км. Перша черга системи розрахована на транспортування 9 млн. тонн на рік, а друга, яка передбачає будівництво двох нових компресорних станцій, доведе річну потужність траси до 25 – 40 млн. тонн. Можна припустити, що збільшення обсягів транспортування сприятиме зниженню експлуатаційних тарифів. Очевидно, що вправне маніпулювання ціновою політикою може стати досить ефективним інструментом для стимулювання інтересів споживачів та припливу інвестицій, необхідних для розвитку і модернізації проекту.

Улітку 2002 р. українська влада пообіцяла розробити для нафтопроводу багаторівневий тариф, який міг би змінюватися в бік підвищення чи зниження залежно від обсягів та умов перекачування нафти, і опублікувати його вже на початку жовтня. Проте термін

оголошення тарифів формально перенесено на початок 2003 року. Ситуація, що виникла, може ілюструвати або традиційний стан низької оперативності українських чиновників, або ж їх прагнення якомога ретельніше провести маркетингову політику, що враховувала б увесь складний комплекс, з якого складається цінова політика на міжнародних ринках. На жаль, схоже на те, що перший варіант імовірніший.

Начальник департаменту стратегічного розвитку «Укртранснафти» М. Вакуленко в інтерв'ю «*RusEnergy.com*» сказав: «*Приблизні тарифи вже визначено, але я не можу їх надати, оскільки вони не є остаточними і можуть ще змінюватися. Остаточні дані ми надамо лише після підписання серйозніших контрактів на використання нафтопроводу*». За джерелами, транспортування тонни нафти до Бродів коштуватиме близько 5,6 дол. США, а з урахуванням перевалки в «Південному» — 6 дол. За іншими даними, українські оператори розраховують отримувати за транспортування тонни нафти 5,53 дол. Чи означає це, що різні групи економічних експертів, які працюють в одній системі та на одному підприємстві, користуються різною методикою ціноутворення? Чи така маржа є відображенням діяльності керівництва, що допускає позаконотримані системи розрахунків?

Улітку 2002 р. перший віце-прем'єр Азербайджану Аббас Аббасов повідомив, що під час переговорів у Києві з Президентом України Леонідом Кучмою українська сторона висловила готовність взяти участь у будівництві нафтопроводу Баку — Джейхан. У відповідь на свою підтримку цього трубопроводу, який відіграє конкуруючу роль, Україна сподівається отримати каспійську нафту. До речі, для відомого російського проекту прокладання газової магістралі в обхід України (який, на щастя, не відбувся), що загрожував мільярдними втратами, також мали використати труби з України (!!!).

Діалектика?!!

Згідно зі спільною заявою азербайджанської та української сторін, українська трубопроводна промисловість має достатній експортний потенціал, який може знадобитися в проєкті Баку — Джейхан. Окрім того, Київ та Баку домовилися щодо поставок українського обладнання для насосних станцій та нафтосховищ. Нині можна говорити лише про те, що половина обсягів нафти, необхідних для рентабельної роботи нафтопроводу Одеса — Броди (близько 3 млн. тонн), все ж є. У пресі

повідомлялося, що «...відбулася серія успішних переговорів української сторони з низкою потенційних клієнтів нафтопроводу». Про це повідомив О. Тодійчук, підкресливши: «...завдання до кінця року заповнити нафтопровід до рівня беззбитковості — 6 млн. тонн — досить реальне». На його думку, «...конкуренційні позиції українського нафтопроводу поліпшаться після відновлення Грузією та Азербайджаном старого нафтопроводу Баку — Сунса потужністю близько 7 млн. тонн на рік».

Серед потенційних клієнтів трубопроводу Одеса — Броди О. Тодійчук виділив чеський нафтопереробний завод «Чеська Рафінерська» (Брно), нагадавши, що завод заявив про готовність отримувати цим маршрутом у четвертому кварталі 2002 р. до 500 тис. тонн нафти, а загалом на рік — до 2 млн. тонн.

Як заявив О. Тодійчук, «*провадяться успішні переговори з українським ННЗ «Нафтохімік Прикарпаття (Надвірна, Івано-Франківська обл.), зацікавленим в отриманні нафти нафтопроводом Одеса — Броди*». Азербайджанська державна компанія «Azpetrol» розглядає варіанти продажу через нафтопровід Одеса — Броди «*кількох млн. тонн нафти на рік*». Для технологічного заповнення маршруту Одеса — Броди необхідно 600 тис. тонн нафти на місяць. Нині ВАТ «Укртранснафта», якій належить трубопровід, закачало туди 100 тис. тонн технологічної нафти.

Таким чином, створюється новий транзитний маршрут, який дасть змогу обійти чорноморсько-егейські протоки, де Туреччина, порушуючи (а якщо бути більш точним, то коректуючи своєю транзитну діяльність відповідно до вимог екологічної безпеки) відомі міжнародні конвенції (Лозанна-1925, Монтре-1936), обмежує міжнародне танкерне судноплавство, наполягаючи на тому, щоб каспійську нафту просто через Туреччину відправляли до Джейхана в обхід Босфору — Дарданелл. Принагідно варто згадати, що, поперше, РФ, Україна, Румунія, Угорщина та Хорватія нещодавно домовилися про єдиний тариф на транзит нафти до адриатичних та дунайських портів. По-друге, є наміри продовжити трубу Одеса — Броди до 2006 р. до балтійських терміналів Польщі (Гданськ/Гдиня) та Литви (Бутінга), гілкою на найбільший у пострадянській Балтії литовський ННЗ у Мажейкяє.

Між тим, як повідомляє джерело (див. «*GazetaSNG*», 15.10.02 — А. Балиев «Ціна транзитної конкуренції»), Туреччина знову змінила

правила проходження морських суден через Босфор і Дарданелли: нові обмеження на танкерні перевезення мали набрати чинності 21 жовтня 2002 р. Симптоматично, що ці заходи прийняті одночасно з нарадою у Стамбулі міністрів економіки країн — членів Чорноморської асоціації економічного співробітництва (ЧАЕС), яка рекомендувала створити в регіоні зону вільної торгівлі.

Восени 2002 р. розпочалося будівництво нафтопроводу Баку — Тбілісі — Джейхан, яким Азербайджан і Туреччина планують перекачувати мінімум 2/3 обсягів сирої нафти, що видобувається в азербайджанському секторі Каспію. Перевагою маршруту Баку — Джейхан залишається вихід до глибоководного турецького порту на Середземному морі, минаючи надзвичайно перевантажені протоки Босфор і Дарданелли. Цей чинник, а також зацікавленість США в нових джерелах нафтопостачання і сприяли старту проекту, хоча його успіх все ще викликає сумнів. Передбачається, що 30% інвестицій забезпечать акціонери консорціуму, решту — позики. Третину кредитів нададуть Міжнародна фінансова корпорація та ЄБРР, які можуть виділити 0,5 млрд. дол. США вже до кінця 2002 року. Крім них, до фінансування проекту виявили бажання приєднатися ексімбанки США та Японії, а також американське агентство приватних інвестицій (ОПІС). Планується будівництво трубопроводу завершити до кінця 2004 року.

У цій ситуації Туреччині делали менш вигідно пропускати каспійську нафту з конкуруючого напрямку — тобто з Новоросійська чи Туапсе через Босфор і Дарданелли. Нафтотранзитні прибутки за маршрутом трубопроводом, що планується, оцінено в 1,5-1,7 млрд. дол./рік, що посилює мотивацію офіційної Анкари скоротити прохід через Босфор нафтоналивних танкерів, що становлять реальну техногенну загрозу для дванадцятимільйонного Стамбула.

Хоча міжнародна конвенція про торгове судноплавство в Босфорі — Дарданеллах (Монтре, 1936 р.) потребує завчасного інформування щодо змін у режимі транспортування у протоках, Туреччина з середини 1990-тих років (з часу завершення проекту Баку — Джейхан) фактично ігнорує це зобов'язання. А нещодавнє чергове ігнорування заявки Туреччини на вступ до ЄС дає їй додаткові підстави нехтувати інтересами Росії, яка могла б апелювати до своїх європейських партнерів для підтримки її інтересів з цього питання.

За обережними оцінками Мінтрансу та Союзу російських судновласників, середньорічні збитки Росії від жорсткішого пропускного режиму з боку Анкари сягають 400 млн. дол./рік. Проте цю цифру не можна вважати остаточною. Найімовірніше, вона коригуватиметься в бік збільшення.

Справа в тому, що турецький уряд з 21 жовтня 2002 р. заборонив «у темний період доби проходження проток суднами, що перевозять небезпечні вантажі», до яких належать і нафта, і нафтопродукти. Окрім того, розміри цих суден жорстко обмежуються в довжині: 200 метрів на Босфорі і 250 метрів у Дарданеллах (замість відповідно 230 та 290). До того ж будь-які судна водотоннажністю понад 500 тонн і всі судна з небезпечними вантажами повинні мати міжнародний страховий поліс на випадок завдання екологічних збитків та відповідати міжнародним екологічним стандартам. Один із таких стандартів вимагає, щоб танкери, які проходять через Босфор — Дарданелли, мали подвійну обшивку для попередження аварійних витоків нафти. До речі, саме такі наливні судна завжди були традиційним дефіцитом російського торгового флоту. До цих вимог додається і те, що Туреччина наполегливо рекомендує власникам танкерів брати на борт турецьких лоцманів. Однак цю рекомендацію звичайно ігнорують судновласницькі компанії, оскільки останні не бажають додатково сплачувати за послуги турецьких спеціалістів.

Як вважають спеціалісти Міненерго та Мінтрансу РФ, нові правила спричинять серйозні ускладнення насамперед для Росії та іноземних компаній, що вивозять свою нафту на світові ринки саме через турецькі протоки. Зокрема, лише по КТК до Новоросійська з 2004 р. надходить 28 млн. тонн казахстанської (тенгізської) нафти на рік. А з запуском другої черги КТК його потужність сягне 67 млн. тонн. Босфор — Дарданелли навряд чи зможуть пропустити такий обсяг одночасно з «винятково російськими» поставками. Оперативно й замінити існуючий застарілий і такий, що не відповідає вимогам безпеки, флот для Росії неможливо не лише з технологічних, а насамперед, з економічних причин.

Єдиною альтернативою транспортуванню через протоку, як вважають у Туреччині, може стати нафтопровід Баку — Тбілісі — Джейхан. Проте Росія ініціює болгаро-грецький обхідний 260-кілометровий трубопровід — Бургас — Александрополіс. Однак ця транспортна магістраль виходить до Егейського басейну, де багато

нафтоносних ділянок є предметом невирішених суперечок між затятими «друзями» — Туреччиною та Грецією. Через ці суперечки Егейське море часто закривається для міжнародного судноплавства.

Однак перед тим, як домовлятися про умови транспортування нафти через нафтотранспортні магістралі, Росія має розв'язати ще одну проблему, суто технологічну. Відомо, що проблема якості нафти для КТК є дуже актуальною, оскільки російські нафтові компанії, які видобувають легку сибірську нафту, вже давно скаржаться на збитки, які вони мають від її змішування з менш якісною казахстанською. Перший крок до вирішення цих суперечностей російські експерти вбачають у необхідності створення першого на території колишнього СРСР банку якості нафти для казахстанських експортерів. Надалі його послуги поширяться на всіх постачальників сировини до системи КТК. Цю подію можна вважати відповіддю КТК на можливу конкуренцію з майбутнім суперником — нафтопроводом Баку — Джейхан. У зв'язку з цим варто зауважити, що КТК не надто розраховує на російську нафту, спираючись на казахстанську, а тому питання про необхідність заснування банку якості нафти, що активно обговорюється російськими експертами, є для нього периферійним, а отже, й неактуальним.

КТК найближчим часом подасть акціонерам пропозиції щодо розширення своєї трубопроводної системи, прийнявши нафту від нових відправників у Казахстані. Поки що постачання нафти до системи КТК здійснювалося лише СП «Тенгішвевройл» і становило на початку 2002 р. близько 7 млн. тонн нафти.

За цих умов Росія має зробити нелегкий вибір — між поганим та дуже поганим сценарієм своїх подальших дій: або використовувати нову трансукраїнську нафтову трубу Одеса — Броди — Гданськ, або ж підключитися до трубопроводу Баку — Тбілісі — Джейхан, що нав'язують США і Туреччина. Зважаючи на цю невеселу для російських нафтодобувних компаній альтернативу, віце-президент компанії «ЛУКОЙЛ» Леонід Федун вважає, що *«передусім необхідно побудувати лінку, що з'єднала б російську систему трубопроводів з маршрутом Баку — Джейхан. По-перше, це дасть можливість перекачувати частину російської нафти, оминаючи Босфор і Дарданелли. А по-друге, труба до Джейхана, транспортуючи високоякісну каспійську нафту в*

Середземномор'я, позбавить мене якісну російську від конкуренції з каспійською на європейському та середземноморському ринках».

Одним із варіантів такого підключення є нафтопровід Новоросійськ — Туапсе — Сухумі — Поті — Батумі — Ерзурум, будівництво якого передбачено нещодавніми домовленостями російських, грузинських і турецьких компаній. Цей проект також схвалено ЧАЕС.

Єдиною неприємністю для реалізації цього рішення стали взаємовідносини Росії та Грузії, що вкрай загострилися в останні місяці 2002 року. Сама по собі Грузія не є для Росії серйозним суперником, однак рішуча реакція країн Заходу, які жорстко попередили Росію уникати у стосунках з Грузією силового тиску, примушує її до принизливих паритетних переговорів з колишнім «невдалим молодшим братом». Окрім того, витрати на створення цього маршруту (850 млн. — 1 млрд. дол. США) окупляться лише за умови гарантованої та стабільної експортної ціни нафти — за оцінками експертів, щонайменше 34,5 дол. за барель. У цьому випадку Росія та каспійська нафта надходитиме до нової артерії через Новоросійськ — Туапсе або нафтопровідну систему «Дружба» (територією Східної України).

Отже, транзитна конкуренція за каспійську нафту загострюється по всьому периметру Чорноморсько-Каспійського регіону, набуваючи нового змістового наповнення та несподіваних конфігурацій. Нині над світовим нафтовим ринком нависла загроза воєнного вторгнення країн західного альянсу до Іраку, не менш тривожним є і арабо-ізраїльське протистояння, результат якого поки що непередбачуваний. Близький та Середній Схід, що залишається основним джерелом нафторесурсів, за цих умов стає дедалі менш надійним для країн-споживачів. Невизначеність ситуації викликає занепокоєння, пов'язане не стільки з неприйняттям війни та насильства як імперативного зла, скільки, хоч би як цинічно це не звучало, з коливаннями цін на нафту та ситуативними прогнозами щодо того, хто й скільки виграє на цій війні (і дуже багато), а хто програє (все чи майже все).

Саме з цих причин економічні прогнози, пов'язані з ціновою політикою на вуглеводневе паливо, починають дедалі жорсткіше кореспондуватися із ситуацією, що склалася в зонах безпосереднього нафто- й газовидобутку та на маршрутах

транспортування цієї сировини на світові споживчі ринки. Наш час відредагував відоме куртуазне прислів'я французів про те, що *«у всьому потрібно шукати жінку»*. Відповідно до сучасності? *«у всьому потрібно шукати нафту»*.

ЩОДО ДИСКУСІЙ НА ТЕМУ: «РОЗШИРЕНА ЄВРОПА ТА ВИКЛИКИ БЕЗПЕЦІ В ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ: ВИЗНАЧЕННЯ НОВИХ ОРІЄНТИРІВ СПІВРОБІТНИЦТВА»

23 – 24 вересня 2002 р. у м. Києві Національний інститут проблем міжнародної безпеки (НІПМБ) та Регіональне представництво Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні, Білорусі та Молдові провели міжнародну конференцію «Нова Європа та виклики безпеці в Чорноморсько-Каспійському регіоні: визначення нових орієнтирів співробітництва». У роботі конференції взяли участь провідні українські та іноземні експерти (з Азербайджану, Греції, Молдови, Казахстану, Туреччини) у галузі міжнародних відносин та стратегічного аналізу, представники органів державної влади та неурядових організацій, іноземних представництв в Україні.

Конференція продовжила низку заходів, присвячених проблематиці розвитку співробітництва в Чорноморсько-Каспійському регіоні, організованих НІПМБ у співпраці з представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні впродовж кількох останніх років. Основною метою їх було визначення місця, ролі та подальших перспектив розвитку регіону, який завдяки своєму політичному та економічному потенціалу стає об'єктом зростаючої уваги з боку розвинутих країн, впливових міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій.

Події 11 вересня 2001 р. стали поворотним моментом у всій системі міжнародних відносин, змусивши переглянути перелік традиційних загроз міжнародній стабільності та безпеці й шукати нових відповідей на майбутні виклики. У цьому контексті надзвичайно важливе місце відводиться регіональному та міжрегіональному співробітництву — проблемі, що становить особливий інтерес як для окремих країн, так і

для Європи загалом, беручи до уваги прагнення європейської спільноти створити дієву систему загальноєвропейської безпеки.

Як відзначив на відкритті конференції *С. Пирожков* (Україна), незважаючи на ті стрімкі зрушення, що відбуваються в системі міжнародних відносин, найефективнішим засобом розв'язання проблем було і є *співробітництво*. Проте конкретні форми та практика реалізації цього вихідного принципу залишаються невизначеними. Отже, завдання конференції полягало у визначенні позицій країн регіону, ролі регіональних міжнародних організацій та перспектив розвитку співробітництва в рамках регіону та загальноєвропейського простору.

Перше коло проблем для обговорення становило *визначення ролі Чорноморсько-Каспійського регіону в новому кліматі європейської безпеки*.

З багатьох причин Чорноморсько-Каспійський регіон (ЧКР) стає ареною боротьби інтересів провідних світових сил. Це спричиняє ситуацію, коли самі країни регіону більше виступають у ролі пасивних спостерігачів, часто поступаючись власними національними інтересами. Так, неврегульованість численних територіальних конфліктів на Кавказі перетворює регіон на джерело нестабільності та потенційної небезпеки. Як приклади наводилися перманентні загострення російсько-грузинських відносин через воєнні дії в Чечні, невирішеність абхазької проблеми, нагірнокарабаський конфлікт. Зважаючи на це, основними питаннями, що порушувалися в доповідях та під час дискусій, було сприйняття безпеки в ЧКР після 11 вересня 2001 р., політична безпека в ЧКР та змінний контекст загальноєвропейської безпеки, загальні виклики та пошук нових відповідей на них.

Значна увага приділялася і визначенню самого поняття «Чорноморсько-Каспійський регіон» та його місця в системі європейської безпеки. *М. Аїдін* (Туреччина) висловив думку, що в умовах розвитку процесів глобалізації регіональне співробітництво набуває інших вимірів. І саме тепер створюються умови для формування ефективної системи співробітництва в межах регіону, що і є основою його самовизначення. Але регіони, на його думку, виникають там, де цього бажають політики. Так, регіон Близького Сходу виник завдяки бажанню британських лідерів, а Середземноморський регіон — завдяки бажанню ЄС мати справу з цією групою держав у цілому. Так само і Чорноморський регіон, щоб виникнути як реальність, має утвердитися в головах відповідальних політиків країн ОЧЕС.

Проблема співвідношення об'єктивних та суб'єктивних чинників у формуванні регіону як цілісності виявилася і в іншій площині. Дискусійним стало досить принципове питання — наскільки країни регіону можуть бути суб'єктами регіональних процесів і яка роль у цих процесах належить позарегіональним силам. Так, *О. Гончаренко* (Україна) акцентував увагу на специфіці регіону як простору боротьби великих геополітичних гравців, що робить роль самих регіональних держав дещо вторинною. Враховуючи домінуючу геополітичну та гео економічну роль США в сучасному світі, інтереси США в Чорноморсько-Каспійському просторі багато в чому визначають і перебіг регіональних процесів. Тільки зрозумівши геополітичні позиції та інтереси США, Росії, Ірану та інших гравців, можна знайти відповідний спосіб зовнішньополітичної поведінки держав регіону. Оскільки їх інтереси можуть якоюсь мірою бути протиставлені позарегіональним інтересам, доцільно розвивати такі колективні форми регіонального співробітництва, як ОЧЕС або ГУУАМ, інакше їх голос не буде таким вагомим і програвать в кінцевому рахунку всі країни регіону.

На думку *Р. Жангожи* (Україна), на регіональному рівні посилюються внутрішні суперечності. Перебування в єдиному просторі регіону все ж не означає єдності в думках та орієнтаціях щодо свого майбутнього. Заклопотані власними проблемами, країни мало переймаються проблемами і турботами своїх сусідів. Отже, треба вчитися одне в одного і прагнути розуміти, що всі країни плывуть в одному човнику. Потрібно враховувати інтереси інших і спільно розв'язувати регіональні проблеми на засадах економічного прагматизму та спільних інтересів.

Як вважає *О. Амес* (Туреччина), регіон має самодостатнє значення і може відігравати самостійну роль у структурі європейської та євроатлантичної безпеки. *Я. Папаніколау* (Греція) намагався визначити специфіку регіону в межах поняття « нової Європи » з огляду на стрімкі процеси поширення НАТО та ЄС. Хоча, як зазначив *С. Пирожков* (Україна), питання полягає в тому, чи « нова Європа » є поняттям суто географічним, чи це певна цілісність великого регіону — як спільнота країн європейського континенту.

Якщо рухатися у межах інституціонального визначення регіону на взірць того, як іноді Європу визначають межами Європейського союзу, то, на думку *С. Толстова* (Україна), найважливішим є універсальне значення ОЧЕС для регіональної консолідації, адже саме до цієї

організації ввійшло більшість країн Чорноморського і Каспійського басейнів, а також країни Середземномор'я, що мають тут свої інтереси. Інша регіональна структура — це ГУУАМ, що включає обмеженіше коло країн зі своїми локальними інтересами. Третім елементом регіональної інституціоналізації можна вважати створення багатонаціональних військово-морських сил на Чорному морі. Варто також звернути увагу на консолідацію інтересів груп держав у зв'язку з різними економічними проектами, зокрема, щодо транспортування каспійських енергоносіїв, а також проектами в галузі безпеки, скажімо, формування спільних миротворчих контингентів у межах ГУУАМ, що може бути пов'язано і з проектами НАТО. Загалом, як вважає *С.Толстов*, саме ОЧЕС має відігравати роль несучої конструкції регіональної консолідації, що сприятиме як розвитку економічного співробітництва, так і розширенню взаємодії чорноморських держав у галузі безпеки.

Підсумовуючи дискусію, *С.Пирожков* зазначив, що Чорноморсько-Каспійський регіон — дуже складний регіон, який тільки формується як геополітична реальність. Якщо раніше він справді слугував полем зіткнення великих держав, то нині дедалі більше заявляє про себе як регіон, гідний бути не тільки об'єктом, а й суб'єктом міжнародної політики. Дискусія в розумінні регіону, чи політичного утворення, чи об'єктивної реальності, є правомірною. Як географічний простір регіон уже існує. На жаль, наука не дає однозначної відповіді на визначення поняття «регіон», хоча існує така галузь наукового знання, як регіональна наука. Про визначення регіонів в Україні сперечаються і на національному рівні при визначенні критеріїв адміністративно-територіального поділу країни. Варто тільки зауважити, що процеси регіоналізації не суперечать глобалізації, а скоріше її доповнюють. Головне, щоб при цьому не відбувалося ізоляції країни — процесів, що можуть призвести до застою та деградації територій. Якщо і виникають деякі тертя між інтересами окремої країни та її сусідів, як це, наприклад, відбувається навколо проблеми екології Босфорської протоки, то можна зрозуміти і побиовання Туреччини, і інтереси країн, що здійснюють транзит через протоку. Важливо привести відповідно до сучасних реалій міжнародно-правову основу режиму протоки, де всі інтереси було б ураховано.

Друге коло питань, порушених на конференції, торкалося розгляду існуючих та *можливих викликів безпеці у Чорноморсько-Каспійському регіоні та ролі європейських та регіональних угод у галузі безпеки.*

Значну увагу, особливо з боку іноземних експертів, було приділено ролі міжнародних регіональних організацій у системі взаємовідносин ЧКР, зокрема Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), яка за роки існування не лише не залишилася формальним об'єднанням країн за географічним принципом, а й досягла певних результатів, що дає підстави говорити про її можливий майбутній внесок у стабілізацію та подальший розвиток не лише регіону, а всієї системи європейської безпеки, про необхідність та перспективи взаємодії у сфері безпеки, виклики регіональної стабільності та майбутнє євроатлантичного партнерства. У зв'язку з цим обговорювався досвід та перспективи інших регіональних організацій — ГУУАМ, ЄврАзЕС тощо. Дискусія про місце регіональних об'єднань виявила цікаву проблему, що потребує подальшого вивчення та дослідження — різні підходи, сприйняття та розуміння представниками різних країн процесів, що відбуваються в ЧКР, та оцінки їхніх впливів.

Як і в попередній частині дискусій, учасники прагнули визначитися і з методологічними питаннями в розумінні безпеки. Так, *М.Дюре* (представник НАТО) запропонував своєрідний підхід до визначення поняття «безпека», апелюючи до філологічного його трактування. Хоча термін «безпека» не є дієсловом, але до кінця «холодної» війни його сприймали як дієслово доконаного виду. Нині його найчастіше вважають дієсловом недоконаного виду. Це є основою для розвитку прогресивних заходів та акцій, що сприяють інтеграції. НАТО, звичайно, цікавиться процесами в регіоні і підтримує теплі стосунки з державами цього простору. Альянс підтримує ідею розвитку регіональних організацій, що сприяють вступу до більшої організації, хоча НАТО все-таки має індивідуальний підхід до кожної країни-претендента. Сьогодні Чорноморсько-Каспійський регіон є центром нових загроз — нелегальної міграції, екологічних та соціальних, етнічних конфліктів. НАТО зацікавлене в розв'язанні цих проблем і має досвід у їх подоланні. Є також економічні інтереси, наприклад, енергетика, політичні зацікавлення тощо. Заперечуючи думки, буцімто НАТО вилучає деякі країни з числа претендентів на вступ, *М.Дюре* зазначив, що НАТО проводить політику «відкритих дверей», але ці двері, умовно кажучи, вмонтовані в потяг, який рухається. Тобто треба зрозуміти, що рух — це нескінченність розвитку. Наші країни рухаються вперед, тобто ще розвиваються.

На думку *В. Гречанинова* (Україна), питання Чорноморського регіону для України пов'язане з пошуками власної політики в галузі безпеки. У базових документах з питань національної безпеки, які нині перебувають у стадії підготовки, не йдеться про такі реальні загрози, що можуть походити з Чорноморського простору, як питання навколо о.Зміїний, Придністров'я, безпека ГУУАМ тощо. Отже, варто говорити не про такі абстрактні загрози, як міжнародний тероризм, що існує у різних кінцях світу, а про предметніші, пов'язані з самим регіоном.

С. Толстов акцентував увагу на досить делікатних питаннях, пов'язаних з моральними та правовими нормами поведінки держав на міжнародній арені. Так, на його думку, США задає нові стандарти, мотивуючи свої дії щодо конфліктів чи антитерористичних операцій скоріше моральними оцінками, аніж правовими. Існують конфлікти, які важко визначити з правового погляду. Але якщо йдеться про держави меншого калібру, то правові аспекти набувають вирішального значення, хоча міжнародне право і не є досконалим. Якщо виходити з не досить кодифікованих норм національно-визвольної боротьби, то дії чеченських терористів можна розглядати як справедливі, хоча з людської точки зору з певними їх жорстокими діями не можна погодитися. Позиція України щодо антитерористичної операції в Чечні в інтерпретації МЗС завжди мотивується тими або тими нормами права за принципом «якщо не знаєш, як робити, чини за законом».

Щодо другої хвилі розширення НАТО *С. Толстов* зазначив, що для країни, яка не є членом НАТО, таке розширення не може бути абстрактно вигідним, хоча і може надати певні ситуативні вигоди. Загалом цей процес робить країну вразливішою. Скажімо, зі вступом Румунії до НАТО її відносини з Україною та Молдовою будуватимуться принципово інакше, не на користь останніх. Тому єдиним можливим варіантом для таких країн є вступ до Альянсу.

В. Кузьменко (Україна) намагався висвітлити питання щодо принципів меж розширення НАТО та формування нової Європи в контексті визначення наукових критеріїв доцільності цих процесів. В економічній науці існують такі критерії щодо меж поширення фірми або ТНК. У політиці ж — інша ситуація. Важливо, щоб екстенсивний рух не суперечив внутрішнім можливостям.

Дискусійним виявилось питання щодо суб'єктів міжнародного життя, що мають піклуватися про безпеку як на регіональному, так і на

глобальному рівнях. На думку *Р. Жангожи*, функції суб'єктності в сучасному світі значною мірою переходять до ТНК, які через уряди своїх країн прагнуть забезпечити власні інтереси в різних регіонах світу. Роль національних держав та їх інтересів за цих умов значно зменшується. Отже, можна казати про нову філософію міжнародної політики, що відповідає логіці ТНК, хоча і прикривається національними інтересами та веде розмови про справедливість та цінності.

У відповідь *Г. Перелішица* (Україна) зазначив, що в разі збройних конфліктів навряд чи може йтися про зміну суб'єктів, хоч і проявляється більш чітка їх ієрархія. ТНК не можуть виступати суб'єктом конфліктів, вони не ведуть війн. У новій ситуації, порівняно з минулим, з'явився феномен розмиття меж між внутрішнім конфліктом і зовнішнім, внутрішньою загрозою та зовнішньою. Це призводить до того, що міжнародне право до таких конфліктів не застосовується. І в цьому полягає проблема безпеки. Якщо розглядати проблеми Чечні, виявиться, що це внутрішня загроза для Росії і одночасно зовнішня — для Грузії. Може бути і навпаки: Росія внутрішню загрозу Грузії видає за зовнішню загрозу для себе. І в такій ситуації, безумовно, треба чітко визначити межу. Якщо існує конфлікт у Чечні, то до чого тут Грузія? Ніхто не має права порушувати суверенітет цієї країни. Є два базові принципи міжнародного права, що записані в усіх конвенціях. Це принцип національного суверенітету і принцип територіальної цілісності. На цьому базується вся система міжнародного права і вся система міжнародної безпеки. І коли йдеться про безпеку ГУУАМ, то справді необхідно говорити про колективну, скоординовану політику. Політику, що була б спрямована на засудження таких актів агресії, на попередження їх виникнення. На цьому має сьогорні концентруватися політика ГУУАМ щодо безпеки в Чорноморському регіоні.

Щодо ролі системи ГУУАМ в регіоні *І. Семиволос* (Україна) зазначив, що вже з початку виникнення цієї організації виявилось різне бачення її майбутнього. Для кавказьких держав найважливішими нині є проблеми воєнно-політичні, але Україна через низку причин не спроможна їм допомогти, тому постає питання їх переорієнтації в бік впливовішої держави. Стабільність на Кавказі завжди встановлювалася в ситуації домінуючої переваги тієї або іншої регіональної сили. Для кавказьких держав, може, було б краще під парасолькою США, але

реально виглядає так, що Кавказ, найімовірніше, існуватиме в системі суперництва між Росією та Туреччиною, можливо — Іраном. Країни ГУУАМ спочатку мають вирішити внутрішньополітичні питання, пов'язані зі зміною політичних еліт. Отже, визначати подальшу долю цієї організації поки що передчасно. Формування воєнно-політичної структури в межах ГУУАМ можливе за умов, якщо це підтримають США і НАТО, чого поки що не спостерігається. У таких умовах обговорюваним виглядає скептицизм щодо розвитку ГУУАМ, так само як і щодо Пакту стабільності на Кавказі, який не відповідає існуючим реаліям. Є багато сил, які прагнуть проти тієї або іншої схеми. Тому стабільності в регіоні не буде, поки не залишиться основний гравець. Це показує і приклад Балкан, де стабільність сформувалася, коли врешті-решт залишився один гравець.

На думку **В. Гречанинова**, поняття Євроатлантичного регіону, регіону ОБСЄ та Євразійського простору можуть бути узгоджені, оскільки вони охоплюють майже ті самі країни. У межах цього великого простору утворюються регіональні системи безпеки — Чорноморсько-Каспійська, Балтійська, Центральної Азії, ДКБ. Усі вони можуть бути вписані до спільної системи безпеки, хоча не є ще досить ефективними.

О. Гончаренко щодо взаємодії глобальних та регіональних чинників зробив акцент на їх різноплановості, тобто вони мають природу або силову, або культурну, або економічну тощо. Що відбуватиметься з регіоном після розширення НАТО — питання, на яке немає ще належної відповіді. Малоімовірна перспектива синтезу структур НАТО та ОБСЄ в межах єдиного простору, оскільки ці організації мають різну природу і різний ступінь впливу на події. Ані ООН, ані ОБСЄ не спромоглися на ефективні дії в умовах геноциду албанців у Косові. Лише НАТО, маючи ефективні структури, спромігся на відповідні до ситуації дії. Разом з тим в умовах поширення НАТО ряду держав регіону, особливо тим, що не включені до нової хвилі розширення, варто порушувати питання про створення регіональних структур безпеки, інакше вони підпадуть під геополітичний вплив інших великих гравців. Єдина альтернатива — створити впливовий колективний регіональний суб'єкт безпеки, з яким рахуватимуться великі гравці. Інакше програють усі регіональні держави.

При обговоренні питань *пріоритетів і стратегій розвитку економічної складової Чорноморсько-Каспійської безпеки* особливої

актуальності набули питання впливу енергетичного чинника на зміни європейського геополітичного ландшафту. Як засвідчила дискусія, саме транспортування каспійських енергоносіїв до країн Західної Європи, розширення та розвиток нових транспортно-комунікаційних коридорів між Європою та Азією, забезпечення їх безпеки та належного обслуговування становлять основу подальшої інтеграції країн регіону.

На думку **А. Гуцала** (Україна), актуальними є питання про те, що відбуватиметься на енергетичному ринку в зв'язку із задіянням каспійських енергоресурсів? Чи створюватиметься конкурентне середовище, чи відбудеться корпоративний розподіл ринків? Як перерозподілятимуться транспортні маршрути між різними країнами та корпораціями? І найголовніше, чи працюватиме вся ця економіка в умовах напередодні війни з Іраком, під час її або в післявоєнний період? Вплив ситуації на Близькому Сході, де базуються основні суб'єкти енергоринку, на геоелектроніку і геополітику Чорноморсько-Каспійського регіону дуже значний.

Представник Азербайджану **І. Мамедов** у цьому контексті зазначив, що у вирішенні питань експорту енергоносіїв переважає економічна доцільність. Азербайджан дотримується політики диверсифікованого використання різних маршрутів постачання нафти на світові ринки. Найекономічнішим для транспортування основної нафти в Азербайджані вважається нафтопровід Баку — Джейхан. Але запасів нафти вистачає і на ті маршрути, в яких зацікавлена Україна та інші держави.

Питання розвитку транспортних та енергетичних коридорів є надзвичайно важливим для майбутнього Чорноморського співробітництва і безпеки. На думку **О. Гончаренка**, вакуум безпеки в регіоні посилюється. Це пов'язано з низкою чинників — роль Росії, мала ймовірність розширення НАТО далі на Схід, недостатність ефективності існуючих структур безпеки тощо. Оскільки країни регіону, включаючи країни — члени НАТО, ця ситуація навряд чи влаштовує, потрібно працювати над розбудовою регіональних структур безпеки.

О. Манахінський (Україна), зважаючи на недостатність зусиль усіх зацікавлених сторін, скептично поставився до українських перспектив щодо транспортування каспійської нафти. Проблематично виглядають позиції Грузії, яка не контролює всю свою територію, а також Туреччини, яка має курдську проблему в просторі транспортування. Нафтопровід Баку — Джейхан навряд чи буде побудовано через складні

геофізичні умови. У відповідь *Айдін* нагадав, що до розбудови турецького маршруту залучено впливові західні та регіональні корпорації, що вважають його економічно найдоцільнішим і найбезпечнішим.

Підсумком конференції стала загальна дискусія *щодо подальших перспектив Чорноморсько-Каспійського регіону* з огляду на ту значущість, якої він набуває в сучасних загальносвітових геополітичних процесах, його роль у формуванні широкої моделі європейської безпеки на основі співробітництва.

Найважливішим чинником консолідації регіону, на думку *І. Мамедова*, є формування економічних зв'язків навколо видобутку і транспортування енергоресурсів регіону на світові ринки. Ще одним чинником є формування транзитних товаропотоків і створення транспортного коридору Європа — Азія. Особливу роль при налагодженні цих зв'язків може відігравати система ОЧЕС, інші регіональні організації, а також розвиток двосторонніх взаємин між регіональними державами. Попри весь значний потенціал регіону, позитивні процеси, що тут відбуваються, такі існують і загрози регіональній безпеці, які можна подолати лише спільними зусиллями.

Як вважає *С. Толстов*, вирішення питань регіональної безпеки багато в чому залежить від узгодження критеріїв та підходів до тієї або іншої проблеми та безпеки регіону загалом. ОЧЕС традиційно не входить до розгляду цих питань. Після Стамбульського саміту спостерігається зниження ролі ОБСЄ в регіоні. НАТО та ЄС не втручаються належним чином до проблем регіону і навряд чи втручатимуться найближчим часом навіть за умов розширення цих структур на ряд країн регіону. Регіональні країни мають неоднаковий рівень внутрішньої стабільності. Все це не сприяє виробленню спільних підходів до вирішення загальних питань безпеки. Тому варто зосередитися на конкретніших питаннях, стосовно яких можна виробити чіткі стримуючі та заборонні заходи, зокрема щодо параметрів поведінки держав у конфліктних ситуаціях. Бажано, щоб це здійснювалося на субрегіональному рівні і не спиралося тільки на можливості ОБСЄ. Спільні економічні проекти стимулюватимуть країни регіону й до вироблення відповідних механізмів співробітництва в питаннях безпеки. Важливо також налагодити відповідні механізми інформування, щоб певні дії конкретних країн не виглядали прихованими.

О. Серебрян (Молдова) вважає, що з огляду на геокультурну та геоекономічну гетерогенність ряду країн Чорноморсько-Каспійського простору навряд чи можна говорити про регіональну цілісність, оскільки історично Чорне море було роз'єднувальним чинником між християнством та ісламом, Європою та Азією, соціалізмом і капіталізмом тощо. На жаль, ця ситуація зберігається і нині. Регіональні організації залишаються малоефективними, можливо, тому, що країни регіону в цьому не дуже зацікавлені. Деякі регіональні країни говорять про євроінтеграцію, але Європа поки що не підтримує регіональної консолідації та не надає ОЧЕС статусу особливого партнерства з ЄС, може, через те, що ця організація занадто велика. Таку роль міг би відігравати насамперед ГУУАМ, оскільки невеликі країни Південно-Східної Європи мають розглядати регіональну інтеграцію як чинник наближення до великої Європи.

Разом з тим ці міркування не відкидають можливості розглядати Чорноморський регіон як політичну категорію. На думку *Г. Перепелиці* (Україна), створення таких регіональних організацій, як ОЧЕС, ГУУАМ — процес, що свідчить про тенденції інтеграції регіону, який колись був розділений. Регіональні об'єднання в перспективі можуть відігравати свою роль в євроінтеграційних процесах, за аналогією з Вишестадською групою. Саме в європейських інтеграційних процесах майбутнє регіону. Слабкий розвиток економічних зв'язків зумовлений недостатнім економічним розвитком країн регіону. Але чорноморське співробітництво дає змогу країнам регіону розв'язувати свої проблеми. У цьому полягає конструктивність багатосторонніх взаємин.

Важливим є питання одноосібного співробітництва країн регіону з ЄС чи спільного. *О. Хомра* (Україна), порушуючи цю проблему, висловив сумнів, чи не заважає участь України у процесах Чорноморсько-Каспійського регіону її євроінтеграційним прагненням? Як відбуватиметься входження сусідніх з ЄС країн у єдиний європейський економічний та міграційний простір і яким чином надаватимуться можливі інвестиції з боку ЄС? Оцінюючи рівень розвитку країн регіону, часом не враховують неформальний сектор економіки, їх інтелектуальний потенціал, усе те, що становить національне багатство. Щодо цілісності регіону, то *О. Хомра* навіть цікавий факт, що в 30-ті роки минулого століття у Варшаві напівлегально існував Український Чорноморський інститут, який пере-

важно займався картографією (видав атлас «Чорноморський простір», Варшава, 1941) і вивчав регіон Чорного моря. Під час німецької окупації цей інститут слугував базою Чорноморського факультету Таврійського університету. Отже, напевно чи доцільно говорити про різне ставлення до регіону західних чи південних областей України.

У сучасному світі економічний націоналізм не може бути основою стабільності, швидше, це шлях до війни. На думку *В. Кузьменка*, в процесах динамічного розвитку кожний партнер має свій зиск. Але не можна розв'язувати свої проблеми за рахунок інших. Євросоюз об'єктивно зацікавлений у процесах регіонального розвитку, про що свідчить упровадження проекту TRACESA, хоч не все було враховано під час будівництва нафтопроводів, нехтували економічними інтересами партнерів. Процеси євроінтеграції в різних країнах відбуваються дуже складно. Для досягнення консенсусу важливо передбачити всі наслідки, щоб кожна країна мала з цього певну користь.

Серед головних підсумків конференції — чітке усвідомлення того, що країни регіону такі мають спільні інтереси. Це є базою для розвитку співробітництва. Обговорення під час дискусій показало, що учасники конференції досягли певного рівня взаєморозуміння в багатьох існуючих проблем регіону. Можна сперечатися щодо виокремлення Чорноморсько-Каспійського регіону як певної реальності міжнародних відносин. Але історичні або географічні критерії є досить умовними, тому аргументи щодо розділеності або гетерогенності регіону врівноважуються симетричними доказами щодо його єдності. Якщо регіон існує в міркуваннях науковців та політиків — це вже достатня підстава для його розгляду як цілісного феномену. Отже, надалі варто чіткіше і глибше визначати те спільне, що становить основу майбутнього регіонального розвитку.

Серед найважливіших тем дискусій була тема відносин країн регіону з Європою. Як впишеться регіон в те поняття нової Європи, яке має тільки деякі контури, — воно теж ще динамічно змінюється. Ще невідомо, чи не перетвориться Європейський союз через 10 – 20 років на якусь федеративну державу з єдиним парламентом, урядом тощо. Все це ймовірно, бо до цього призводять інтеграційні процеси. Яке місце в цих процесах посідає Чорноморський регіон — це було найголовніше питання обговорень. Принаймні, жоден з учасників не був байдужий до того, що Чорноморський регіон може залишитися поза

межами загального новоевропейського процесу, макроевропейської спільноти. Кожна країна регіону зокрема і всі країни разом мають працювати і докласти свої зусилля до цього процесу. Спільними зусиллями можна все ж таки більше наблизитися до регіональної інтеграції та спільної європейської інтеграції, оскільки країни коригуватимуть свої кроки, йтимуть поряд і дивитимуться на успіхи та бачитимуть недоліки інших — а це дуже важливий досвід. Якщо країни обмінюватимуться таким досвідом, то подолають певні перешкоди на цьому шляху.

Окрім різних викликів, загроз, про які вже йшлося, існує такий цікавий і дуже важливий момент — країни регіону ще мало знають одне про одного. Не тільки на рівні політиків чи науковців, а й на рівні широких верств населення. Дуже погано надходить інформація, немає спільного інформаційного простору — спільних мас-медіа, каналів телебачення, хоча цілком можна їх створити. Відсутня також серйозна взаємодія між культурами, між населенням країн. Те саме стосується бізнесових структур, які могли б налагоджувати зв'язки, створювати кооперативні системи, банківські схеми взаємодії, сприяти розбудові економіки регіону. І, мабуть, найважливішим є узгодження розвитку регіону з процесами демократичних трансформацій в окремих країнах. У багатьох із них досить сильні авторитарні тенденції, є проблеми з розбудовою засад громадянського суспільства. Ці процеси відбуваються, регіон трансформується й у Європі, безумовно, на ці процеси насамперед звертають увагу, оскільки зрозуміло, що будь-якого входження до європейських структур не відбудеться без серйозних зрушень у демократичних і політичних колах цих країн.

Значення регіону посилюється в умовах, коли у світі поглиблюються кризові явища, особливо в його близькому оточенні. Розв'язуючи власні проблеми, шукаючи вихід із тушкових ситуацій, країни регіону роблять свій внесок і в загальносвітові процеси. Країни регіону об'єднують прагнення вписатися в сучасний світ, створити інший, досконаліший, аніж той, який є нині, особливо після подій 11 вересня 2001 р. Це дасть можливість реального виходу людства на безпечніший рівень існування і розвитку.

Борис ПАРАХОНСЬКИЙ

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АЙДІН Мустафа	Факультет політичних наук університету Анкари, <i>Туреччина</i>
БАСАРАБ Мирослав	Національний інститут проблем міжнародної безпеки, <i>Україна</i>
ГОНЧАРЕНКО Олександр	Центр міжнародної безпеки та стратегічних студій, <i>Україна</i>
ЖАНГОЖА Рустем	Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН <i>України</i>
КОНОНЕНКО Максим	Апарат Ради національної безпеки та оборони України, <i>Україна</i>
КУЗЬМЕНКО Валерій	Національний інститут проблем міжнародної безпеки, <i>Україна</i>
КУРТ Гельмут	Регіональне бюро Фонду Фрідріха Еберта в Україні, Білорусі та Молдові
КУШКУМБАЄВ Санат	Інститут сходознавства Міністерства освіти і науки <i>Республіки Казахстан</i>
МАЛЯРЧУК Ірина	Національний інститут проблем міжнародної безпеки, <i>Україна</i>
МАМЕДОВ Ільгар	Департамент зовнішньополітичного планування та стратегічних досліджень МЗС <i>Азербайджану</i>
МАНАЧИНСЬКИЙ Олександр	Програма військово-стратегічних досліджень Української асоціації євроатлантичного співробітництва, <i>Україна</i>

МОЛОСТОВЦЕВА Вікторія	Національний інститут проблем міжнародної безпеки, <i>Україна</i>
НОВІКОВА Алла	Національний інститут проблем міжнародної безпеки, <i>Україна</i>
ПАПАНІКОЛАУ Яніс	Міжнародний центр чорноморських досліджень, <i>Греція</i>
ПАРАХОНСЬКИЙ Борис	Національний інститут проблем міжнародної безпеки, <i>Україна</i>
ПЕРЕПЕЛИЦЯ Григорій	Національний інститут стратегічних досліджень, <i>Україна</i>
ПИРОЖКОВ Сергій	Національний інститут проблем міжнародної безпеки, <i>Україна</i>
ПРЕЙГЕР Давид	Національний інститут проблем міжнародної безпеки, <i>Україна</i>
РУСАНОВА Тетяна	Національний інститут проблем міжнародної безпеки, <i>Україна</i>
СЕНЧЕНКО Олександр	Національний інститут проблем міжнародної безпеки, <i>Україна</i>
СЕРЕБРІАН Олег	Молдовський вільний університет, <i>Молдова</i>
СТАРОДУБ Тетяна	Національний інститут проблем міжнародної безпеки, <i>Україна</i>
ХОМРА Олександр	Національний інститут проблем міжнародної безпеки, <i>Україна</i>

CONTENTS

FOREWORD

<i>Sergiy Pyrozhkov</i> , Deputy Secretary of National Security and Defense Council, Director of the National Institute of International Security Problems	5
--	---

ADDRESS

<i>Helmut Kurth</i> , Head of the regional Office of Friedrich Ebert Foundation to Ukraine, Belarus and Moldova	7
---	---

ROLE OF BLACK SEA AND CASPIAN REGION IN THE EUROPEAN SECURITY CHANGING ENVIRONMENT

<i>Borys Parakhonsky (Ukraine)</i> . Europe — Black Sea Region: New Dimensions of Security and Cooperation	11
<i>Mustafa Aydin (Turkey)</i> . The Contribution of the BSEC in Developing the Eurasian Space: An Alternative Perspective for the European Security Architecture	17
<i>Olexandr Goncharenko (Ukraine)</i> . Black Sea and Caspian Region in the System of European and Global Security	26
<i>Ilgar Mammadov (Azerbaijan)</i> . Importance of Caspian Region for European Security	31
<i>Oleg Serebrian (Moldova)</i> . NATO Enlargement to South-Eastern Europe and New Security Architecture for Black Sea Region	36
<i>Olexandr Senchenko (Ukraine)</i> . Regional Dimension of the Euro-Atlantic Partnership: Problems and Prospects of Development	40

SECURITY CHALLENGES IN BLACK SEA AND CASPIAN REGION: THE ROLE OF EUROPEAN AND REGIONAL ARRANGEMENTS

<i>Grigoriy Perepelytsya (Ukraine)</i> . Security Problems of GUUAM-Countries in Context of New Threats in Black Sea Region	47
<i>Olexandr Manachinsky (Ukraine)</i> . Georgia: Zone of Higher Contention in CUUAM-System	55

<i>Maksym Kononenko (Ukraine)</i> . Legal Aspects of Stability and Security Support in Black Sea and Caspian Region	68
<i>Myroslav Basarab (Ukraine)</i> . Role of EU in Stabilisation of Black Sea and Caspian Region	76
<i>Victoria Molostovtseva (Ukraine)</i> . South Caucasus as a Source of Ethnic Tensions in Black Sea and Caspian Region. World Community Experience in Ethnic Problems Settlement	83
<i>Tetyana Starodub (Ukraine)</i> . Forming the Regional Identity and Its Influence on the New European Security System	91

PRIORITIES AND STRATEGIES OF ECONOMIC COMPONENT DEVELOPMENT OF BLACK SEA AND CASPIAN SECURITY

<i>Yannis N. Papanicolaou (Greece)</i> . The Interrelationship between Regional Economic Cooperation and Security: The Role of the BSEC	103
<i>Valeriy Kuzmenko (Ukraine)</i> . Common Economic Interests of EU-countries and Black Sea and Caspian Region in Globalisation Context	114
<i>Olexandr Khomra, Tatyana Rusanova (Ukraine)</i> . Labor Migration of the Population of Black Sea and Caspian Region Countries: Security Challenge or Accelerator of Social and Economical Development	133
<i>Alla Novikova (Ukraine)</i> . Transport as a Basis of Economic Development and Integration of Black Sea and Caspian Region	139
<i>Sanat Kushkumbayev (Kazakhstan)</i> . Transportation of Caspian Energy Resources: Problems and Prospects	145
<i>David Preiger, Irina Malyarchuk (Ukraine)</i> . GUUAM and Euroasian Oil-Transport Corridor	153
<i>Rustem Zhangozha (Ukraine)</i> . Political Aspects of the Transportation of Caspian Oil through Odessa-Brody-Gdansk	160

On the Discussion about "New Europe and Security Challenges in Black Sea and Caspian Region: Determination of the New Cooperation Prospects"	179
About the Authors	192

Наукове видання

**Розширена Європа та виклики безпеки
в Чорноморсько-Каспійському регіоні**

Національний інститут проблем міжнародної безпеки
Фонд Фрідріха Еберта

Гол. редактор — Б. Парахонський
Підготували до друку — В. Орлик, В. Молоствовцева,
В. Шолудько, Л. Буцень, Є. Плахута

Свідчення суб'єкта видавничої справи
Серія ДК № 514 від 03.07.2001 р.

Підп. до друку 26.03.2003 р. Формат 60×84/16. Папір офс. Друк офс.
Гарнітура Ньютон. Ум.-друк. арк. 9,74.
Обл.-вид. арк 12,25. Наклад 500 прим. Зам. № 0403-03.

Національний інститут проблем міжнародної безпеки
Україна, 01133, Київ-133, вул. Кутузова, 18/7.
Тел.: (044) 295-3466, 294-8531
Фонд Фрідріха Еберта
Україна, 01004, Київ-4, вул. Пушкінська, 34.
Тел.: (044) 235-1149, 224-6261

Розширена Європа та виклики безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні:
Збірка статей на основі матеріалів міжнародної науково-практичної
конференції, Київ, 2003 / Національний інститут проблем міжнародної
безпеки, Фонд Фрідріха Еберта; Гол. редактор: Б. Парахонський. — К.,
2003. — 196 с.
ISBN 966-7521-24-9